

Gáll Ernő

SZÁMVETÉS

K O R U N K

[Erdélyi Magyar Adatbank]

GÁLL ERNŐ
SZÁMVETÉS

MEGJELENT A MAGYAR MŰVELŐDÉSI
ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM,
VALAMINT A SOROS ALAPÍTVÁNY
EGY NYÍLT TÁRSADALOMÉRT
TÁMOGATÁSÁVAL

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Gáll Ernő

SZÁMVETÉS

**HUSZONHÉT ÉV A KORUNK
SZERKESZTŐSÉGÉBEN**

KOMP-PRESS
KORUNK BARÁTI TÁRSASÁG
KOLOZSVÁR 1995

KOMP-PRESS KIADÓ

Kolozsvár

Felelős kiadó: Cseke Péter

Telefon- és faxszám: 00-40-64-136530

Postacím: 3400 Cluj, c.p. 273, Románia

A könyv szerkesztője: Cseke Péter

Borítóterv: Kósa Csilla

Műszaki szerkesztő: Heim András

Korrektor: Mező Piroska

Számítógépes szedés: Sass Gyöngyi

Számítógépes tördelés: Lakó Boglár

Alak: 1/16 – 70x100

Kiadói ívek száma: 16,66

Nyomdai ívek száma: 15

Comanda nr. 60023

Imprimeria „Ardealul” Cluj

I

AZ ÚJRAINDELÉS ELŐZMÉNYEI

Kultúrtörténeti tény, hogy térségünk társadalmi, politikai és művelődési mozgalmi többnyire folyóiratokhoz kapcsolódtak, s a több-kevesebb rendszerességgel megjelenő, rövidebb vagy hosszabb életű szemlék e mozgalmak színre lépésében, valamint további fejlődésében az eszmei megalapozásnak, illetve újabb és újabb célok kijelölésének a funkcióját teljesítették. Ebből a felismerésből az is következik, hogy e folyóiratok elemzése a sajtótörténet keretein messze túlmutató tanulságokat kínál, olyan megállapításokat tesz lehetővé, amelyek egész korszakok s a bennük munkáló történelemalakító tendenciák jobb megismeréséhez/megértéséhez járulnak hozzá.

Ebben a megközelítésben akarom a **Korunknak** s elsősorban az 1957-ben megindult második folyamának a romániai magyar művelődésben betöltött szerepét megvizsgálni. Ez a – bírálati önreflexióktól elválaszthatatlan – vállalkozás egyben kísérlet kíván lenni arra, hogy e kultúra képletét és pályáját főbb vonalaiban felvázoljam. Nyilván nem valaminő egyoldalúan **Korunk**-központú elemzésről van szó, hanem csupán arról, hogy az új folyam több mint huszonöt év alatt megjelent számaiban összegyűlt írásokra, valamint szerkesztői tapasztalataimra – **viszonyítási rendszerként** – támaszkodva egy kisebbségi-nemzetiségi művelődés viszontagságait nyomon kövessem.

Tudom, hogy ez a vállalkozás műfaji szempontból is kérdőjeleket támaszthat, hiszen benne tárgyilagos szándékú elemzések szubjektív, „vallomásos” részekkel keverednek. De előljáróban utalnék arra, hogy néhány írásomban (pl. **Az ezredforduló kihívása** című könyvemben) már ehhez a megoldáshoz is folyamodtam, s egyben arra hivatkozhatom, hogy másoknál is találkoztam vele. Hegedüs András **A történelem és a hatalom igézetében** című könyvének (1988) alcímében az „életrajzi elemzések” megjelölést találjuk. Ezzel a műfaji minősítéssel a szerző nyilván azt akarta jelezni, hogy nem egyszerű visszaemlékezéseket foglalt könyvébe, hanem történelmi szituációkat, fejleményeket előidéző tényezők feltárását, értelmezését, kritikáját is nyújtani kívánja.

A **Korunk** második folyamának megindításához szükséges feltételek az ötvenes évek derekán alakultak ki. Döntő fejleménynek – e vonatkozásban is – az SZKP XX. kongresszusának (1956. február 14–25.) átsugárzó hatását kell tekintenünk. Persze, a sztálini „személyi kultusz” leplezésének utóregzései csak áttételesen, megkésvé és ellentmondásosan érvényesültek. A Román Kommunista Párt akkori főtitkára, Gh. Gheorghiu-Dej s a köréje csoportosuló felsőbb apparátusok ellenállást tanúsított minden olyan kezdeményezéssel szemben,

amely a kongresszus határozataiból – s főként a Hruscsov-féle „titkos” jelentésből – adódó tanulságok és következtetések romániai alkalmazását kísérte volna meg. „Nekünk nincs kit rehabilitálnunk” – ez az állítólag Gheorghiu-Dejtől sugallt kijelentés jellemezte a vezető körök magatartását; ám az „olvadás” első – igaz, még gyenge – jelentkezéseit már nem tudták újabb jégtorlaszokkal teljesen visszaszorítani. A dogmatikus szendergésből – ébredező írástudók – elsősorban az írók – bátrabban forgatták a bírálókat fegyverét, a zsdanovi kánonok szellemében felállított tilalomfák pedig egyre gyengébben állták csak útját a valóság és az élet igazságát feltáró művészi-tudományos alkotótevékenységnek. Erősödött az elégedetlenség és a tiltakozás a szektarianizmussal, a múlt örökségével szükkeblűen sáfárkodó, a nagyvilágtól való elzárkózást fenntartó kultúrpolitikával szemben.

A romániai magyar értelmiséget sem lehetett a Rákosi-féle zsarnoki rendszer ellen lázongó írók akcióinak, a Petőfi Kör vitáin részt vevő fiatal újságírók, kutatók, diákok fellépésének a következményeitől hermetikusan elszigetelni. Az 1956. októberi események eszmei-politikai előkészítése, maga a népi felkelés és a nemzeti szabadságharc a közvélemény széles rétegeit kavarta fel. A tabuizálás évei után ismét felszínre tört a nemzeti-nemzetiségi kérdés, az erdélyiek vigyázó szemüket újból feszülten Budapestre vetették.

*

Ez az erjedés s az általa elindított összetett folyamat ösztökélte ama szemléleti beidegződések, ideológiai kötelmek és hitelvek alóli fokozatos emancipálódást, amelyek irodalmunkat, a gyermekcipőben járó tudományosságunkat, valamint intézményesített közgondolkodásunkat a „fordulat évei” óta uralmuk alá kerítették. 1947 és 1949 között ugyanis – mint ismeretes – a romániai magyar művelődés szintén a sztálini struktúrák honi változásának szorításába jutott.

E fordulat idején járattott be mifelénk is az a mechanizmus, amelynek működése az egyeduralkodó központból kiinduló impulzusokat volt hivatva továbbítani. Az SZKP legmagasabb fórumain elfogadott számos határozatnak, elsősorban Sztálin és bizalmi munkatársai írásainak, megnyilvánulásainak kötelező ereje volt. A nagy példaképet tántoríthatatlanul követni kellett. A pártvezetés, a **Scînteia** vagy más központi testület késedelem nélkül állást foglalt, sietett a nyilvánosságra hozott újabb irányelvekkel fenntartás nélkül azonosulni és azokat a helyi körülmények között gyakorlatba ültetni. Kéznél voltak természetesen a megfelelő nemzetiségi relék is. A közvetítők, a romániai magyar közéletre és kulturális közegre alkalmazók igyekezetében nem volt hiány. A gyakran szélsőséges állásfoglalásaikra magyarázatot keresve (nem igazolásukra gondolok) megállapíthatjuk, hogy a Magyar Népi Szövetség akkori vezetői, az erdélyi magyar kommunisták szószólói a Szovjetunióban, a benne megtestesülni látszó nemzetköziségben vélték az 1945 után

megvalósuló jogegyenlőség, a kiépült és továbbfejlesztendő intézményhálózat fennmaradásának, jövőjének legszilárdabb garanciáját megtalálni. Reményeik szinte egyértelműen a szovjet úton való előrehaladást képviselő hazai marxista–leninista párthoz és eszmerendszeréhez fűződtek. Várakozásaikat nem pusztán illúziók táplálták, noha nyilván egyoldalú helyzetfelmérések és csalóka vágyképek is sarkallták őket. Opcióikat alapvetően a két világháború közötti szakaszban, majd az 1944 után szerzett tapasztalatok határozták meg. Kétségbevonhatatlan, hogy a régi Romániában a kommunisták a kisebbségek következetes védelmezőinek bizonyultak, s ugyancsak ők mutatkoztak ama szövetségesnek, amelyre a kisebbségellenes jobboldallal, a faszizmussal szemben támaszkodni lehetett. Letagadhatatlan továbbá, hogy a hitlerizmus fölötti győzelem másnapján, amikor például Csehszlovákiában a magyarság tömegeit telepítették ki, a visszamaradók pedig a teljes jogfosztás áldozataivá váltak, itt a magyarelles atrocitásokat elindító, illetve a kitelepítést szorgalmazó konzervatív erőkkel szemben a szovjet hatóságok nyújtottak hatékony oltalmat, tény az is, hogy Gheorghe Gheorghiu-Dej 1946-ban leszögezte: a román demokrácia szövetségesnek tekinti a magyar nemzetiséget, s ez a nyilatkozat abban az időben nem maradt pusztán szólam.

Ha a szovjet mintához való maradéktalan igazodás menetét felidézzük, emlékezhetünk rá, hogy a zsdanovi kultúrpolitika korabeli első megnyilvánulásai a **Zvezda** és a **Leningrád** című leningrádi folyóiratok (1946), illetve az Ahmatova és Zoszczenko elleni durva támadások (1946), majd az Alekszandrov-féle filozófiatörténetet megfellebbezhetetlenül elmarasztaló verdiktum (1947) még nem hagytak észlelhető, mélyebb nyomokat. Azonnali konkrét alkalmazásuk is elmaradt. Létrejöttek viszont a teljes ellenőrzés és manipuláció feltételei, lépésről lépésre elhatalmasodott az ennek megfelelő struktúra.

Persze, nem szabad megfeledkeznünk Churchill fultoni beszédéről, a Truman-doktrína meghirdetéséről, a Marshall-terv körüli bonyodalmakról sem, hiszen ezek az események és fejlemények hozzájárultak a világ két részre történt szakadásához, és az atomfenyegetés miatt is súlyosan megromlott nemzetközi hangulatot táplálták. Az ún. **Kominform**, egyes kommunista és munkáspártok Tájékoztatási Irodájának megalakulása és az 1947 szeptemberében elfogadott nyilatkozat egyrészt a két tábor antagonizálódását rögzítette, másrészt maga is az ellentétek további kiéleződését mozdította elő. A Tájékoztatási Iroda deklarációja egyértelművé, annak idején visszafordíthatatlanná tett egy régebbi folyamatot, amelynek során – a sztálini önkény alapján – süllyesztőbe jutott a népi demokráciákban hosszas átmeneti szakaszt, valaminő „harmadik utat” megjelölő koncepció, majd lekerültek napirendről azok az elképzelések is, amelyek a balkáni, illetve a dunai új-demokratikus államok közötti szorosabb együttműködésre, vámunióra, sőt föderációra

(Dimitrov és Tito tervei) irányultak. A határok spiritualizálásának Groza-féle elgondolása szintén háttérbe szorult. A nemzeti sajátosságok funkcióját teljesen mellőzték, ezzel szemben a szocialista építésre, a proletárdiktatúra azonnali bevezetésére ösztönző, egyetemes érvényűnek nyilvánított szovjet megoldások döntő szerepet kaptak.

Ilyen körülmények között és ilyen háttérrel robbant be közéletünkbe Vasile Lucának (Luka Lászlónak), a kommunista párt egyik ismert vezetőjének, a nemzetiségi politika felelősének az ún. „elvtelen magyar egység” ellen intézett támadása. Luca az engesztelhetetlen osztályharc és a forradalmi következetesség jegyében a reakciónak minősített, a régi világból származó magyar vezető személyiségekkel és az általuk képviselt eszmeiséggel való gyökeres leszámolásra szólított. Arra buzdított, hogy a Magyar Népi Szövetség tisztítsa meg sorait.

Férfimunka című visszaemlékezésében (1986) Balogh Edgár negyven év után is mind a Luca-féle intervenciót, mind az MNSZ és a saját – ezzel kapcsolatos – állásfoglalását lényegében indokoltnak könyveli el. Bizonyos túlzások utólagos jelzésével változatlanul fenntartja, hogy Lucának erkölcsi joga és kötelessége volt a múltban kompromittált népellenes, nacionalista és elszigetelődésre buzdító elemektől való elhatárolódást sürgetni. Továbbra is vállalja az adott viszonyok között nagyobb éberségre, lelkiismeret-vizsgálatra, belső megtisztulásra és fokozott harci felkészülésre ösztönző cikkeit, s az általuk igazolt szervezeti intézkedéseket is elkerülhetetlennek minősíti. (Az igazsághoz tartozik azonban annak a kiemelése is, hogy az MNSZ vezetői – s elsősorban Balogh Edgár – mindent elkövettek annak érdekében, hogy a „megtisztult” intézményeket életben tartsák.)

Ami a magam szerepét illeti, az **Igazság** főszerkesztőjeként* minden fenntartás nélkül közöltem az ominózus írást, amelyet aztán több cikkben – jóváhagyóan és különféle alkalmazásokra sarkallva – értelmeztem. Így például ugyancsak a párt erdélyi napilapjában közölt vezércikkemben (1947. július 7.) vettem fel a kérdést, hogy mikor határozza el magát a Bolyai Egyetem vezetősége a Vasile Luca-cikkből fakadó konzekvenciák levonására, mikor szabadul meg végre a „Hóman-fiókáktól”, a megrögzött maradiság tanszékein rekedt képviselőitől.

* A lapnak, amelyet indulásánál Erdélyi Szikrának neveztek, első főszerkesztője Nagy István volt. Én 1946–1949 között vezettem a lenini felfogás szellemében, amely a sajtót „kollektív propagandistának, kollektív agitátornak és kollektív szervezőnek” tekinti. Ezeket a funkciókat igyekeztünk – kezdetben összerdélyi hatáskörrel – mi is teljesíteni. A kommunista párt politikájának, befolyása növelésének és hatalmi monopóliuma kiépítésének voltak (nem is hatástalan) eszközei. Valaminő – nem pontosan rögzített – munkamegosztás alapján a „magyar ügyek” inkább az MNSZ-lapok illetékességébe tartoztak, mi viszont – a nacionalizmus elleni harc kérelmetlenül bajnokaiként – éberem őrködtünk azon, hogy a nemzetköziség útjáról ne térjenek le.

Az Igazság oldalain nemegyh elfoglalt kampány és igazságtalan vádaskodás látott napvilágot. Ez a körülmény nyilván negatívan érvényesül az utólagos mérlegkészítésnél, ám a lap még újság volt, a fogalom hagyományos értelmében. Olvasói tapasztalhatták, hogy a szerkesztők az erdélyi magyar újságírás szakmai hagyományaiából is merítettek.

Nyilván, sem akkor, sem később nem volt okom és késztetésem különösebben védeni azokat, akik nemzeti-faji uszításokkal valóban vétkeztek, vagy a régi kiváltságokat biztosító letűnt rendszert magasabb beosztásban szolgálták, mint például a kifejezetten fasiszta tanokat hirdető egyetemi tanár, Baráth Tibor. Miért álltam volna ki olyanok mellett, akiket a nemzeti tragédiához és százezrek szenvedéseihöz, pusztulásához vezető háborús politikáért súlyosabb felelősség terhelt? Igazán semmi sem indokolta volna, hogy a mély önrevízióra, lelki ismeret-vizsgálatra is serkentő felhívásokkal szembehelyezkedjem. Abban az időben még nem ismertem fel azonban, hogy a különféle tisztogatások egymást követő hullámai sok esetben fájdalmas értékvesztéssel jártak, jeles alkotó személyek méltánytalan és közösségi szempontból káros mellőzését vonták maguk után. (Gondoljunk György Lajosra, Jakabffy Elemérre, Tavasz Sándorra és Venczel Józsefre.) Másokkal együtt azt sem láttam, egyes esetekben talán nem is láthattam előre, hogy az elszigetelődés elleni – egyébként korszerű – fellépésünket beolvasztó praktikák a továbbiak során a maguk hasznára fordítják.

Megkésve döböntem rá arra, hogy a Luca-féle cikk irányzatával való azonosulás szellemi autonómiám, személyiségfejlődésem szempontjából is nagyon ártalmasnak bizonyult. Megtörte – többek között – azt a kezdeti igyekezetemet, hogy a helyi előzményekre és valós, jövősi tendenciákra összpontosítva a termékenynek ígérkező kibontakozást, a bizonyos konszenzust elősegítő megoldásokat – népfronti szellemben – keressem. Ez a törés szerves része volt ama metamorfózisnak, amelynek folyamán hosszú időkre bennem is rögzítődtek a Fejtő Ferenc leírta **homo stalinienis** vonásai. Ez az ember úgy oldódik fel a pártban, hogy utasításait valaminő én-fölötti Éntől származó rendelkezésekként benső iránytűjévé teszi. Megtagad minden más kapcsolatot, és kész öntudatát, lelkiismeretét, becsületét a párt érdekeinek oltárán feláldozni. Ha értelmiségiről van szó, akkor a szinte elkerülhetetlenül jelentkező kétségeitől fanatizmusba menekül. Nem mentesül viszont az állandó szorongástól, mert egyrészt félnie kell a párttól is, hiszen eltitkolja előtte aggályait, másrészt abban a konfliktusos közegben sem érezheti magát nyugodtnak, ahol – ideológiai türelmetlensége miatt – a társadalom különböző csoportjaival és egyéneivel kerül összeütközésbe.

Magam is tapasztaltam, hogy személyiségképletem – társaiméval együtt – a bolsevik típusú kommunista jellegzetességei szerint alakul. Az ötvenes évek varsói első titkára, Stefan Staszenski szerint kommunista az, aki „feltétel nélkül hisz a pártnak. Feltétel nélkül, azaz kritikátlanul elhisz mindig mindent, függetlenül attól, hogy mit is hirdet. Képes szellemileg és a lelkiismeretével is alkalmazkodni ehhez, fenntartás nélkül elfogadja a dogmát, hogy a párt nem téved, közben pedig egyfolytában téved, és ezt minden új szakaszban el is ismeri.”

E típushoz való hasonulásom – mondhatni – valaminő révületben, a megszállottság állapotában ment végbe. Tulajdonképpen már a Luca-cikk előtt megkezdődött. A feltétlen elkötelezettséget a Szovjetunió és Sztálin iránti hűség jegyében a pártfegyellemmel együtt nyilván még az illegalitásból hoztam magammal. De 1935 után, a népfront éveiben, az antifasiszta összefogás demokratikus sodrában kibontakozó eszmélésem, amely alkatommal, műveltségem észelvű-humanista alapjaival is megegyezett, a tényleges és lehetséges szövetségesek hagyományai és felfogásai iránt is fogékonnyá, nyitottá tett. Ezért is fogadtam készségesen a sajátos népi demokratikus fejlődésről szóló – már említett – nézeteket. Ebben a szellemben írtam meg az **Igazság** 1947. január 8-i számában napvilágot látott **Tisztázzuk a fogalmakat** című kolumnás cikket, s ebben a romániai viszonyok jellemzésére a „haladó demokrácia” fogalmát javasoltam. Bogdán József központi pártaktivista*, aki írásaival és intézkedéseivel rendkívül káros szerepet játszott mind a Luca-cikkben megfogalmazott irányvonal alkalmazásában, mind a műveltségünk és több kiemelkedő képviselője ellen indított koncepciós hajszákban, ad audiendum verbum Bukarestbe rendelt. A központi bizottság székházában elvtársi dorgatórium kíséretében értésemre adta: a fogalomtisztázás, illetve a társadalmi fejlődés jellegéről való elmélkedés nem az én dolgom. Erre mások hivatottak. Az intést tudomásul vettem, pontosabban: reflexeimbe beépítettem, később pedig a „szocialista építésre” gyorsított ütemben való áttérést – szóban és írásban – minden fenntartás nélkül támogattam.

A folyamat másik beszédes példáját az erdélyi társadalomkutatás újrakezdését szorgalmazó két cikkemben észlelhető hangsúlyeltolódás kínálja. Az **Utunk** első számában (1946) elmefuttatást közöltem **Kelet-európai társadalomtudomány – erdélyi feladatok** címmel, amelyben magyarországi kezdeményezésekre, publikációkra is hivatkozva szociológusainktól azt kértem, hogy – az általános és közös romániai problémák feltárásában való együttműködés és a román társadalomkutatás eredményeinek közvetítése mellett – elsősorban „Erdély társadalomtörténetét” dolgozzák ki. A tennivalókat kelet-európai összefüggések között próbáltam körvonalazni. Több mint egy évvel később, ugyancsak az **Utunk** oldalain (1948. január 24.) már azt sürgettem **Az Erdélyi Tudományos Intézet mai feladatai** című cikkemben, hogy az ETI „egységes világnézeti és módszertani alapokon” szervezze meg a kutatásait, s ezt az alapot természetesen a dialektikus és történelmi materializmusban jelöltem meg.

Korabeli gondolataink, tetteink fundamentumát és igazolását ugyanis a marxizmus sztálinista változatában, a pártállam eszmerendszerében, a

*A Férfimunkában Balogh Edgár minden rossz kútforrásának állítja be Bogdánt, aki a Gonosz megszemélyesítőjeként mintegy önállóan áskálódik a nemzetiségi kultúra és hordozói ellen. Ez az értelmezés elkendőzi azt a tényt, hogy Bogdán csak felső hatalmi körök megbízásából ügködhetett.

messianizmus, utópizmus és a tudományosság öntelt igényével kinyilatkoztatott tantételek eme keverékében véltük megtalálni. A kozmoszt és a történelmet kormányzó törvények egyedüli letéteményeseiként elutasítóak voltunk minden más felfogással szemben, s a magunk felsőbbrendűséget és kizárólagosságot képviselő tudatával, igazi fundamentalistákként ítélkeztünk elevenek és holtak, múlt és jelen fölött. A „daloló holnapok” eljövetelét hirdettük lobogó hittel. Szilárd meggyőződésünk volt, hogy a filozófia, a tudomány és a művészetek különböző ágaiban, a legváltozatosabb kérdésekben kinyilvánított véleményünk magát az igazságot szólaltatja meg. Bibliánk a hírhedt **Rövid tanfolyam** – Sztálintól származó – negyedik fejezete, a dialektikus és történelmi materializmus pontokba foglalt, szentesített összegezése volt. Úgy éreztük, hogy csalhatatlan, egyetemes tudás birtokába jutottunk, s nekünk nincs más feladatunk, mint a párt, a lángeszű vezér tanát közvetíteni, magyarázni és főként védelmezni. Nem ismertünk kegyelmet senki iránt, aki a dogma betűjétől egy jottányit is eltért. A dialektikának és a materializmusnak a 4. fejezetben kifejtett „alapvonásait” abszolút érvényűnek tekintettük. Minden filozófiai nézetet, minden tudományos feltevést és elméletet aszerint minősítettünk, hogy ezeknek az ismérveknek megfelel-e vagy sem. Az idézetek uralmát éltük és honosítottuk meg. A Marxtól, Engelstől, Lenintől és főként Sztálintól való citátumok perdöntőek voltak, idézeteket viszont mindig és mindenre találtunk, az eredeti gondolat ab ovo gyanús volt, a legtöbbben óvakodtak is tőle.

A Luca-cikkben követelt fordulat ennek a szemléletnek s a vele szervesen összefonódott módszereknek nyitott utat. Ez a világnézet uralkodott el a romániai magyar művelődésben is, de az egyneműsítést még más tényezők is serkentették.

A Rajk-ügy és a koncepciós perek új hulláma, valamint következményeik további eszkalációt váltottak ki. De még ezelőtt a Tájékoztatási Iroda Tito-ellenes határozata, a jugoszláv kommunista párt megrágalmazása (1948. június) már igen súlyos helyzetet teremtett. A légkör még inkább romlott, a kelet-európai országokban mindenütt a „kemény vonal” kerekedett felül. Az előző évek viszonylag liberálisabb, demokratikusabb viszonyai között létrejött politikai és kulturális irányzatokat, műveket, folyóiratokat anatómával sújtották. A leereszkedett vasfüggöny mögött az általános bizalmatlanság vált uralkodóvá. „Az ellenség a soraink között van” jelszóval újabb tisztogatások láncreakciói szabadultak el, s a kommunista pártok megfosztattak nemzeti jellegüktől. Mind az egyén, mind a közösségek és társadalmi szervezetek tekintetében a teljes alávetettség és elszemélytelenedés érvényesült. A Rajk-pernek – többek között – Titóék megbélyegzését és kizárását kellett igazolnia és Moszkva hegemoniáját megerősítenie. A mindinkább elzárkózó „tábor”-keretein belül végrehajtott általános agymosást volt hivatott legitimálni és

más, hasonló boszorkányperekhez lemásolandó mintát, hivatkozási lehetőségeket nyújtani.

Persze, az egyes országokban – a Kreml utasítására és az NKVD irányításával – megrendezett perek a helyi nómenklatúra-csúcsok belső, személyi ellentéteiben is gyökereztek, s az általuk elérendő célok mindig konkrét hatalmi érdekeket és politikai törekvéseket fejeztek ki. Romániában például Rajk Lászlónak és társainak az elítélése jó alkalmat szolgáltatott a magyar és a szerb nemzetiség bizonyos intézményei, szervezetei és vezetői ellen intézett támadásra. Emlékiratában Balogh Edgár felidézi, miként próbálták rákényszeríteni vallatói arra, hogy ismerje be részvételét a Rajk-féle „összeesküvésben”: Más vezető magyar értelmiségiekkel történt letartóztatása után kihallgatóinak egyik legcsökönyösebb igyekezete arra irányult, hogy kimutassák: Rajknak és társainak titóista, nacionalista, az angol–amerikai imperializmus járszalagjára fűzött szervezkedése Erdélyben is híveket talált. Az úgynevezett nyomozás az MNSZ-re is kiterjedt, azzal a feltehető szándékkal, hogy ezt a szervezetet teljesen megtörjék és engedelmes eszközzé silányítsák. A magyar egyetemi tanárok, írók, tudósok, Kurkó Gyárfás, az MNSZ volt elnöke és Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök, valamint más közéleti személyiségek perbe fogásában a sztálinista rendszer elnyomó szerveinek és a román nacionalizmus erőinek egyik első együttes akcióját érhetjük tetten. Ez az egybefonódás a későbbiek során félelmetes, ártalmas politikai tényezőnek bizonyult.

1948 ellentmondásos fejleményei a romániai magyar művelődést mélyen érintették, alakulását hosszabb távon is meghatározták. A „történelmi” pártok és a királyság felszámolása után került sor a legfontosabb termelési eszközök, a bankok, a kereskedelem, majd az iskolák és a kulturális intézmények államosítására. Ezzel a nemzetiségi művelődés intézményeinek addigi részleges önkormányzata, sajátos jellege és rendeltetése eltűnt, a pártállam irányító és ellenőrző funkciója viszont uralkodóvá vált. A tanügyi reform során megszűntek a Bolyai Egyetem keretében működő tudományos intézetek, és kiadványaikra is ugyanez a sors várt.

Az évek folyamán az olyan nagy múltú, évszázados hagyományokkal rendelkező középiskolák, mint az enyedi, kolozsvári és vásárhelyi református kollégiumok, a gyulafehérvári, kolozsvári és temesvári katolikus líceumok, a székelykeresztúri unitárius gimnázium stb. nemcsak egyházi jellegüket, hanem az erdélyi magyar kultúrában, tudományosságban betöltött kiemelkedő szerepüket is elvesztették.

1949-ben oszlatták fel az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, gyűjteményeit a különböző állami intézmények között osztották szét. Állami kezelésbe került a gyulafehérvári Batthyaneum, a marosvásárhelyi Teleki Téka, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum és a kolozsvári EME-levéltár, amelyet aztán – országos intézkedés szerint – a belügyminisztérium

saját felügyelete alá vont. Ezt a folyamatot mélyítette el később az egyetemek, főiskolák, alkotási szövetségek, iskolák, színházak, múzeumok, könyvtárak, kultúrotthonok román megfelelőikkel való egyesítése, s ez az akció – a hetvenes-nyolcvanas években tetőzve – az egyneműsítést szolgálta.

Téves lenne azonban az egész menetet csak egyértelmű leépülésként felidézni. A képlet ennél bonyolultabb; a hetvenes évek elejéig időnként új magyar művelődési intézmények születtek, s a régiek közül számos intézmény számottevő eredményt, sikert ért el. Kultúránk virágzó szakaszokon ment át.

Mindenesetre, a negyvenes évek végének alaptendenciáját az előbbieken felvázolt uniformizálódásban jelölhetjük meg, s ezt az irányzatot – a művelődésünkre sokáig jellemző irodalomközpontúság okán – az **Utunk**, az irodalmi élet konkrét nyomon követésével példázzuk.

*

Amikor a hadifogságból hazatért Gaál Gábor nem a **Korunkat**, hanem az akkr még kéthetenként megjelenő, túlnyomó részben irodalmi lapot, az **Utunkat** indította meg, egyrészt számolt az akkori közönség igényeivel, a rendelkezésre álló munkatársi gárda jellegével, másrészt akarva-akaratlan maga is az irodalomcentrizmust erősítette. Az **Utunk** az írószövetség orgánuma volt, főként az irodalom és művészet kérdéseivel foglalkozott, de a fejlécén feltüntetett megjelölés (Irodalom, művelődés, élet) szerint hatósugara messzebb terjedt. Első évfolyamai éppen ezért e valóságot közvetítő művelődést és a benne megmutatkozó mozgásokat több-kevesebb hűséggel tükrözik. Pars pro toto alapon az egész ország átalakulását is tolmácsolják.

Az **Utunk** első számának beköszöntőjében, az első „irodalmi napiparancsban” G. G. a népi demokrácia kezdeti koalíciós szellemében ad programot. „A történelem szabadító ténye – írja – a művelődés új életformáit és élettartalmait, a népi demokrácia életformáit és élettartalmait tette időszerűvé [...]. Művelődésünk egésze újjászervezésre, a régi romok és lomok kitakarítására vár.” Az új formákat és tartalmakat az irodalmi egység égisze alatt kísérelte meg kialakítani, s ez tette lehetővé, hogy az új tartalmak megteremtéséből a helikoni írók (Kós Károly, Tompa László, Szentimrei Jenő, Szemlér Ferenc, Bánffy Miklós, Kiss Jenő, Molter Károly, Asztalos István és mások) is kivették a részük. Bekapcsolódott nyilván a **Korunk** életben maradt régi gárdája (Nagy István, Bányai László, Méliusz József, Szilágyi András, Balogh Edgár, Csehi Gyula és jómagam). Az állandó munkatársak között találjuk Benedek Marcellt, László Gyulát, Zolnai Bélát, Szabédi Lászlót, Kacsó Sándort, Horváth Istvánt, Kovács Györgyöt, Horváth Imrét, s ez a névsor a színvonalat minősíti.

G. G. lapja **Együtt élünk** címmel állandó rovatot rendszeresített, hogy a román és a szász kultúrába bepillantást engedjen; napirenden tartja és

méltatja a magyar–román közeledés eredményeit, tudósít a dunai együttműködés terveiről, amelyeket üdvözöl, s a magyarországi irodalmi életet kitüntetett figyelemmel kíséri. A szerkesztést meghatározó felfogásra némiképp jellemző Kacsó Sándor **Új nemzeti szellemet** című cikke (1946. július 6.), amely egyformán állást foglal mind az elszigetelődés, mind a beolvadás ellen, majd a románság felé kinyújtott kézről szólva így folytatja: „Nem szabad levágni bennünket az egyetemes magyar nemzet szellemi egységéről, mert akkor a kinyújtott kéz is levágott kéz lesz.”

Újraolvasva az első évfolyamok számait, kitűnik, hogy – feltehetően a **Korunk**-hagyományok ösztönzésére – a társadalomtudományi kutatás is azonnal teret kap. Szociográfiai felvételek mutatják be a kolozsvári Móricz Zsigmond Kollégium és a vásárhelyi kollégium diákságának összetételét, Gunda Béla a néprajzi gyűjtések jövőjét feszegeti, Jordáky Lajos pedig a társadalomtudományok előtérbe helyezését sürgeti. A népfronti követelményektől a nemzetiségi egységre irányuló erőfeszítésből következik, hogy az **Utunk** interjút közöl Vásárhelyi János református püspökkel, aki tízéves jubileuma alkalmából – többek között – a békés együttélés jegyében ítéli el a sovinizmust, és az értékek kölcsönös megbecsülését méltatja.

Beszédes mozzanat, hogy az „elvtelen magyar egységet” támadó hírhedt Vasile Luca-cikkről csupán egy kis terjedelmű, a szerző nevének kezdőbetűivel jelölt ismertetés jelenik meg, de ezt megelőzően, az 1947. augusztus 23-i számban jut nyomdafestékhez Gaál Gábor és Benedek Marcell vitája a százéves **Toldiról**, amelyben G. G. – az osztályszempontot szűkkeblűen alkalmazva – félreértésnek minősíti a Toldiban népi hőst látó koncepciót, és Benedek Marcellt, aki ehhez az értelmezéshez ragaszkodik, immár a fordulatot jelző intoleranciával „időszerűtlen esztétizmusban”, az „osztálykategóriának az elkenésében” marasztalja el.

A polémia, a G. G. képviselte szemlélet és a vitastílus az **Utunk** szerkesztésében is küszöbön álló váltást jelezte. Ez az átalakulás – az említett külső körülmények és a Román Munkáspárt kereteiben létrehozott szervezeti egység feltételei között – a következő évben, 1948-ban bontakozott ki. A változás végrehajtásában nekem is részem volt. Az év végén, illetve 1949 elején felelős szerkesztőként Gaál Gábor mellé kerültem. Ez a megbízatás nehéz és hálátlan feladatok teljesítésével járt, a kettőnk viszonyát is bonyolultabbá tette. De – szerencsére – nem rontotta meg.

A kényes szerep háttérét a kikiáltott népköztársaságban egyeduralomra szert tevő párt értelmiségpolitikájában bekövetkezett módosulás adta meg. Míg a népi demokratikus fejlődés elején a kommunista párt – főként Lucrețiu Pătrășcanu révén – elsősorban a régi világból átvett alkotó írástudók, tudósok és szakemberek megközelítését, megnyerését tartotta szem előtt, s ennek érdekében a gyors áthangolást kevésbé erőltette, az új

szakaszt már az ideológiai átnevelés siettetése, az „éleződő osztályharc” sztálini tételéből származó szektáriánus durva beavatkozások jellemzik. Az „angol–amerikai imperializmus ügynökségei” ellen indított kérlelhetetlen harc egyik első fegyverténye Tudor Arghezi piacra kerülő kötetének a bevonása volt, illetve **A rothadás költészete, avagy a költészet rothadása** című – a **Scînteia** két, 1948. januári számában megjelent – otromba támadás a költő ellen, amely a zsdanovi kultúr-inkvizíció szellemét és szótárát honosította meg.

A romániai magyar irodalomban is kezdetét vette a szocialista realizmus uralma. G. G. napiparancsai, az **Utunk** vezércikkei és állásfoglalásai mind a szocreál elvárásait szegezik neki az íróknak. **A tiltakozás művészete helyett az igenlés művészete** című írásában Csehi Gyula, aki ebben az időben a lap szürke eminenciása volt, a literatura építő hivatását, a valósággal való minél szorosabb kapcsolat megteremtését hirdette. Néhány hónappal később (1948. július 24.) én is közöltem az **Új útszakasz előtt** című cikket, s ebben a párt Központi Vezetősége egyik soron lévő határozatára, valamint a **Scînteia** július 16-i cikkére hivatkozva, amely a **Flacăra** és a **Rampa** című lapokat szintén a zsdanovi hangnemben bírálta, az „elvtelen irodalmi egység” feladása mellett kardoskodtam. Az irodalom pártosságának kívántam fokozottabb érvényt szerezni. Záróakkordként arra szólítottam fel az **Utunk** szerkesztőségét – s illetéknéppen saját magamat –, hogy vonjuk le mi is a tanulságokat, és a lap életében nyissunk új fejezetet.

Ezt a fejezetet G. G.-vel a kondominium jegyében írtuk és írtuk, s utólag keserű szívvel állapíthatom meg, hogy az **Utunk** történetének leggyengébb, a végletes átpolitizáltságot, a sematizmus diadalát képviselő évfolyamait szerkesztettük közösen. **Az ezredforduló kihívása** (1986) című könyvemben számot adtam már a G. G.-vel való együttműködésről, s a vele kialakult munkatársi-emberi kapcsolataimról is – nagy általánosságban – beszámoltam. A lapot ezekben az években (1949–1952) változatlanul G. G. neve fémjelezte, de az eszmei eligazítás, a számonkérés pretenciójával fellépő, a lap tartalmában mennyiségileg nagy fajsúllyal jelen lévő ideológiai-politikai cikkek és tanulmányok többnyire az én ügyködésem nyomai. Egyéni mérlegemben, mint akkori rajongó chiliazmusom megnyilvánulásai, a „tartozik” rovatban szerepelnek. Ezekben az időkben, aki elmarasztalt, az előbb-utóbb maga is elmarasztaltatott: ügyész és vádlott szerepköre rendszerint könnyen felcserélhető volt. És nem akadt olyan buzgó bíráló, akit intoleranciában egy még buzgóbb ne licitált volna túl.

Eleinte G. G. is inkább az ügyészi szerepkört választotta. Talán rá is alkalmazható Saint-Just felismerése, hogy a dolgok, a körülmények hatalma olyan következmények, olyan eredmények felé terel bennünket, amelyekre sohasem gondoltunk. A dolgok, a körülmények hatalmát G. G. – velünk együtt – benső motivációvá, meggyőződéssé igyekezett

változtatni, ő is élt az önmanipuláció tág lehetőségével. Legalábbis az **Utunkban** ez idő tájt közölt írásai, önbírálati erre engednek következtetni. Így történt, hogy az új szakaszra buzdító, említett felhívásom utáni számban (1948. augusztus 7.) látott napvilágot **Műalkotás és lapcsinálás** című cikke, amelyben a szerkesztést műalkotásnak minősítve a szóban forgó párthatározattal és a **Scînteia** bírálatával fenntartás nélkül azonosul. Arra ösztökéli az írókat és kritikusokat, hogy a valóság hiteles vallatásához nélkülözhetetlen tant haladéktalanul sajátítsák el. „A Párt Határozata és a **Scînteia** vezércikke – szögezi le – végső soron ide, a marxizmus–leninizmus magunkévá tételének elengedhetetlenségére utal.”

Az 1948 nyarán megtartott wroclawi nemzetközi értelmiségi találkozón – a romániai küldöttség tagjaként – Gaál Gábor is részt vett. Szem- és fültanúja lehetett tehát annak a beszédnek, amelyet a szovjet delegáció vezetője, Fagyjev tartott. Jakub Bermann korabeli lengyel pártvezető visszaemlékezései szerint a Zsdanov instruálta előadó a jégkorszak légkörét próbálta a tanácskozáson is meghonosítani. Fellépésével számos nyugati haladó értelmiségit idegenített el, és az értekezlet folytatását is veszélyeztette. A wroclawi napokról írt élménybeszámolójában (1948. szeptember 18.) G. G. nem említi a Fagyjev-beszédet és az általa kiváltott nemzetközi botrányt, ám a beszédben megnyilvánuló orientáció hatása alól nyilván nem vonhatta ki magát.

Világosan felismerhető ez a befolyás az irodalmunk átértékelését, irodalomtörténet-írásunk megújítását, az irodalmi bírálat nagyobb harciasságát igénylő cikkeiben, valamint ismétlődő önkritikáiban. Ilyen jellegű **Az Utunk és az elvszerű, pártos műbírálat** című terjedelmesebb írása is (1949), amelyben – a kozmopolitizmus elleni szélsőséges kampányhoz igazodva – a lapot ért bírálatokat (**Lupta de clasă, Romániai Magyar Szó**) maradéktalanul elfogadja, s a hibák sürgős kijavítása mellett tör lándzsát. Név szerint is aposztrofálja a kritikusokat, Szabédi Lászlót, Csehi Gyulát, Marosi Pétert, Páll Árpádot, Hajdu Győzöt stb., akiket a maga részéről is hibáztat, majd kijelenti: „Mindenképp, minden irányból újjá kell szerveznünk az **Utunk** kritikai szektorát a megadott segítség és útmutatás értelmében.”

A segítség és az útmutatás mindenekelőtt a „Nyugat előtti szolgáló hajbókolás” gyökeres felszámolását, az orosz, illetve a szovjet tudomány, filozófia, irodalom, művészet stb. elsőbbségének és felsőbbrendűségének az elfogadását követelte. A Sztálinra vonatkozó visszaemlékezéseiben Konsztantyin Szimonov beszámol arról a Kremlben lezajlott találkozóról (1948), ahol – Fagyjev és mások jelenlétében – a népek atyja felolvasta előttük a nyugati hatások – szerinte – halaszthatatlan visszaszorítására mozgósító cikkét, amely aztán a világpolgáriasság elleni hadjárat, további boszorkányperek kezdetét jelentette. Éberségünket tehát egy újabb ellenségképpel való szembesülésben gyakorolhattuk. A szükséges

buzgalomban nem is szűkölködtünk. Leleplezések, vádiratok, felelősségre vonások követték egymást. A folyóiratok és a lapok hasábjait, így az **Utunkét** is a szovjet sajtóból átvett anyagok, az élenjáró szovjet példa – minden területen való – követésére lelkesítő felhívások árasztották el.

E makro- és mikroklímában kibontakozó szellemi élet tehát egyrészt új, ösztönző tényezők hatására fejlődik, másrészt egyidejűleg elkerülhetetlenül súlyos károsodásokat szenvedett. A kiépülő intézmény-hálózatban a kolozsvári Józsa Béla Athenaeumnak és a marosvásárhelyi Bolyai Kiadónak köszönhetően, majd az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó (ESPLA) jóvoltából biztatóan gyarapszik a könyvkiadás. Figyelemreméltó művek kerülnek az olvasó kezébe – Asztalos István **Író a hadak útján** című „krónikájára” (1946), Méliusz József **Sors és jelkép** című könyvére (1946), Nagy István **Réz Mihályék kóstolója** (1947), Kovács György **Árnyék a völgyben** (1946) és Szemlér Ferenc **Arkangyalok bukása** című regényeire, Kacsó Sándor **Nagyidő** című elbeszéléskötetére (1946) és Salamon László, Szemlér Ferenc, Kiss Jenő, Endre Károly, Horváth István versgyűjteményeire gondolok. Az 1848-as forradalom centenáriuma a szabadságharcos hagyományokat új megvilágításban értelmező gazdag publicisztikai termést váltott ki, az országos Petőfi-versenyek a népművelést szolgálták, s ehhez az újonnan létesített **Művelődési Útmutató** is hatékonyan hozzájárult. Az MNSZ égisze alatt működni kezdtek a népfőiskolák, s a Bolyai Egyetemen, is megszülettek az első tudományos munkák. Ilyen **A munka termelékenységé a kolozsvári vasúti főműhelyekben** című tanulmánykötet (1948), s az egyetem Társadalomtudományi Intézete (az ETI utóda) szintén kiadványokkal lépett elő. Az Állami Magyar Opera megnyitotta kapuit. 1951-ben indult a kolozsvári **Irodalmi Almanach** és a temesvári **Bánati Írás**. Ezek még nem havi rendszerességgel megjelenő irodalmi kiadványok, ám 1953-ban Marosvásárhelyen piacra került az Írószövetség **Igaz Szó** című havi szemléje.

Az **Utunk** 1949-es évfolyamában – az osztályszempontok érvényesítését reklamáló G. G.-féle cikknek megfelelően – új rovat látja el az irodalomtörténet újraolvasását; szerzői a haladó-forradalmi tradíciót, mindenekelőtt a realizmus képviselőit idézik fel. A rovat nem csupán újraértékel, nemcsak a feledésből, a mellőzöttségből emel ki írókat és költőket, hanem új szempontok szerint bíráló fórumot is jelent. Nagy István, aki ezeknek az éveknek hangadó írója és ítéze, e rovatban közölt írásaiban tör pálcát Tamási Áron és Reményik Sándor fölött. Ami általában a termést illeti, megjelenik az a gárda, amely majd az új irodalom derékhadát biztosítja. A költészetben az **Ötven vers** című antológia (1950) poétái (Bárdos B. Arthur, Hajdu Zoltán, Majtényi Erik, Márki Zoltán, Szász János, majd Bodor Pál) jelentkeznek, a próza terén – a már említetteken kívül – Balla Károly, Tamás Gáspár, Méhes György, Hornyák József, Bonczos István, Papp Ferenc tűnik fel. Erőteljesen van jelen a

„vívmány-riport”, és a kritika is porondra lép, hogy a szigorú elvárásoknak hangot adjon. G. G. mellett a régiek közül Szentimrei Jenő és Csehi Gyula közül rendszeresen, a fiatalabbak sorából Marosi Péter és Földes László emelkedik ki. Ebben az időben kerülnek a könyvesboltokba nagyobb lélegzetű regények is. Kovács György **Foggal és körömmel** (1949), Asztalos István **Szél fúvatlan nem indul** (1949), Kurkó Gyárfás **Nehéz kenyér** (1949), Horváth István **Török a parlagot** (1950), Nagy István **A legmagasabb hőfokon** (1951) és **A mi lányaink** (1954), majd Asztalos István **Fiatal szívvel** (1952) című könyveiről van szó, amelyek erényeikkel, de főleg hiányosságaikkal a szocialista realizmus jellegzetes alkotásai. Szerzőik a falusi és a városi osztályharcot és mindenekfölött a pozitív hőst akarják – a pártdokumentumoknak és a szerkesztőségi felhívásoknak megfelelően – ábrázolni.

Viták bontakoznak ki. Polémia indul például Asztalos István **Szél fúvatlan nem indul** című regénye körül, s a vitafelek nemcsak a szerzőtől, hanem egymástól is a szentesített normák következetesebb tiszteletben tartását kérik számon. Közben folyik – szovjet minták alapján – az értelmiségi élet, intézményrendszerek kiépítése, s ez a folyamat különböző címek, rangok, díjak és előjogok rendszeresítésével jár együtt. A szellemi termelés államosítása az alkotási szövetségekben létrejött hierarchiák irányító tevékenysége és a jelentős pénzügyi alapokkal való ösztökélés révén valósul meg.

Ugyanakkor az eszmei offenzívák állandó jelenségé válnak. Megindításukhoz a legkülönbélebb alkalmak (kongresszusok, évfordulók, állásfoglaló, bíráló dokumentumok, kipellengérezett cikkek, művek) szolgálnak indítékként. Ideológiai kényszerképzetek fűtik őket, és nyomukban a társadalmon, csoportjain és intézményein kampányok sepernek végig. Egyre nagyobb ázsiója van a kérlelhetetlen bírálatnak, és akit egyik vagy másik elhajlással vádolnak, aki valamely eretnekség gyanújába keveredik, annak az önkritikák purgatóriumát kell végigjárnia. Sokan, egyre többen elhallgatásra, az ún. ellenséges nézetek és irányzatok Hadészében való elkárhozásra ítéltetnek. Így szorul ki a művelődés, az oktatás és a sajtó világából számos jelentős alkotó, így kénytelen hosszú időre elhallgatni Kós Károly, Tompa László, Bartalis János, Olosz Lajos, Molter Károly és Kemény János. Többen – mint ismeretes – börtönbe kerülnek, s emiatt némulnak el. Ez volt a sorsa Venczel Józsefnek, a nagy tehetségű erdélyi társadalomkutatónak, Méliusz Józsefnek, a régi **Korunk** „utazó nagykövetének”, Balogh Edgárnak, Jordáky Lajosnak és Demeter Jánosnak is.

Azok viszont, akik ebben az időben újságot írnak és szerkesztenek, könyveket adnak ki, oktatnak és nevelnek az iskolahálózat különböző szintjein, akik a közéletben szerepelnek és képviselnek, többnyire úgy próbálnak viselkedni, mintha semmi sem történt volna. Sőt egyesek – a Rajk-perre és más előzményekre hivatkozva – alátámasztják a

nyilvánosságra hozott ítéleteket, visszamenő jelleggel is igazolni igyekeznek azt a politikát, amely – úgymond – a forradalom vívmányait a nép ellenségeivel szemben védelmezi. Többen, akik ismerték az elítélteket, vagy közelebbi viszonyban is voltak velük, megkísérlik a vádakat valamiképpen maguknak megmagyarázni, és – „nagyobb összefüggésekbe” emelve őket – hitelesíteni. „Hit nélküli hit” (Kolakowski) ez, s akik belekapaszzkodnak, előbb-utóbb tudathasadásos állapotba kerülnek. Emlékszem, miként gyözködtük egy ideig magunkat, hogy elfogadjuk az elfogadhatatlant, és miként fojtottuk el magunkban a kételyt, a józan ész érveit. Szkizofréniánkban mást mondtunk és mást írtunk, mint amit magunkban, énünk mélyén gondoltunk és éreztünk. Elég sokáig engedtünk a csoport-hallucinációnak: olyasmit érzékeltünk olyasmit vettünk tudomásul, ami a valóságban nem létezett. Az önszuggesztió bűvészeivé váltunk; manipuláltattunk, és közben mi is manipuláltunk. Nem utolsósorban önmagunkat. Akkoriban nyilván még nem olvashattuk Orwell könyvét, amelyet az angol szerző 1947-ben fejezett be. Negyven évvel később, a „kettős gondolkodás” leírásában megdöbbenéssel ismerhettünk magunkra, akik a negyvenes-ötvenes években a „duplagondol” foglyai voltunk. Tudni és nem tudni, tudatában lenni a teljes igazságnak, s közben gondosan megszerkesztett hazugságokat mondani – írja Orwell –, egyidejűleg két egymást kizáró vélemény birtokában lenni, tudva, hogy ellentmondanak egymásnak, és mégis hinni mindkettőben, logikát alkalmazni logikával szemben, elutasítani az erkölcs fogalmát, s közben mégis igényt tartani rá, hinni, hogy demokrácia nem is létezhet, s ugyanakkor, hogy a Párt a demokrácia őre, elfelejteni valamit, amikor felejtetni kell, aztán ismét, amikor arra van szükség, majd azonnal ismét elfelejteni, s azon felül még azt a módszert alkalmazni magával a módszerrel szemben is – ez az utóbbi volt csak a legkörmönfontabb az egészben: tudatosan tudatalanságot előidézni, s aztán elfeledkezni a végbevitt önhipnózisról. Még a duplagondol jelentésének megértéséhez is szükség volt a duplagondol alkalmazására.” E zseniális/félelmetes jellemzést bővebben idézve tudatosodik egész világosan bennem is, hogy milyen sokáig maradtunk rabjai és áldozatai ennek a kettős gondolkodásnak és morálnak, illetve mindkettő bizonyos elemeinek még azután is, hogy azt hittük, megszabadultunk tőle.

A szindrómához tartozik természetesen a félelem, amely kisebb-nagyobb mértékben hatalmába kerített valamennyiünket, még azokat is, akiről úgy tűnt, hogy az új „hatalom védte bensőség” biztonságában érezhetik magukat.

*

Magyarország és Románia közé, a magyarországi és romániai magyar szellemi élet közé akkoriban még nem ereszkedett le a vasfüggöny. Ha a felszabadulás utáni első évek egymáshoz való közeledésének eufóriája gyengülőben, eloszlóban volt is, a határokon túlról begyűrűző hatások

nem maradtak következmények nélkül. A közvetlen kapcsolatok, igaz, megritkultak, a sajtó azonban – ha nem is rendszeresen – eljutott hozzánk. Lapjaink alkalomadtán tudósítottak az odaíti jelentősebb eseményekről. Nemcsak szokványos tájékoztatásról volt szó, hanem időnként a hazai fejleményeket is a Magyarországon történetekre való hivatkozásokkal értelmeztük.

Így történt ez a Lukács György ellen 1949-ben megindított támadások visszhangjával, visszajelzéseivel is. Lukács, aki **A polgári filozófia válsága** című művében (1949) és más megnyilatkozásaiban a bölcseletet az osztályharc egyik csataterének tekintve, éles kirohanásokat intézett főként az egzisztencializmus ellen (amelyet az elidegenedés kifejezéseként, az individualizmus, a borúlátás és nihilizmus gondolatvilágaként bélyegzett meg), maga is súlyos bírálatok célpontjává vált. Noha értetlenségről és kizárólagosságról árulkodó írásaival hozzájárult az ideológiai türelmetlenség légkörének kialakításához, őt is a vádlottak padjára ültették. Lukácsnak a dogmatikusok ösztüzébe kellett kerülnie, mert elítélésével az ideológiai éberség fokozásának szükségességét lehetett demonstrálni ama korban, amelyet az „éleződő osztályharc” tétele uralt. Igaz, Lukács a kapitalista kultúra csődjéről, a nyugati filozófia, irodalom és művészet hanyatlásáról értekezett, ám a népi demokráciát valaminő „harmadik útnak”, az írók nem sorkatonának, hanem csak partizánnak minősítő nézeteivel, az antifasiszta népfront szellemiségéhez való ragaszkodásával és az egyenlőtlen fejlődésről szóló koncepciójával újból vörös posztó lett a Rákosi-féle pártvezetés szemében. Lukács a Rajk-ügy szórásába jutott, és a szovjet kultúra lebecsülésével, jobboldalisággal vádolták.

Senki sem szólított fel, hogy foglaljak állást a Lukács-vitában, mint ahogy a Vasile Luca-féle cikk értelmezésére sem kaptam egyenes utasítást, az „új típusú értelmiségi” készleteseitől, reflexeitől hajtva – az előbbieknél jellemzett mentális struktúra szorításában – azonban úgy éreztem, hogy ebből az ügyből szintén le kell szűrniünk az adódó tanulságokat, hogy azokat művelődésünkben is alkalmazzuk. E konzekvenciák levonását annál inkább elkerülhetetlennek véltem, mert Lukács az erdélyi haladó írástudók körében is nagy tekintélynek örvendett. Ez a megállapítás természetesen rám is vonatkozott. **A Lukács-vita és tanulságai** című cikkben (Utunk, 1950. április 29.) rámutattam azokra a megnyilvánulásokra, amelyekről pártos serénykedésben azt tartottam, hogy az **Utunk** oldalain és a Bolyai Egyetemen a káros Lukács-hatásról árulkodnak. Nagy buzgalmamban Szigeti József, Abafáy Gusztáv és Jancsó Elemér előadásait marasztaltam el; Salamon László egy Lukácsot dicsérő cikke, Kiss Jenő és Szentimrei Jenő pedig borúlátó, dekadens verseik miatt részesültek „megrovásban”.

A megváltoztatandók megváltoztatásával és a kellő arányok megőrzésével állíthatom, hogy a „Gaál Gábor-per” (1950) a Lukács elleni

hajsza megfelelője volt. Gaál Gábort, akiről egyébként Lukács – élete utolsó szakaszában Tordai Zádornak adott interjújában – méltatva a **Korunk** szerepét is, elismeréssel emlékezett meg, nálunk nagy vonásokban a Lukácséhoz hasonló presztízs övezte. A **Valóság és irodalom** című könyvére (1950) zúdított kritikái pergőtűz a Lukács elleni támadások – előbb említett – funkciójához hasonlítottak. Gaált visszamenő hatállyal a régi **Korunk** szerkesztésében nyomon követhető „legális marxizmus”-sal vádolták, szemére vetették, hogy a szovjet irodalommal nem foglalkozik szükséges mértékben és színvonalon, sőt pártosságát sem tartották kielégítőnek. Ezekben a bírálatokban nem történt utalás arra a politikai motívumra, amely feltehetően nagy súllyal esett a latba a támadást elindító felsőbb döntésnél: G. G. igen közel állt az MNSZ perbe fogott vezetőihez. Csehi Gyula, Sóni Pál és Robotos Imre bírálatai természetesen mind a vehemencia, mind az érvelés színvonala tekintetében különböztek egymástól, mindhárom azonban ugyanaz a szellem fűtötte. Sztálin 70. születésnapja után vagyunk, amikor is a féktelen személyi kultusz mindent elborít, a tőle elválaszthatatlan éberkedés és harciasság pedig a paroxizmusig fokozódik. 1949-ben az **Utunk** egyébként újabb belövést kap: egy Gonda György nevű pártfunkcionárius a **Lupta de clasă**-ban, a központi elméleti folyóiratban azt nehezményezi, hogy a lapból hiányzik a pártos bírálat, a szerkesztőség egyoldalúan a falu felé orientálódik, elvont elméleti cikkekkel tölti meg a lapot, és az írók marxista–leninista neveléséről sem gondoskodik megfelelő mértékben.

A megleckéztetés, valamint következményei már engem is érintettek; a szerkesztőségi mea culpa megfogalmazása rám várt. Gaál Gábor, aki a könyvhöz írt előszavában, amelyet az **Utunk**-ban is közölt, mondhatni elébe ment a kritikáknak, önbírálatát csak egy évvel később tette közzé (1951. január 26.). E periódusban publikált cikkeivel és tanulmányaival is bizonyítani kívánta, hogy – mint írta – tanult bírálóitól. Ezekkel az írásokkal akarta jelezni, hogy az országgal, a valósággal való kapcsolatait szorosabbra fűzte, és az irodalmi bírálatot valóban a „pártmunka részének” tekinti. Szerencsecsillagom megóvott attól, hogy a G. G. elleni vádaskodásokhoz közöm legyen. Kizárólag a kegyes sorsnak kell hálát adnom, mert azoknak a cikkeknek és állásfoglalásoknak a szelleme, amelyeket ebben az időben közöltem, semmilyen biztosítékot, semmilyen oltalmat nem jelenthetett. Így például a **Romániai Magyar Szó** 1949. november 27-i számában a „nemzeti nihilizmus” ellen hadakozva Makkait és Tavasztyt teszem felelőssé az – értelmezésem szerint – önfeladást sugalló nézeteik miatt, az **Irodalmi Almanach** 1951. 2. számában pedig a „nemzeti egység” nacionalista politikájának – általam megjelölt – képviselőit pellengérezem ki. Visszamenő hatállyal a „nemzeti egység” legitimálásában marasztalom el a transzszilvanizmust, és bírálom Márton Áronnak egyik 1935-ben írt cikkét. Ügyészi kirohanást intéztek Tusa Gábor 1942-ben piacra került **Harcunk Erdélyben**

magyarságunkért című könyve ellen, a **Hitelt** pedig fasiszta folyóiratként bélyegzem meg. Újraolvasva őket, kevés elégtétellel nyugtázhattam, hogy annak idején igazán senki sem leplezhetett volna le a Zsdanov megbélyegezte „fogatlan vegetarianizmus” miatt. Az elfogultság, a felületesség, az ideológiai címkézések tekintetében ezek az írások az uralkodó műfajba és stílusba illeszkedtek be tökéletesen.

A magyar nacionalizmus és a horthyizmus szószólói ellen kifejtett publicisztikai tevékenységemet **elvben** nem kell visszavonom. Nagy kérdés azonban, hogy mi marad az elvi célokból, ha teljesen alkalmatlan eszközökkel próbáljuk őket elérni. Milyen igazságot képviselhetünk az összefüggéseikből kiragadott s így eltorzított idézetek alapján összetákolt vádiratokkal?

A szónoki kérdésekre amúgy is felesleges válaszok helyett a „történelmi” önelemzéshez fordulva azt állapíthatom meg, hogy abban az időpontban a hagyományos kisebbségi intézményektől, szellemiségüktől és vezetőiktől teljesen idegen maradtam. A háború előtt – a MADOSZ némely vonatkozásban szektás politikájának és felfogásának megfelelően – jórészt szemben álltam velük, a fasizmus, majd a holocaust élménye viszonyulásomat – szinte minden megkülönböztetés és árnyalás nélkül – az antagonizmus jegyében rögzítette. Ezt a szemléletet és ezt a magatartást aztán a hidegháború, a dogmatizmus, az „éleződő osztályharc” atmoszférája tovább merevítette. Nem hagyhatom figyelmen kívül a dezinformáltságot sem. Személy szerint például – bár hihetetlennek tűnik – Buchenwaldból való hazatérésem után ismeretlenek maradtak előttem az egyházak mentőakciói, és – fájdalom – Márton Áron ama prédikációjáról sem tudtam, amelyben a deportálások ellen foglalt állást. (Ez is belejátszott abba, hogy – az ateizmus és antiklerikalizmus, valamint az erdélyi jobboldali egyházi körök háború előtti politikájának együttes hatása alatt – elhittem az ellene megfogalmazott vádakat.) Rögtön hozzá kell tennem azonban, hogy bizonyos irányú tájékozatlanságunkhoz szemléletünk kizárólagossága, a másság iránti fogékonyság hiánya, a barikád túlsó oldaláról származó információk feltétlen – ab ovo – elutasítása is hozzájárult. Általában megnyugtatóbb előítéleteink és elfogultságaink mellett kitartani, mint az *audietur et altera pars* nyitottságának a következményeit vállalni. Egyszerűbb, kényelmesebb irányzatokat és személyiségeket klisék, előregyártott értelmezések alapján megítélni, mint koncepciók, eredeti művek sokszor fáradtságos, nemegyszer előre nem látható következtetésekhez vezető tanulmányozásában elmélyedni.

Mindenesetre, akár az irodalmunk újraolvasását elősegítő **Utunk**-rovat számos írását mérlegelem, akár a „polgári eszmevilág”, az idealizmus, a fideizmus, a kozmopolitizmus, a nacionalizmus stb. stb. elleni hadjáratainknak a romániai magyar művelődésre gyakorolt hatását veszem számba, kétségtelen, hogy a két világháború közötti szakasz

irodalmi, bölcséleti, társadalomtudományi örökségének szűkkeblű, gyakran nihilista kezelésével komoly károkat okoztunk. Az egész kisebbségi gondolkodás, jogvédelem, etika stb. elutasításával hosszú évekre lefegyvereztük magunkat a beolvasztó erővel és ideológiájukkal szemben. Mindez pedig akkor történt, amikor politikai, gazdasági és kulturális intézményeink államosításával, az egységesítéssel rövid távon az autonómia utolsó maradványai is veszélybe kerültek.

A Bolyai Egyetem – minden kétséget kizáróan – a romániai magyar művelődés alapintézménye maradt azután is, hogy az említett baljós folyamat elindult. A magasan képzett humán értelmiség és több természettudományos-műszaki ágban anyanyelvükön felkészített szakemberek utánpótlásának biztosításával e művelődés jövőjének, legfőbb záloga volt.

1952-ben – a közben hetilappá alakult – **Utunk** szerkesztőségéből az egyetemre helyeztek át. Tanulmányi igazgatónak, majd prorektornak neveztek ki. Az újonnan beiktatott rektor, Bányai László mellé kerültem, akihez ellentmondásos viszony kötött. Kapcsolataink még a régi **Korunk** szerkesztőségében és a MADOSZ-ban szövődtek, a lágerből való visszatérésem után ő azt szorgalmazta, hogy a kolozsvári népbíróságon a sajtó útján elkövetett háborús bűnök tetteseit derítsem fel, de ettől a megbízatástól néhány nap múlva elmenekültem. Mindig méltányoltam éles elméjét, és bizonyos elismeréssel számoltam be 1949-ben megjelent történelmi vázlatáról, de fanatizmusa, gyanakvó természete megismerkedésünk első pillanatától fogva taszított. Elődöm az a Csehi Gyula volt, aki egy ideig előttem G. G. mellett a „politruk” szerepét töltötte be, s akit sokoldalú műveltségéért, tüneményes nyelvtudásáért, csillogó elméjéért és páratlan munkaerejéért őszintén tiszteltem. Ő fölényel és fölényesen okított; hol „vonalasságom” elégtelensége miatt korholt, hol pedig rosszállóan úgy vélte, hogy túlságosan aulikus maradtam. Ama nagyon kevesek közé tartozott, akik elutasították a Ribbentrop–Molotov paktumot, ezért aztán bűnhődni kellett, ő viszont – talán túlkompenzálásként is – a szovjet minták átvételében és az ideológiai szigorban szinte mindenkin túltett. De túlzásaiban is színvonalat tudott tartani, mamelukká sem vált. Sorsa a Gaál Gáborét sajátos módon keresztezte. Mind a **Korunknál**, mind az **Utunknál** közeli munkatársa volt, megírta a G. G. könyvét elmarasztaló igazságtalan bírálatot, ezt később – önbírálat és megkövetés kíséretében – visszavonta, s végül ő is az 1952-es „jobboldali elhajlás” felszámolása ürügyén tovább garázdálkodó Bogdán-féle inkvizíció áldozatául esett. A malom, amelyet segített felépíteni és működtetni, akárcsak Gaált, őt is megőrölte. El kellett hagynia néhány évre az egyetemet, és Enyeden középiskolai tanár lett.

Nem fogom elfelejteni azokat a perceket, amikor 1952 őszén irodájában átvettem tőle a hivatalt. Kínosan feszengtem, hiszen akkor

barátomnak tarthattam, ő pedig akasztófahumorával vigasztalt, és közben fiókjait ürítette ki.

A „székfoglalás” több szempontból is vegyes reakciókat váltott ki bennem. Egyrészt némi megkönnyebbüléssel távoztam az **Utunktól**, amelyről G. G. neve is lekerült, másrészt bizonytalan voltam, képes vagyok-e az új feladatkört megfelelően betölteni. Nem voltam kezdő az egyetemen, hisz 1949 óta egyik katedráján tanítottam, voltam közben tanszékvezető és dékán, de úgy éreztem, hogy az egész intézmény eszmei-tudományos irányítása felkészültségemet, tapasztalataimat meghaladja. A Bolyai Egyetem abban az időben nehéz szakaszon ment át. Több értékes magyar állampolgárságú tanártól kellett megválnia, Balogh Edgár és társai börtönben ültek, a Vasile Luca, Ana Pauker és Teohari Georgescu hatalomból való eltávolítását kísérő újabb tisztogatások is többszörösen és mélyen érintették. De az árhullám elvonulásával bizonyos konszolidáció, sőt az átmeneti fellendülés feltételei bontakoztak ki. Nem tudom pontosan, milyen misszióval küldték Bányait az egyetem élére. Egyszer futólag említette, olyan megbízása is volt, hogy készítse elő a Marosvásárhelyre való átköltözést. Akkoriban számolták fel a Magyar Népi Szövetséget, és alakult meg a Magyar Autonóm Tartomány. Az Orvostudományi és Gyógyszerészeti Intézet már a Maros menti városban működött, majd a Szentgyörgyi István nevét viselő színesképző főiskola is oda tette át székhelyét. Ez a mozgás Kolozsvárnak mint magyar szellemi központnak a gyengítését célozta, és az sem lehetett titok előttem, hogy annak idején a Bolyai Egyetem létesítése konok ellenállásba ütközött.* Ellenségei továbbra sem mondtak le arról, hogy ha már megszüntetni nem tudják, legalább a „kincses városból” távolítsák el. Terveiket szolgálta az a hírverés is, hogy ez a felsőoktatási intézmény tulajdonképpen egy jó középiskola színvonalát éri el.

A Bolyai Egyetem fiatal létesítmény volt. Épületei, felszerelése sok kívánnivalót hagytak maguk után, s a korkövetelményeknek az oktatói kar sem felelhetett meg mindenben. Számos kitűnő nevelő és tudományos szakember dolgozott azonban falai között, s a végzetek országszerte jól megállták helyüket. Évjárataik hosszú időn át biztosították az anyanyelvű iskolák, a sajtó és más kultúrintézmények működését, s az alma materre a termelésben sem hoztak szégyent.

A tanulmányi igazgató, illetve a prorektor fő feladata az oktatás és a nevelés ideológiai ellenőrzése volt, s tekintettel az egyetemnek a nemzetiségi értelmiség újratermelésében betöltött szerepére, ez a hivatás több nemzedék eszmélésére is hatást gyakorolhatott.

Mind az oktatás és nevelés, mind a tudományos kutatás betájolása lényegében a Tan sztálini kodifikációjával való egybevetésüket jelentette. Egyetemi előadásnak, szemináriumi vitának s az egész

* Hitelesen tájékoztatnak erről Csögör Lajos visszaemlékezései (Előszó A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben című kötethez. Bp., 1990).

kutatótevékenységnek e pontokba foglalt vademecum szerint kellett elhangzania, illetve zajlania. A párt mindenkori határozatai szintén kötelező vezérfonalnak számítottak, s a tanerők, katedrák, karok, valamint az egész intézmény felső elbírálásában sokáig egyik döntő ismérvként szolgált az a szempont, hogy az „élenjáró szovjet tudomány” módszereit milyen mértékben sajátították el. A marxista filozófia professzoraként illetékességem vitathatatlan volt mindezeknek a követelményeknek az érvényesítésében, s jó ideig nem is haboztam őket számon kérni. Prorektorságom első két évében Sztálin utolsó munkáinak, a nyelvtudományi és gazdaságtani írásainak a fényében kellett az egész munkát vezetni, illetve átállítani. Ez számtalan elemzés, kurzusbírálat, tanácskozás megszervezését igényelte. Szóbeli eligazításokon és cikkekben – e két, klasszikusnak minősített munka alapján – dicséreteket és megrovásokat porcióztunk ki.

Szerencsére, az adminisztratív eszközök alkalmazásában éppen szünet volt, és lassan-lassan a tudományos búvárkodások értékelését már nem csupán az eszmei hűség ortodox szabályai szerint kellett végezni. Sztálin halála után (1953) ez az irányzat megerősödött, én pedig – nyiladozó elmével és fokozatosan józanodva – vitorlátam az új szél irányába fordítottam. Ehhez már kezdetben ösztönző feltételeket kínált Bolyai János születésének 150. évfordulója (1952), s az ebből az alkalomból – az egyetem gondozásában – kiadott vaskosabb kötet¹, amelynek összeállításába bekapcsolódtam, a tudományos színvonal emelkedését jelezte. Az évforduló rendezvényei egyébként az egyetem tekintélyét öregbítették és legitimitását szilárdították meg. Ezt a folyamatot látszott elmélyíteni az egyetem létesítésének tizedik évfordulójára rendezett ünnepség (1955), illetve az az alkalmi tanulmánykötet², amely (szerkesztésében magam is részt vettem) számos diszciplínát felölelve a tudományos igényesség növekedését bizonyította. A javuló hangulathoz a börtönből az évfordulóra hazatért tanárok jelenléte is hozzájárult.

A jelzett tendenciák az irodalmi életben, a sajtóban is kezdtek utat törni maguknak. G. G. életét azonban mindez nem hosszabbíthatta meg. 1954-ben hunyt el; nem épült fel az infarktus után, amely megpróbáltatásai közben terítette le. Nem sokkal halála után megkezdődött viszont a szerkesztésében megjelent **Korunk** rehabilitációja is.

Persze, ez az egész menet csak lassan, ellentmondásosan, valóban a régi és az új küzdelmével, többnyire keveredésével haladt előre. A Sztálin halálát követő első időkben a lapokból még nem olvasható ki semmilyen változás. Oldalaikat továbbra is a szovjet cikkek, képzőművészeti reprodukciók uralják, legfeljebb a kultúra nagyjainak a Béke Világtanács égisze alatt megrendezett évfordulói jeleznek némi nyitást, s a „haladó hagyományok” ápolásában a megőrizendő értékek körét bővítik. Nagy Imre első miniszterelnökségének, a „júniusi kormányprogramnak” és a

kelet-berlini munkások felkelésének (1953) amúgy is gyenge hullámverései nálunk nem észlelhetők, s a román akadémia termeiben és intézeteiben újabb boszorkányperek zajlanak. Ezúttal többek között – a szubjektivizmus vált az ördögűzés tárgyává. A bukaresti autodafé mintájára az akadémia kolozsvári fiókjában is megrendezik – a rendületlenül pártos tudományosság jegyében – a zord számonkérést, amelynek során különböző ideológiai tévelygések miatt román és magyar egyetemi tanárokat és kutatókat (Daicoviciu, Moga, Benetato, Kovács Zoltán, Szabó T. Attila, Koch, Virgil Câmpianu, Fekete György, Fogarasi József stb.) vonnak felelősségre.

Az irodalom berkeiben csatározás indul. Az elégedetlenkedők főként az idillizmust kezdik ki, a szocreál – rendszerint kevésbé tehetséges – védelmezői az „irodalmunk új alkotásai” iránti nagyobb megbecsülést reklamálják, és a „negativisták”-nak címkézett újító beállítottságú fiatal kritikusokon (például Gálfalvi Zsolt) verik el a port. Változatlanul az erdő felől állnak, s a hatalom árnyékában hadakoznak. A **Scînteia** ismét „az irodalmi bíráló időszerű feladatait” szabja meg, s az **Utunk**ban közölt ismertetésből (1955. szept. 23.) kitűnik, hogy ezúttal a – szerkesztőség meghatározta – sematizmus a soron lévő fő veszély, amelyet sürgősen ki kell irtani ahhoz, hogy az írók – az élettel való bensőségesebb kapcsolat révén – a pozitív hőst hitelesebben ábrázolják.

G. G. halálának első évfordulójáról (1955. augusztus 19.) az **Utunk** annak kiemelésével emlékezik meg, hogy az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó keretében – művei összegyűjtésére és kiadására – munkaközösség alakult. (Tanszékvezetőként – Tóth Sándor tanúsága szerint – már 1953-ban a **Korunk**-kutatás megindítását támogattam.) Ezzel a **Korunk** hírnevének a helyreállítása is előre haladt azután, hogy már az **Igaz Szó** 1954. 12. és az **Utunk** 1955. január 7-i számában a folyóiratnak a román–magyar közeledésért kifejtett munkásságát méltattam. A régi **Korunk** érdemeit felidézve Tóth Sándor pedig arról számolt be, miként tájékoztatott annak idején G. G. lapja a szovjet írók első kongresszusáról. Törekvéseinknek a békés együttélés – akkoriban meghirdetett – politikáját kísérő enyhülés kedvezett, ám az események iránya nem volt egyértelmű. 1954-ben (Berija eltávolítása után) Romániában még –több társával együtt – el lehetett ítélni és ki lehetett végezni Lucrețiu Pătrășcanut, ami a régi módszerek szívós megtapadására utalt, és a sztálinizmus felszámolásával szembeni további elkeseredett ellenállást jelezte. A pártpolitikában érvényesülő és gyakran egymásnak ellentmondó tendenciák a kulturális életben s illetéknéppen a romániai magyar sajtóban is tükröződtek. Ezek az előre mutató és visszahúzó erők keveredésében, kölcsönhatásaiban érhetők tetten. Innen van az, hogy az újat képviselő kezdeményezések rendszerint a régi mezben, a hivatalos terminológia, a beidegződött nyelvi sablonok és stiláris fordulatok burkában nyilvánultak meg. Ez a jelenség nem pusztán a külső

körülményekre vezethető vissza, hanem a csak lassan ocsúdó írástudók tudatában munkáló gátlások, következetlenségek kivételése is.

Emancipálódásomban ilyen tünetekről árulkodik s egyben útkeresést, új távlatok felé való tájékozódást fejez ki **Az ideológiai munka néhány időszerű kérdése**, címében még a régi sztereotípiákhoz igazodó cikkem (Utunk, 1955. október 4.) is, amely tartalmilag azonban már a „genfi szellem” hatását hordozta. Elsősorban a dogmatizmus felszámolását sürgettem, a filozófia területén is nélkülözhetetlen eredeti művekhez szükséges alkotó légkör megteremtése érdekében érveltem. Még elvitattam a tévedéshez való jogot, ám óvtam attól, hogy minden szokatlantól elhatároljuk magunkat. Határozottan állást foglaltam a felelőtlenül, elfogultan minősítő, mindenáron éberséget demonstráló harciasság ellen, és szorgalmaztam az előregyártott megoldásokkal, kifejezésekkel való szakítást. Fenntartottam viszont, hogy az eszmék küzdelmében nincs, nem is lehetséges *treuga dei*.

*

A XX. kongresszus felé vezető fejlemények között megkülönböztetett jelentőségű volt Tito és Jugoszlávia megkövetése Hruscsov részéről (1955), s ez a fordulat mindazoknak az ideológiai, politikai és jogi tákalmányoknak az összeomlását vonta maga után, melyek kiátkozásukra támaszkodtak. A rehabilitáció – érthetően – nálunk is erőteljes visszhangot keltett, bármennyire tompítani igyekezett is azt a pártvezetés. A Titónak nyújtott elégtétel újabb csapás volt a dogmatizmusra, s az egyedül idvezítő modell tekintélyét jelentős mértékben csorbította. A nemzeti sajátosságok fontosságát, a pluralizmus szerepét helyezte előtérbe.

Ami a „személyi kultusz” leleplezését követő–már említett–szellemi pezsgés konkrét megnyilvánulásait illeti, irodalmi életünkben heves viták kezdődtek. A soron lévő írókongresszus előtt a polémia továbbra is az idillizmus, a negativizmus és a fiatal írók körül zajlik. A kongresszus kapcsán közölt nyilatkozatok közül elsősorban a Földes Lászlóé érdemel figyelmet. Földes szakítani akar az eddigi „kétfrontos” harccal, és a fő csapás irányát a lakkozás, a konfliktusmentesség elleni küzdelemben jelöli meg. Az idillizmus – szerinte – a személyi kultuszban gyökerezik, és az ún. negativizmusnál sokkal több kárt okozott.

A hatalom és a művelődés sztálinista struktúráit dühödten védelmezők módszereire az ún. Jar-ügy vet éles fényt. 1956 tavaszán Bukarest egyik kerületének pártaktíváján Nicolae Jar író, aki az illegális mozgalom tagja volt, és a spanyol polgárháborúban a nemzetközi brigádok soraiban harcolt, a legfelsőbb pártvezetés jelenlétében – s állítólag a főtitkár bátorítására – másokkal együtt a közéletben észlelhető visszasságokat bírálta. Felszólalását követően azonban rögtön pártellenességgel vádolták, majd kizárták. Megbélyegezték azokat is, akik valamilyen formában Jarral való egyetértésüknek kifejezést adtak. Az egész eljárás a

konceptiók perекre, a sztálinista inkvizíció módszereire emlékeztetett. Pontosabban: e módszerek változatlan alkalmazását jelentette. **Szobor a hóban** című – önéletrajzi, fogantatású – könyvében (1979) Szász János nemzedéktársai illúzióival és tévedéseivel szembesülve felidézi a szorongásnak és a fenyegetésnek azt a légkörét, amelyben a Jar-ügy lezajlott. Gaál Gábor, Csehi Gyula és Méliusz József megpróbáltatásaira utalva Szász a következőket írja: „...a véletlen úgy hozta, hogy mindezeknek a riasztó, előbb érthetetlennek tetsző, majd ugyancsak átérthető igazságtalanságoknak és törvényszegéseknek csak passzív tanúja voltam, a szónak nem közömbös, érzéketlen vagy részvétlent jelentő értelmében, de más jelentésrétege szerint, helyzetemnél fogva ugyancsak tétlen és még inkább szenvedőleges. Tétlen azonban a megtörténtek után is – erre már nem lehetett és nem is volt mentségem –, a közvetlen körülmények engem a részvételből kiiktató esetlegességén túl, és tétlenségem az általános körülményeket számba véve is hovatovább önvádam legsúlyosabb pontjává sötétült, mint gyávaságom megfellebbezhetetlen bizonyítéka. Önvádi eljárásommal szemben az önvédelem érvei csak ideig-óráig hivatkozhattak arra, hogy mestereim, istápoló szellembarátaim és eszményeim meghitt szószólói korántsem egyedüli áldozatai az önpusztító eszélytelenségnek, hogy legendás férfiak, messze sugárzó elmék, hűséges harcosok tűntek a semmibe, igaz, szerte a távolokban, de a közelünkben elsüllyedt Lucrețiu Pătrășcanu sorsa mindinkább egybecsengett zaklatott álmatlan éjszakáimon azokéval, akiket testközelemben ért a csapás. Félttem. De a félelem nem ölte ki belőlem a reményt, még ha a remény nevében korántsem menthettem föl magamat a gyávaság bűne alól.”

Ebben a lelkiállapotban, a különböző felülről érkezett „elvtársi rábeszélések” hatása alatt, Szász csak tartózkodik a szavazásnál, tehát nem járul hozzá Jar kizárásához, s így kísérli meg, hogy legyőzze magában a félelmet, amely társait még rabságában tartja. A pártvezetés más eszközökkel is próbálkozik, hogy az írók elégedetlenségét leszerelje. Kolozsváron például a párt székházában megbeszéléseket rendeznek, melyeken – központi titkárok jelenlétében – éles kritikai felszólalásokra, összecsapásokra kerül sor. Az egyik tanácskozáson például Csehi Gyula ment el legmesszebb a bírálatban, és felszólalására már csak azért is jól emlékszem, mert az akkori tartományi első titkár, Vaida Vasile megpróbált rávenni, hogy támadjam meg.) Az írók a szabadabb véleménynyilvánítás lehetőségét hódítják meg, a hatalom képviselői viszont mindent elkövetnek, hogy a kritikai hangokat továbbra is elnémítsák.

Ezen a forró nyáron G. G. és az általa szerkesztett **Korunk** rehabilitálásának ügye is tovább haladt előre. Nemcsak a magyar, hanem a román sajtóban is számos írás, megemlékezés lát róluk napvilágot. Csehi Gyula, aki az egyetem tudományos ülészakán előadásban foglalkozik a kérdéssel (az **Utunk** 1956. június 22-i számában), önbírálat kíséretében

vonja vissza a G. G. könyvéről írt kritikáját, de mind a folyóirat, mind a szerkesztő alakja köré szőtt legendától óva int. Tettekkel kívánja viszont az igazságtalan bírálatot jóvátenni, és – többek között – a **Korunk** szépirodalmi, kritikai és esztétikai anyagáról szándékszik tanulmányt írni. Ilyen előzmények után közöltem ugyancsak az **Utunk** hasábjain (1956. augusztus 17.) **Az új Korunkért** című cikket, amelyben – G. G. hagyatékát is nagyra értékelve – az örökség folytatását, az új **Korunk** megindítását immár időszerűnek, lehetségesnek ítéltem. Programot is rögtönzök a szerkesztőség részére, majd leszögezem: „A megindítandó új **Korunk** a dogmatizmustól mentes tudományos alkotás, a szabad viták és a véleménycsere bátor szócsove lesz.”

Nem kaptam semmilyen hivatalos megbízatást, még biztatást sem a cikk megírására. Tényleg a felismert szükségszerűség hajtott, a kedvező körülmények és néhány baráti bátorítás (elsősorban a Tóth Sándoré) ösztökélt. A fogadtatás jó volt. A **Romániai Magyar Szó** utóda, az **Előre** című napilap felkarolja, Sütő András pedig az **Utunk** augusztus 31 -i számában **Álmodozás az új Korunkról** címmel közölt cikkében melegen üdvözli a kezdeményezést. „Illesse dicséret s őszinte elismerés Gáll Ernőt – írja –, amiért a **Korunk** feltámadásának okos és nemcsak megszívlelendő, hanem sürgősen megvalósítandó gondolatát, mindnyájunk régi vágyát az **Utunkban** megpendítette. Javaslatát az írók hurrával fogadták, s most már csak az az aggodalmunk, ne nyújtsuk, sirítsük sokáig ezt a hasznos gondolatot.”

A javaslat, a kedvező visszhang és a megvalósulás között azonban több hónap telt el. Valóban történelmi, tragikus eseményeknek kellett végbemenniük, míg a gondolatból folyóirat született.

A magyarországi eseményekről, a Rákosi-rendszer mélyülő válságáról és hozzánk átszüremlő – már jelzett – hatásukról van nyilván szó. Ebben a menetben újabb hasonlóság észlelhető (most már) G. G. utóélete és Lukács György helyzete között. Nálunk sokasodnak a G. G. és a **Korunk** szerepének hiteles értékelését sürgető megnyilatkozások, Budapesten a Petőfi Kör filozófiai vitájára kerül sor. Ezen a vitán (1956. június 14.) 1000-1200 hallgató előtt nemcsak a marxista filozófia fejlődését akadályozó okokat feszegetik, hanem a hosszú órákon át tartó véleménycsere az ország legegésőbb társadalmi, politikai és kulturális kérdéseit érinti. A hozzászólók elsősorban az alkotó gondolkozást elfojtó dogmatizmust veszik tűz alá, visszavonulásra és önbírálatra kényszerítik Lukács addigi hivatalos támogatást élvező rágalmozóit. Lukács György részt vett a vitán, és több fontos probléma tisztázását szorgalmazta. Többek között visszautasította, hogy objektivizmusnak bélyegezzék a nem marxista irányzatok tárgyilagos, elmélyült elemzését, és szót emelt az idézetekkel való visszaélések ellen.

A filozófiai vita nagy társadalompolitikai következményekkel is járó esemény volt, s a Lukács felvázolta távlatok minket is bátorítottak:

„Remélem [...] – mondotta –, hogy most csakugyan a marxizmus, a marxista munkásmozgalom új, nagy virágkorának a küszöbére léptünk.” Ezek a remények határozták meg az új tanév megnyitóján tartott beszédemet is, amelyben – a XX. kongresszus szellemében – az egyetem tevékenységét tekintettem át. „Botorkáltunk zsákutcákban – jelentettem ki. – Komoly, súlyos károkat okoztak a Bolyai Egyetem életében is azok a torzulások, amelyek a lenini elvektől való eltérésekből, a személyi kultusból, a dogmatizmusból, a szocialista demokrácia és a törvényesség megsértéséből származtak.” Nehezményeztem az állandó programváltozásokból adódó bizonytalanságot, s a túlzottan központosított, bürokratikus irányítást kárhoztattam. Sürgettem az anyanyelven folyó tudományos tevékenységet és képzést, majd a nagyvilág felé való nyitás, a saját hagyományainkkal való jobb sáfárkodás, az alkotó légkör kialakítása és a szabad viták biztosítása mellett foglaltam állást (Utunk, 1956. szept. 7.). Egyébként már az egyetem tízéves fennállása alkalmából méltattam azoknak az elődöknek (Mentovich, Parádi, Entz, Koch, Gombocz stb.) az érdemeit, akiknek tudományos eredményei hagyományaink értékei közé tartoznak. Elmulasztottam viszont méltatni azoknak a kiváló, európai szellemű tudósoknak a tevékenységét (Miskolczy, Hajnal, Buza), akik még néhány évvel ezelőtt egyetemünk professzorai voltak (Utunk, 1955. május 27.).

Egy rövid, hivatalos magyarországi látogatás alkalmával személyesen is tapasztalhattam, hogy az ország, a rendszer sorsforduló előtt áll. Világosan él bennem annak a borongós, valóban gyászos napnak az emléke, amely Rajk László és társai temetésével a drámai kifejeletet felgyorsította. A gyulai vár tövében, a hideg októberi szélben a temetés közvetítését hallgatva, a nekilódult történelem fuvallatát érezkelhettem.

Nem sokkal később ez a szél nem csupán a kolozsvári sétatér fái körül sodorta le a megsárgult leveleket, hanem – a többivel együtt – az egyetem szomszédos épületét s benne a rektori hivatalt is megrázta. Ugyancsak október közepére esett Tamási Áron látogatása, amely a diákság hangulatát alaposan fölhevítette. A pesti események hatására ez a hangulat az egyetemi élet reformját, a tantervek, a tanmenet átalakítását, több demokratizmust igénylő követelésekben csapódott le. A Bolyai Egyetem diáksága azonban nem egyedül és nem elszigetelten lépett fel. Az ország más egyetemein, többi főiskoláin is kisebb-nagyobb megmozdulások bontakoztak ki. (A Bolyai-diákok demokratikus követelményeinek megfogalmazásában és képviselésében kiemelkedő szerepet játszott Várhegyi István történelem szakos hallgató.)

Ezekben a napokban prorektorként az egyetem vezetése főként rám maradt, mert Bányai László, az akkori rektor Amerikában volt, ahol egy parlamenti delegációval az elnökválasztásokat kísérték figyelemmel. Kolozsvárra viszont magas beosztású aktivistákból álló különítmény érkezett, hogy az eseményeket kézben tartsa. Arra akartak kötelezni

minket, hogy a központi vezetőség sürgönyét – amely lakonikusan ellenforradalomnak bélyegezte a magyarországi fejleményeket – az egyetemen elfogadtassuk. Az utasítás végrehajtását így nem vállaltam, s azzal is érvelve, hogy nálunk mindenki hallgatja a pesti rádiót, kértem, emelhessük ki, hogy az eseményekért mindenekelőtt a súlyos bűnöket elkövetett Rákosi-klikk a felelős. Erőfeszítéseink egyébként főleg arra irányultak, hogy – provokációkkal is számolva – ne adjunk teret olyan szélsőséges megnyilvánulásoknak, amelyek az egyetem létét veszélyeztethetik.

A sürgönybe foglalt „elemzés” a pártvezetés-merev álláspontját, illetve páni félelmét fejezte ki, hogy a forradalom nálunk is komoly zavarokat okozhat. Ma már – Hruscsov visszaemlékezéseiből is – tudjuk, hogy az RKP akkori vezetősége kész volt fegyverrel is interveniálni, és fenntartás nélkül a szovjet csapatok beavatkozását, majd Nagy Imréék elítélését és kivégzését támogatta. Ez a politikai vonal érvényesült az egyetemi pártszervezet november 3-i rendkívüli gyűlésén is, ahol a bukaresti brigád egyik vezetője, Miron Constantinescu központi titkár a Bolyai Egyetemen történtek miatt elsősorban engem tett felelőssé. Engedékenységgért, a kötelező éberség hiányáért, általában liberalizmusért való elmarasztalásomat akkor még premiernek számíthattam, de ez a minősítés aztán pályámon végigkísért.

Kisebb bűnbakként való megfenyítésem nem járt súlyos következményekkel. Az egyetem vezetőségében nyilván nem maradhattam, egyébként mandátumunk – szerencsére – lejárt. 1956 végén felmentettek prorektori tisztségemből, s nagy örömmre az újraindítandó **Korunk** főszerkesztőjének neveztek ki. Utódom az egyetemen Csendes Zoltán, a kiváló statisztikus lett, aki később az egyetemek egyesítésénél vállalt szerepe miatti belső meghasonlásában öngyilkos lett.

Ma sem tudom pontosan, minek vagy kinek köszönhettem ezt a megbízatást. Ami a feltételezhető politikai háttérrel illeti, úgy tűnik, hogy 1956. november 4. előtt és után az RKP vezetősége kettős politikát kezdett folytatni. Egyrészt – megfélemlítés végett – a represszió eszközához nyúlt, másrészt a kedélyek csillapítására, főként az értelmiség megnyerésére, bizonyos engedményeket tett. A megtorlás sorozatos letartóztatásokban és drákói ítéletekben sújtott le. A Securitate „nacionalista, ellenforradalmi szervezkedés” címén egyetemi tanszemélyzeti tagokat (Dávid Gyula, Lakó Elemér, Varró János, Bereczki András), írókat, szerkesztőket (pl. Páskándi Géza) és diákokat (Várhegyi István, Páll Lajos, Balázs Imre stb.) hurcolt el, akik aztán hosszú éveket fogságban töltöttek. Ugyanakkor új folyóiratokat és lapokat indítottak, s ez az irányzat a **Korunk** megjelentetését is felgyorsította. Valószínű, hogy ugyanez a kurzus az én jelölésemnek is kedvezett, és Balogh Edgárnak,

aki csak másfél évvel azelőtt jött ki a börtönből, helyettes főszerkesztővé való kinevezését is lehetővé tette.

A lapindítás operatív előkészületeket, sokirányú szervezést, számos elvi kérdés tisztázását, valamint a szerkesztőségi tagok – különböző szempontok szerinti – igényes kiválasztását sürgette. Mindazok, akik az előkészítő munkában részt vettek, egyetértettek abban, hogy a régi **Korunk** örökségét kívánjuk – a korkövetelményeknek megfelelően – feltámasztani, és a szerkesztőséget a felújított népfront szellemében állítjuk össze. Mindkét szempontból – kétségtelenül – Balogh Edgár volt közöttünk a legilletékesebb, hiszen G. G. belső munkatársi köréhez tartozott, s a Vásárhelyi Találkozóknak, az erdélyi népfrontmozgalom legjelentősebb megnyilvánulásának a megszervezésében oroszánrésze volt. Ez a körülmény határozta meg alapvetően hozzá való viszonyulásomat, annak ellenére, hogy kapcsolatunkban időnként feszültség, sőt konfliktus is támadt. Ezért ragaszkodtam ahhoz, hogy az első számokon felelős szerkesztőként szerepeljen, noha abban az időben a romániai sajtó életében ez a funkció már nem létezett. A gesztussal a szerkesztésben neki szánt szerep súlyát akartam kifejezni, s egyúttal jelezni szerettem volna, hogy teljesen tudatában vagyok a rám nehezedő tehernek. Ebben némi bizonytalanság is rejtett. Nyomaszthatott Szentimrei Jenő kijelentése, amelyet egyik **Utunk**-cikkében olvastam: ember legyen a talpán, aki Gaál Gábor örökébe lép!

De hogyan is álltunk ezzel a hagyattal, és – az említett politikai feltételek között – milyen körülmények tették szükségessé/lehetővé, hogy 17 évvel a lapnak a horthysta hatóságok általi betiltása után jöjjön el a **Korunk** feltámasztásának a pillanata?

A Valóság és a lapcsinálás című írásában – hat hónappal az **Utunk** első számának piacra kerülése után – G. G. azokhoz fordult, akik az új lapot a **Korunkkal** vetik egybe, s az összehasonlítás alapján elégedetlenkednek. Emlékeztetett az **Utunk** megjelentetéséről előzetesen tájékoztató **Mit akarunk?** című nyomtatványra, amelyben egyértelműen tisztázta, hogy nem a **Korunk** újraindítása van napirenden. Nem „exkluzív természetű” folyóiratot, hanem a napilapok hiányát pótló, a nagyközönségnek szóló, a népi demokrácia igényeinek megfelelő, újfajta, kéthetenként megjelenő lapot szándékszik kiadni. Nem „szakállas”, szakszerű tanulmányokból összeállított havi szemle szerkesztése az időszerű feladat, hanem „a folyóiratnál könnyebb, de a napilapoknál elmélyítettebb modorú” sajtótermékre van szükség. „A **Korunk** pl. a jelen pillanatban nemcsak azért lenne erőlködő üres másolás – írja –, mert a **Korunk** gázból, háborúból, gyalázatokból megmenekült munkatársai ma több országban ténylegesen csinálják és vezetik a demokráciát, s egy új **Korunk** köré tömörítésük gyakorlatilag kivihetetlen, de mert a **Korunk** és az idő mai szelleméből következőleg egy más fajtájú, főleg **innen és ide való** lap a sürgősebb.”

1956 végére mindenekelőtt megjelent az a munkatársi gárda, mely a folyóiratot elfogadható színvonalon előállíthatta. Ezzel együtt kezdett kialakulni a lapra igényt tartó közönség is. Mindkét feltétel biztosításában döntő szerepet játszott a Bolyai Egyetem, hiszen jórészt a tanszemélyzet tagjaiból rekrutálódtak mind a szerkesztők, mind a munkatársak, s ugyancsak az egyetem végzettjeire lehetett azonnali vagy potenciális olvasókként számítani. Persze, a meginduló havi szemle iránti szükséglet felmérésében a nosztalgianak és az illúzióknak is szerepe volt. Hatott a **Korunk** köré szövődött legenda, de alapvetően azt az értelmiségi elvárás lehetett már tekintetbe venni, amely egy színvonalas, korszerű és főként dogmáktól mentes sajtóorgánusra irányult. Úgy éreztük – talán nem egészen és nem mindenben alaptalanul –, hogy immár képesek vagyunk az ilyen természetű várakozást kielégíteni. Közben a magyarországi szellemi termelés és a publikációk terén mutatkozó kiesések idején, átmenetileg még az az illúzió is támadt, hogy az új **Korunk** Románia határain túl is visszaszerezhet valamit a régi funkciójából. Ez azonban rövid idő alatt önámításnak bizonyult.

A valóság gyorsan felismertette velünk, hogy az új lapra is érvényes G. G.-nek az **Utunkkal** kapcsolatos megállapítása: döntő mértékben **innen és ide való** folyóiratot kell szerkeszteni, ám ez természetesen nem jelentette azt, hogy a külföldre szólásról eleve lemondtunk volna. Ami azonban a régi **Korunk** esetében csak pályája vége felé következett be, amikor gyakorlatilag majdnem minden Románián kívüli rendszeres olvasóját elvesztette, az számunkra a start adottságaként jelentkezett. Első perctől kezdve voltak azonban – főként – magyarországi, szlovákiai munkatársaink és olvasóink. Igaz, számuk állandóan ingadozott, de a szerkesztőség – ábrándok nélkül is – igyekezett ezt a hagyományt ápolni.

*

A tovább folytatandó tradíció tekintetében – mint már említettem – a Gaál Gábor-féle **Korunkat** vallottuk magunkénak. A Dienes László nevéhez fűződő örökséget nemigen vállaltuk, sőt volt idő, amikor elhatároltuk magunkat tőle. Csak sokkal később, az alapító szerkesztő születésének századik évfordulóján (1989) nyílt alkalmam nyilvánosan kifejezni a részemről is lassan beérett felismerést, hogy hagyatékával sokáig mostohán bántunk. Az évfordulón azonban világossá vált, hogy örökségének súlya megsokszorozódott, és alakja az évtizedek múltán igencsak megnőtt. A centenárius idején sem jutottunk több Dienesre vonatkozó adat birtokába, ám az Idő jó szövetségesének bizonyult, és a történelem hullámvonalainak alakulása is kétségtelenül neki kedvezett. E háttérrel erőteljesebben kezdtek érvényesülni azoknak a kortársaknak a tanúvallomásai, azoknak a kutatóknak az eredményei és következtetései, akik már régebben, gyakran heves vitákban, Dienes érdemeinek a maguk tényleges jelentőségében való elismerését szorgalmazták.

A nézetkülönbségek a Dienes László szerkesztette folyóirat értékelése kapcsán alakultak ki. Hosszú éveken át előtérben az a felfogás szerepelt, amely szerint a Dienes-féle **Korunk**nak nem sok köze volt a hazai valósághoz, oldalain egy válságba jutott értelmiségi réteg tollforgatói tájékoztattak – egységes világnézet híján és eklektikus szerkesztésben – a széles nagyvilág különböző szellemi-művészeti áramlatairól, és tették ezt az égető társadalmi kérdésekkel szemben tanúsított közömbösség elidegenedettségében. Ez a jellemzés éles határvonalat húzott a Dienes László és a Gaál Gábor szerkesztésében megjelent lap évfolyamai közé, és a pálmát szinte kizárólag az utóbbinak juttatta.

Régóta tudjuk, hogy ez az ítélet téves és méltánytalan volt, és ha kimondását gyakran az is motiválhatta, hogy ezzel is elősegítsük G. G. rehabilitálását a régi dogmatikus vádak alól, az eljárás maga szintén szűkkeblűségről, kizárólagosságról árulkodott. Egy 1954-ben, nem sokkal G. G. halála után napvilágot látott – már említett – írásban nyomatékosan hangsúlyoztam ugyan az igazságtalanul támadott főszerkesztő kvalitásait, és az adott körülmények között próbáltam valóban egyedülálló teljesítményét felmutatni, de az eszmei-politikai száműzetésből való visszahozatalára irányuló igyekezetemben Dienest továbbra is valaminő ideológiai „senki földjére” utaltam. Az elodázhatatlan erkölcsi kötelességként érzett önkorrekció elválaszthatatlan attól a bírálati elemzéstől, amelynek az ilyen és hasonló értelmezések, valamint a bennük megnyilvánuló szemlélet forrásvidékét, e mentalitás összetevőit kell feltárnia. Ennek az analízisnek a tárgyát az a történelmietlen megközelítés alkotja, amelynek alkalmazóit előítéletes, elfogult gondolkozás uralja, és nem a tárgyszerű, tudományos vizsgálódás szándéka vezeti.

A valóban tudományos felmérés azonban nem térhet ki ama nyilvánvaló tény elől, hogy Dienes folyóirata, a maga nyitottságával és legjobb értelemben vett szabadelvűségével, a modern világ újító filozófiai, tudományos és művészi termését közvetítette, s ezzel a szolgálattal termékenyítő impulzusokat adott a helyi kötöttségek és a nemzetközi tájékozódás, a vidékiesség és európaiság közötti feszültségben alakuló művelődésünknek. Jótékony hatását főként akkor mérhetjük fel, ha a lapot és funkcióját a korabeli folyóiratok mezőnyében vizsgáljuk.

A **Korunk** megszületésének idején Erdélyben több havi szemle volt a piacon, egyik sem nyújthatta viszont azt, amit a Dienesé kínált. A **Genius**, az **Új Genius** és a **Periszkop** elég sokoldalú kitekintést biztosított, igaz, nem a **Korunk** színvonalán, ám 1926-ban már egyik sem létezett. A haladó, a polgári radikalizmust kifejező **Napkeletnek**, **Zord Időnek** nem akadt utódja. Az erősen konzervatív **Erdélyi Irodalmi Szemle** – noha tervbe vette tematikájának bővítését – nem tudott a gyakran kisszerű irodalomtörténeti bűvárkodás kereteiből kitörni. Jakabffy Elemér **Magyar Kisebbsége** vállalt feladatát teljesítette, de nagyjában megmaradt a címben

jelzett kérdéskör politikai-jogi taglalásánál. A túlnyomóan irodalmi jellegű **Erdélyi Helikon** első száma csak 1928-ban, a tudományoknak szentelt **Erdélyi Múzeum** új folyama 1930-ban hagyta el a nyomdát, az 1921 óta megjelenő **Pásztortűz** pedig más szükségleteket elégített ki. A **Korunkkal** – több vonatkozásban – egyedül Aradi Viktor lapja, **A Jövő Társadalma** rokonítható, s noha az utóbbi következetesebbnek, elkötelezettebbnek mutatkozott a társadalompolitikai problémák feszegetésében, a szerkesztői koncepciót és a minőséget tekintve az előbbi mögött helyezkedett el.

Dienes tudatában volt annak, hogy lapja adós maradt a hazai társadalmi jelenségek alapos, kritikai tárgyalásával, de ahogy – többek között – egy Turnowsky Sándornak írt levelében leszögezte, a törlesztés eltökélt szándéka volt. Persze, fékezte az olvasók beállítottsága és érdeklődése, s a lap létét sem akarta a nyílt és egyértelműen baloldali színvallással veszélyeztetni.

Kikből tevődött össze a **Korunk** közönsége, amelyre Dienesnek – önkorlátozó értelemben is – tekintettel kellett lennie? Elmarasztalható-e egészében és minden fenntartás nélkül a világpolgáriasszomszomszág, a gyökértelen „lebegés” vétségeiben? Ami például az utóbbit illeti, értelmiségszociológiai vizsgálódásaim hozzásegítettek a Mannheim-féle „szabadon lebegő” értelmiség kategóriájának árnyaltabb értelmezéséhez, s az ezzel kapcsolatos következtetések lehetővé tették az e csoportba besorolható kezdeti **Korunk**-olvasók, illetve -munkatársak hitelesebb jellemzését is. A régebbi – egyszerűsítő és elmarasztaló – felfogással szemben ma már tagadhatatlan, hogy ahol a provincializmus és az elmaradottság fejlődésgátló tényezőként erőteljesen van jelen, ott a távolságtartásnak, a kételynek és a sokirányú nyitottságnak pozitív hatása lehet. Mindig, amikor a „gyökerekkel” való hivatkozás egyrészt a színvonaltalanságot, másrészt a versenytársak kirekesztésével elért monopóliumokat van hivatva igazolni, akkor a megkövesedett helyi hagyományokkal szemben kitörő lázongás frissítő funkciót teljesíthet. A társadalmi mozgalmak története megmutatta, hogy akiket „szabadon lebegőkként” el- és kiutasítottak, igen gyakran jó szolgálatokat tettek a haladás ügyének, és mindezt polivalens beleérző képességükkel, a szokatlan iránti fogékonyságuknak köszönhetően érték el. A különbségek felszámolására is törő fanatizmussal szemben, bizonyos el nem kötelezettségben többnyire a türelmesség és a többszólamúság szövetségesét fedezhetjük fel.

Ezek a konklúziók a Dienes-féle **Korunk** mögött álló tábor szűkebb körére is vonatkoznak. Sokan közülük – a lappal együtt változva – művelődési intézményeink kitartó támogatóinak bizonyultak, egyesek pedig a szocialista eszmék vonzásába kerültek.

A hajdani lapalapító koncepcióját méltató Szilágyi Júlia „felejtethetlen vendégszereplőként” mutatja be Dienest. Ez a jellemzés kiegészítésre

szorul. Egyrészt Dienes nálunk kifejtett munkássága nem korlátozódik a **Korunk** szerkesztőségében eltöltött három esztendőre, másrészt az 1919–1928 közötti vendégszereplés összetett „alakításainak” utóhatása egyre jobban érezhető. A szerkesztői ars poeticáját tartalmazó s a folyóirat első számában közzétett **Beköszöntő** olyan elveket és célokat fogalmaz meg, amelyeknek rezonanciája fokozódik. A közelmúlt s a jelen fejleményei közepette életművének értéke egyre nyilvánvalóbbá s az írástudói erkölcsében megragadható paradigma mind időszerűbbé válik.

A lapindító cikk tanúsága szerint egy problematikus világban, a régi értékek válságának és átértékelésének idején Dienes mindenekelőtt a vidékies elszigeteltség áttörésében, a nagy európai szellemi áramlatok közvetítésében látta folyóiratának hivatását. A lapot kezdettől fogva „tarkának”, sokrétűnek szánta, s egyik alapvető feladatát az ellentétes világszemléletek bemutatásában, egymással való ütköztetésében jelölte meg. Túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy szerkesztői hitvallásával és gyakorlatával a **párbeszéd egyik honi előfutáraként** lépett fel. Meggyőződése volt, hogy az egyoldalúság nem szolgálja a jövőt, hiszen az csak „a jelen ellentéteinek szintézisében épülhet fel”. Semmitől sem viszolygott jobban, mint attól, hogy a **Korunk** hitszerű „tantételek egységes rendszerének”, új dogmáknak a szöcsövévé váljék.

A **Huszedik Század**, a galileisták hagyatékát őrző Dienes László meg akarta szólaltatni a román progresszió képviselőit, nagy teret kívánt a szociológiának biztosítani, egyik kezdeményezője volt 1926-ban a Társadalomtudományi Társaságnak, s ily módon művelődésünk korszerűsítésében e téren is úttörő szerepet játszott. **Éppen ezért teljesen irracionális, hogy az új folyam megindításánál nem támaszkodtunk jobban örökségére.**

Bármennyire fontos is az elődökhöz való viszonyulásunk, az új lap jelene és jövője szempontjából az indulást meghatározó körülmények és a belőlük származó tennivalók kijelölése, a lapesinálás programjának a kidolgozása volt a döntő.

E tekintetben ama lényeges különbséget kell mindenekelőtt hangsúlyoznunk, hogy noha G. G. elfogadta a kommunista párt irányítását és segítségét, a régi **Korunkat**, mondhatni, függetlenül, saját felfogása, taktikai megfontolásai és ízlése szerint szerkesztette. A párt befolyása többnyire közvetetten, a munkatársak révén érvényesült. Nekünk az új **Korunknál** nem voltak olyan állandó kínzó anyagi gondjaink, mint G. G.-nek, aki puritán életmódot folytatott, munkatársait sem igen tudta honorálni, ám ezért a viszonylagos gondtalanságért az állami alkalmazottak helyzetére jellemző függelemmel, a felülről érkező utasítások végrehajtásának kötelezettségével és az állandó, szüntelenül erősödő ellenőrzésnek való kiszolgáltatottsággal kellett fizetnünk. Mindezt a pártfegyelemből, a sztálini struktúráknak való alávetettségéből

származó következmények tetőzték be. Az új **Korunk** évfolyamai, számai a szerkesztőség – manipuláltságtól, téveszméktől távolról sem mentes – törekvései és a hatalmi apparátus intézkedései közötti megfelelés, érintkezés vagy éppen ellentét függvényében alakultak ki.

RAJTOLÁS ÉS TŰZKERESZTSÉG

Az új folyam első száma 1957 januárjában hagyta el a nyomdát, és mind külalakját, mind tartalmát tekintve a folytonosság követelményéből származó, illetve a kezdéskor megszabott jegyeit hordozta magán. A kontinuitást a borítólap hagyományos sárga színe, a régi lapra emlékeztető címbetűk és rovatok fejezték ki. A szerkesztőbizottság tagjainak többsége a Gaál Gábor-féle **Korunk** munkatársainak, a folyóirathoz közel állóknak a köréből került ki. Balogh Edgár, Bányai László, Cheresteşiu Victor, Csehi Gyula, Demeter János, Kohn Hillel, Méliusz József, Nagy István velem együtt a régi gárdát képviselték; Kacsó Sándor, Szentimrei Jenő, Kovács György, Péterfi István, Szabédi László és Tompa István pedig a patronálók csoportját népfronti szellemben egészítették ki.

Ez a szerkesztőbizottság a **Korunk** esetében is inkább csak valaminő eszmei-politikai cégér volt, és a lap életében betöltött szerepe hovatovább formálissá vált. Egyesek azonban (Bányai, Csehi, Kohn, Méliusz, Nagy és Szabédi) különböző szakaszokban és eltérő mértékben –tanácsaikkal és bírálataikkal – a szerkesztés menetébe több-kevesebb hatékonysággal beleszóltak. Ami az alkalmazotti státusban lévő szerkesztőket illeti, az első számok összeállításában – másokkal együtt – Benkő Samu, Erdélyi László, Gaál Gáborné, Lázár József, László Béla, Marosi Péter és Tóth Sándor vettek részt. Később kapcsolódott be Aszódy János, Kántor Lajos, Herédi Gusztáv és Jánosházy György, majd az évek folyamán Weiszmann Endre, Gáll János, Szabó Sándor, Veress Zoltán, Ritoók János, Szilágyi Júlia, Farkas László, Szabó Ilona és Bustya Endre váltak a szerkesztőség munkatársaivá. A nagyszámú szerkesztőséget természetesen az akkor még nemigen takarékoskodó állami mecénatúra biztosította, s ha arra gondolunk, hogy Gaál Gábor lényegében egymaga szerkesztette a **Korunkat**, s legfeljebb időnként engedhette meg magának egy olvasószerkesztő alkalmazását, a különbségben már a folytonosság egyik jellegzetes megszakadására bukkanunk. Ez a felduzzasztott szerkesztőségi létszám ugyanis a lapcsinálás – szovjet minta alapján végbemenő – bürokratizálódásából s az ezzel összefüggő értelmiség-politikából adódott. Ennek a gyakorlatnak nálunk – bizonyos mértékben – még nemzetiségi színezte is volt.

Az első számokban a felvállalt örökségre több írás is utalt. Méliusz József drámai hangvételű jegyzete – a halottakat elsiratva és az élőkhöz fordulva – a régi munkatársakat sorolta fel, a legendás szerkesztőre Kohn Hillel, Szentimrei Jenő, Eugen Jebeleanu emlékezett, Tóth Sándor életművének feldolgozásáról tudósított, alakját pedig Szilágyi András nyílt levélben elevenítette fel. Jordáky Lajos a Gestapo által meggyilkolt

Korunk-szerkesztő, Kovács Katona Jenő alakját idézte fel, Gaál Gáborné az egykori főszerkesztőhöz címzett levelekből közölte.

Már G. G. elődjei között tartotta számon a **Huszedik Század** és a Galilei Kör társadalomkutatóit, és mi siettünk e hagyaték mellett is hitet tenni. A még élő galileisták közül Turnowsky Sándor és Bálint Zoltán vázolta fel a magyar progresszió hőskorát, és az előbbi Braun Róbertét, a magyar szociográfia úttörőjét külön is méltatta. Sorra felvonultak a régi **Korunk** Romániában és külföldön tartózkodó munkatársai, akik közül Fábry Zoltán, a hajdani felvidéki szerkesztő emelkedett ki. Morvay Gyula, Nádass József Magyarországról, Malusev Cvetko Jugoszláviából jelentkezett. Számos régi olvasó kereste fel levélben vagy személyesen a szerkesztőséget, hogy segítségét felajánlja. Magyarországról Veres Péter – levelezőlapokon – figyelemfelhívó és kritikai megjegyzéseket küldött. Az újraindult folyóirat általában kedvező visszhangra talált, ám ebben a fogadtatásban még döntően a régi laphoz kapcsolódó – már érintett – emlékek, legendák és nosztalgiai hatását ismerhetjük fel.

A két bevezető cikk szintén a **Korunk**-hagyomány meghatározó funkcióját hangsúlyozta. Balogh Edgár **Új humanizmus őrhelyén** című beköszöntője a következő szavakkal zárult: „Eszmei magatartásunkban a szocialista humanizmusban hűséges tanítványai akarunk lenni Gaál Gábornak, folyóiratunk régi szerkesztőjének.” Úgy éreztem, Balogh Edgárt illeti meg az első akkord leütése, s ezért arra kértem, hogy céljainkat vezető helyen ő fejtse ki. A lapindító írás nyilván a szerző erős egyéniségét, rég kialakult szemléletét is tükrözte, és ennyiben nem fedte mindenben az egész kollektíva felfogását, ám a legtöbb alapvető vonatkozásban valamennyiünk nézeteit tolmácsolta. Azonos törekvés talált megfogalmazásra nem csupán az idézett zárómondatban, hanem annak a bejelentésében, hogy a folyóirat érdeklődési köre átfogja mind a humaniorákat, az irodalmat és a művészeteket, mind a természettudományokat, valamint a műszakiség különböző ágait. Közös reményeinket és – mint később kiderült – illúzióinkat szóltaltatta meg akkor is, amikor – a *genius loci*ra hivatkozva – a kolozsvári gyűjtőpontból Kelet-Európa szomszédos országaiba kisugárzó, az együttélés erejét és jelentését közvetítő üzenetünket emelte ki. Ugyanide sorolhatom ama feladat kijelölését, hogy – a marxista filozófia és a tudomány révén – a folyóirat járuljon hozzá egy korszerű, emberibb szocializmus megteremtéséhez.

Társadalmi valóság és társadalomkutatás című cikkem a téma kezelését és a megírás módját tekintve nem kifejezetten programadó volt. Csak a végén, konklúzióképpen jelentettem ki, hogy az új **Korunk** a régi lap szociológiai-szociográfiai hagyományát is következetesen folytatni kívánja, mert az ország társadalmi valóságának – közvetlen megfigyelés révén történő – feltárásával az általánosító elméleti erőfeszítéseket akarja elősegíteni. E végkövetkeztetések előkészítéseként felidéztem Gaál

Gáborék e téren kifejtett tevékenységét, elismeréssel utaltam a **Huszdik Század** teljesítményére, majd – kritikai megközelítésben – a D. Gusti-féle bukaresti szociológiai iskola és a két világháború közötti erdélyi falujárók munkásságát ismertettem.

A konkrét társadalomkutatást az életidegen dogmák ellenszerének, amolyan újabb „csatakiáltás”-nak szántam, mint amilyen Jásziék és a magyarországi népi irányzatú szociográfusok idején volt. Mai olvasatban kitűnik, hogy még nem szorgalmaztam külön a nemzetiségi önismeretet elősegítő búvárkódásokat, s ami a közvetlen erdélyi előzményeket illeti – Erdélyi Fialok stb. –, megítélésükben kevésbé voltam szűkkeblű, mint az akkoriban román és magyar nyelven piacra került első könyvemben, amelyben a „romániai polgári szociológia” bírálatát próbáltam elvégezni (**A romániai polgári szociológia**. Buk., 1958).

A cikk és a könyv egyrészt visszatérés volt a régi **Korunkban** publikált zsenyéim, illetve a felszabadulás utáni már említett jelentkezésem tematikájához, másrészt a dogmatizmussal való szembefordulást fejezte ki. A már prorektorságom idején bekövetkezett pályamódosulás, amely a tudományos munka irányába terelt, most arra készítetett, hogy a XX. kongresszus előtt „polgári áltudomány”-nak bélyegzett ágak felé forduljak. Így kezdtem a szociológia mellett a társadalomlélektannal és az antropológiával foglalkozni. Az utóbbi a kidolgozandó új-humanizmus jegyében is vonzott. E diszciplínák közül tartósabban főként a szociológia kötötte le érdeklődésemet. Akkori felfogásom szerint a marxista fogantatású társadalomkutatást sürgettem, de mások tapasztalataiból is kész voltam tanulni. A felkarolt terepkutatásig azonban nem jutottam el. Ez a **Korunk**-programként is felkarolt búvárkódás a lap életében megkésve váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hiszen az első biztató eredmények csak a hetvenes évek második felében jelentkeztek. Sokat kellett várni az olyan tanulmányok folytatására, mint amilyen a kalotaszegi egykéről szolt (1957. 6.).

Ha az újraindulás után megjelenő számokat elemezzük, a közölt tanulmányokat, esszéket, cikkeket, jegyzeteket, recenziókat stb. – tárgyuk és szellemük szerint – több csoportba oszthatjuk. A már jelzett várakozásokat azok az írások elégíthették ki, amelyek elsősorban bátrabb kritikai hangvételükkel, a nagyvilág felé való nyitással és végül, de nem utolsósorban a romániai magyar valóság és kultúra, az együttélés kérdéseinek sablonmentes tárgyalásával tűntek ki. A régi tabukat ledöntő, az éveken át elhallgatott problémákat feszegető megnyilvánulások keltettek valóban élénk visszhangot. A mézesheteknek azonban egykettőre vége szakadt, és a tűzkeresztségen is át kellett esnünk.

Eleinte a hazai, a nemzetiséggel és művelődésével, az együttéléssel foglalkozó írások száma és fajsúlya nem volt nagy. Az első két évfolyamban az a szerep, amelyet később **nemzetiségi funkciónak** neveztünk, még nem bontakozott ki erőteljesen, mondhatni, a

szerkesztőség számára sem vált még egyértelműen tudatossá. Szerzőink azonban inkább a hagyományok tágabb forrásvidékéről kezdtek meríteni, és főként a folklór feltárását, értékesítését szorgalmazták. Benkő Samu például az első- erdélyi magyar folyóiratot, a kialakuló értelmiség színvonalas szócsovéit, az **Erdélyi Múzeumot** ajánlotta – követendő példaként is – az olvasók figyelmébe, s azt a Bolyai Farkast mutatta be, aki a műszaki értelmiség nevelője volt. Mikó Imre az utolsó erdélyi polihisztort, Brassai Sámuelét idézte fel. Faragó József a székely népköltészetről, Jagamas János a romániai magyar népzene kutatásáról értekezett, Bányai László pedig az anyanyelvű iskolahálózatot mutatta be.

A romániai magyar művelődés fejlesztésében a **Korunkra** természetszerűen és megkülönböztetett fajsúllyal a tudományos tevékenység ösztönzése, az anyanyelven való tudományos közlések támogatása jutott. Ezt a hivatást a szerkesztőség már korán tudatosította magában, hiszen ezen a téren valóban hézagpótló szerepet tölthetett be. Az irodalom, az irodalomtörténet és az irodalomkritika művelését elsősorban az **Utunk** és a marosvásárhelyi **Igaz Szó** biztosította, a mi tennivalóink ebben a vonatkozásban még tisztázásra vártak. Azt azonban már tudhattuk, hogy pusztán a Gaál Gábor-i „tisztá osztályvonal” feltámasztásával nem képviselhetünk korszerű és termékenyítő irodalmi orientációt. A későbbiek során sem sikerült valaminő sajátos irányzatot a literatúrában meghonosítanunk, de erre nem is volt szükség.

A tudományosság és a folyóirat között szerves kölcsönhatás jött létre. Egyrészt a lap újraindítását a megfelelő színvonalú és magyarul közlő szakemberek számának gyarapodása segítette elő, másrészt a rendszeres közlési lehetőség megteremtése maga is sarkalló tényezőként működött. Persze, a **Korunk** nem kívánt kifejezetten szakközlemények fórumává válni, hanem az igényes, de egy szélesebb, művelt és művelődni vágyó közönség számára érhető, a különböző tudományágak újabb eredményeit értelmező tanulmányok megjelentetését tűzte ki célul. A filozófiai eligazítást és általánosítást, a kulturális élet szempontjából hasznosítható következtetések levonását tekintettük fő feladatunknak, és csak a hetvenes években jött el annak az ideje, hogy a nemzetiségi önismeret, a nemzetiségstudományi törekvések felkarolásával valóban alkotó, a lap jellegét alapvetően meghatározó hivatást töltsünk be. Ez a teljesítmény a vidékiesség és a dilettantizmus állandóan leselkedő veszélyének a leküzdését feltételezte, s ebből a szempontból bizonyos olyan honi hagyományok, előzmények tudatosabb és következetesebb kiaknázására lett volna szükség, mint amilyent az **Erdélyi Múzeum**, a **Magyar Kisebbség** és a **Hitel** számos közleménye kínált.

Mindenesetre a Kelemen Lajos-émlékkönyv megjelenése, illetve méltatása kedvező startnak ígérkezett.

A testes (700 lap terjedelmű) kötetet¹ Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára állították össze, és főként az ünnepelt

érdeklődési körével azonos vagy azzal érintkező kutatási ágakat (művelődés- és művészettörténet, néprajz, múzeum-, könyvtár- és levéltártörténet) ölelte fel. A szerkesztőknek (Bodor András, Cselényi Béla, Jancsó Elemér, Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila) sikerült az emlékkönyvek Erdélyben hagyományos szerepkörét olyan korszerű és színvonalas megoldásban újból feleleveníteniük, hogy a tanulmánygyűjtemény kétségtelenül **határkövet jelent** a romániai magyar tudományosságban. A munkatársak java része Kelemen Lajos honi tanítványai közül való, de oldalain mind a román és szász történelemkutatás jelesei (Valeriu Bologa, Victor Chereșteșiu, Constantin Daicoviciu, Andrei Oțetea, David Prodan, Julius Belz, Gustav Gündisch, Kurt Horedt), mind a magyarországi történészgárda kiemelkedő képviselői (Balogh Jolán, Bónis György, Entz Géza, I. Tóth Zoltán) jelen voltak.

Az emlékkönyvet egyrészt évtizedekre visszanyúló kutatások, régebbi kiadványok készítették elő, másrészt maga is egy fejlődési szakaszt nyitott meg. Ami az előzményeket illeti, az 1918 utáni éveknél maradván, a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára (1929) és az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyed százados fennállása alkalmából (1937) kiadott és a Kristóf György hatvanadik születésnapjára megjelentetett (1939) emlékkönyveket említhetjük, majd 1940 után az egyetemmel szorosán együttműködő **Erdélyi Tudományos Intézet** tevékenységének eredményeit summázó évkönyveket, adatközléseket, forráskiadványokat kell kiemelnünk. Persze, a napvilágot látott füzetek, könyvek és a bennük jelentkező kutatómunka – mind a tárgy, mind a módszertan szempontjából – elkerülhetetlenül a kor jegyeit, adott esetben korlátait fejezték ki, nemegyszer a provincializmus volt rájuk jellemző, ám nem kétséges, hogy alapvetően a kisebbségi-nemzetiségi élet számára oly szükséges hon- és önismeretet szolgálták.

Ezt a törekvést újították fel a Bolyai Tudományegyetem történészei, akik – az alma mater életének már említett kedvező fázisában – többirányú múltfeltárásba kezdtek, és a Kelemen-emlékkönyvvel immár önállósodó arculatú csoportként léptek fel. Munkásságuk – a jelzett diszciplínák mellett – az ipar- és gazdaságtörténetre is kiterjedt Jakó Zsigmond, Csetri Elek, Imreh István és Molnár Miklós munkáival, Hajós József és mások bűvárkódásai révén pedig az erdélyi filozófiatörténet hagyományainak új szempontú értékelésével egészült ki.

A Kelemen-emlékkönyv **A Bolyai Tudományegyetem kiadványainak** égisze alatt került piacra, s egy tervbe vett sorozatot kellett volna beindítania. Takács Lajos, az új rektor bevezetőjében ki is jelentette, hogy az intézmény „...ezt az ünnepi alkalmat felhasználja egyben arra is, hogy megteremtse azokat a kereteket, amelyek között tudományos munkájának beérő eredményeit a jövőben közölni kívánja”. Sajnos, ez az elképzelés nem bizonyult valóságnak. Az önálló magyar egyetem megszűnésével nyilván a kiadványoknak sem volt folytatása. Folytonosság nyilvánult meg

azonban a Kelemen-émlékkönyv szerzőinek munkájában, s ez a kontinuitás a következő két évtizedben a tudományos színvonal emelkedésével, fiatal kutatók bekapcsolásával, a szemlélet és a módszertan korszerűsödésével jár együtt. És ez a fejlődés nem csupán a Kelemen-émlékkönyvben összefogott szakágazatok területén volt nyomom követhető, hanem a társadalomtudományok más doméniumában is megnyilvánult. Az emlékkönyv tanulmányait jellemző – a dilettantizmus beütéseitől mentes – igényes szakszerűség, a tudományon kívüli szempontok mellőzése, az agyonideologizált értelmezésekkel való szakítás, mindennekfőlst pedig a nemzetiségi művelődés és identitás meghatározó jelenségeire és hagyományaira irányuló figyelem olyan teljesítményt hozott létre, amely modellértékűvé vált. Olyan mércét kínált, amelyhez más stúdiókban is igazodni kellett.

Új magyar tudományosság a Román Népköztársaságban című írásában (Korunk, 1958. 1.) Balogh Edgár, az emlékkönyvet méltatva, a magyar kutatócsoportok ígéretes, több szakágban kibontakozó tevékenységét üdvözölte, s ezzel kapcsolatban az újjászületett folyóirat feladatát abban látta, hogy a legkülönbözőbb „szakember-együttesek” között eszmei „összeköttetést” teremtsen. Ha ez a vállalkozás még félreismerhetetlenül egy ideológia felsőbbrendűségét, illetve vezérszerepét tételező felfogásról árulkodik, nem vitás, hogy az új **Korunk** valóban számottevő érdemű – a Bolyai Tudományegyetem felszámolásával infrastruktúrájától megfosztott – anyanyelvű tudományosság felkarolását könyvelhetjük el. Ez a teljesítmény egyben egész művelődésünk arányosabban tagolt képletének kialakulását, végső soron modernizálását mozdította elő.

Az új folyam más lapokkal együtt kezdte meg pályafutását, s ez a megélénkült sajtómezőny mind a szerkesztőségre, mind az egész olvasótáborra serkentően hatott. 1957-ben jelent meg a **Napsugár**, ismét megindult a **Tanügyi Újság**, az **Ifjúmunkás**nál is új sorozat kezdődött. 1955 óta Marosvásárhelyen szerkesztették az **Orvosi Szemlé**t, a **Korunk** piacra kerülésével összefüggésben átalakult az **Igaz Szó**, amely több világirodalmat kívánt nyújtani, és az esszének szándékozott fontos helyet biztosítani. Ugyancsak a Maros menti városban startolt egy évvel később a **Művészet**, mely aztán – **Új Élet** címen – képes magazinná alakult át. A román sajtóéletben is biztató mozgás, pezsgés volt észlelhető. A **Korunkkal** egyidejűleg támadt fel az erdélyi román nemzeti mozgalom egykori harcos orgánuma, a **Tribuna**, a Kolozsváron megjelenő **Almanahul Literar** pedig 1957 táján – Anatol Baconsky főszerkesztésével – **Steaua** című rangos folyóirattá nőtte ki magát. A **Steaua** 30. évfordulójára írt visszaemlékezéseiben Szász János az ötvenes évek kolozsvári román–magyar értelmiségi miliójét idézte fel. Ebben a közegben Baconsky, Geo Dumitrescu, Mircea Zaciu, Szabédi László és Földes László a barikád azonos oldalán küzdöttek a sematizmus és a dogmatizmus ellen. (Mélyen fájlalom, hogy a hatalom által sokat támadott

és marginalizált, az 1977-es bukaresti földrengésben elpusztult kiváló költővel, illetve folyóiratával nem tudtam bensőségesebb kapcsolatokat kiépíteni, jóllehet szerkesztési célkitűzéseink érintkeztek egymással. Tény viszont, hogy Baconsky, a maga módján, nonkonformistább volt nálunk, akik még a puritán forradalmi életformát képviseltük.)

A **Korunk** román partnereit azonban nemcsak a kincses városban, hanem Bukarestben is megtalálhattuk. A fővárosban jelent meg például a nagy hagyományra visszatekintő, a **Korunk**éval azonos profilú **Contemporanul** című hetilap, amelyet 1955–1971 közötti főszerkesztője, az antifasiszta múltú George Ivaşcu a kortárs román művelődés és a nagyvilág értékei felé nyitott, mozgalmas és nagy hatású publicisztikát meghonosító hetilappá fejlesztett. Szintén 1957-ben látott napvilágot a világirodalmat és a kortárs művészeteket közvetítő **Secolul 20**. Későbbi főszerkesztője, Dan Hăulică, a nyolcvanas években szívós utóvédharcot folytatott a mindent elborító, egyneműsítő, kultúraellenes sajtópolitikával szemben. Ivaşcu a **Contemporanul** után haláláig (1988) az Írószövetség **România literară** című hetilapját szerkesztette. Szerepe itt a Hăulicăéval volt rokon természetű: vezetése alatt a **România literară** a demokratikus irodalmi-művelődésbeli irányzatok komoly és igényes szócsove lett. A **Korunk** potenciális szövetségesre találhatott benne. (Lapja több írást is közölte.)

A **Korunk** fő vonulatához, a tudományműveléshez visszatérve, az 1957-ben alapított folyóiratok között végül, de nem utolsósorban a kolozsvári akadémiai fiók **Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények** című kiadványát kell szemügyre vennünk. A beköszöntő megállapította, hogy a közlőny régóta jelentkező szükségletet hivatott kielégíteni, célul pedig a magyar nyelvészeti és irodalomtudományi kutatások fellendítését, új kutatónemzedékek kinevelésének elősegítését tűzte ki. A **NyIrK** megjelenésével a romániai magyar sajtó a nemzetiségi kultúra léte és jövője szempontjából alapvető fontosságú vizsgálódásoknak helyet biztosító, akadémiai jellegű szakfolyóirattal gazdagodott.

Ami a szerkesztőbizottság programadó cikkében jelzett ösztönző igényeket illeti, tény, hogy a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi tanszékén, valamint a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetben évtizedek óta szakosított és tervszerű kutatás folyt. E keretek között felkészült, erős gárda dolgozott, s ez a tevékenység rendszeres publikációs lehetőségek megteremtését sürgette. Túlzás nélkül állítható, hogy Kolozsváron magyar nyelvjáráskutató iskola jött létre, amelynek alapjait Csúry Bálint és Szabó T. Attila rakta le, jelentős eredményeihez pedig Márton Gyula, Gálffy Mózes, Nagy Jenő és mások járultak hozzá. Egyébként a kolozsvári nyelvészek munkássága a nyelvtörténetre is kiterjedt, s ez később kedvezett a Szabó T. Attila-féle **Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság** összeállításának.

Nem volt ilyen kedvező a helyzet az irodalomtudományban. A romániai magyar irodalomtörténet, illetve az elméleti vizsgálódások tekintetében a két világháború közötti korszakban Kristóf György és György Lajos – konzervatív szemléletű és pozitivista módszerű – munkásságára utalhatunk; 1945 után a Bolyai Tudományegyetemen Gaál Gábor, Jancsó Elemér, Szabédi László, Szigeti József, majd Csehi Gyula, Antal Árpád és Sóni Pál tevékenységét kell kiemelnünk. Sajátos arculatú iskoláról tervszerű és összehangolt kutatómunkáról azonban nemigen beszélhetünk. Igaz, 1955-ben került ki a nyomdából Jancsó Elemér **Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai** című nagyméretű műve, ám irodalmunk hagyományainak, pályájának és jellegének az értelmezése eleinte nem a szakközlemények és monográfiák szerzőinek, inkább a folyóiratok és lapok gyakorló kritikusainak, szerkesztőinek volt köszönhető. Ne feledjük: Sóni Pál egyetemi kurzusa 1969-ben, a romániai magyar irodalom Kántor–Láng-féle története csak 1971-ben jelent meg. A két tudományág fejlettségében, színvonalában észlelhető különbség a **NyIrK** első számaiból is kitűnik, s erre az aszimmetriára a **Korunk** annak idején rámutatott.

Őszintén szólva nem fordítottam akkoriban különösebb figyelmet a **NyIrK**-re, mert egyrészt lekötöttek a **Korunk** kezdeti nehézségei, másrészt – kellő szakmai tájékozottság hiányában is – a folyóirat azonnali és távlati funkcióját, fontosságát csak később ismertem fel. Ebben nagy része volt ama körülménynek is, hogy – mint akadémiai levelező tag 1979–1983 között – főszerkesztőként az én nevem szerepelt a belső borítólapon.

*

Irodalmunk múltjának, jelenének és jövőjének a feszegetésével elsősorban nem a **NyIrK** oldalain találkozhattunk. A literatura berkeiben zajló viták színhelye nem egy félévenként megjelenő akadémiai folyóirat volt. Nem is lehetett. 1957–58-ban az irodalomtörténet, a hagyományok újra- és ártértékelése körüli heves polémiák, amelyekben többnyire ideológiai-politikai töltet feszült, az irodalmi lapokban, főként az **Utunk** hasábjain kaptak nyilvánosságot. A lapot már a szabadabb szellemet meghonosító Földes László főszerkesztette. Előző fejezetünkben a **Korunk** újraindulását megelőző irodalmi csatározásokat idéztük fel. (Most sort keríthetünk arra, hogy az első évfolyamot kísérő, a szerkesztőség törekvéseivel érintkező, azokat elősegítő vagy hátráltató megnyilvánulásokat mutassuk be.)

Ha a negyvenes évek végén és az ötvenesek elején folyó irodalomtörténeti kísérleteket döntően a hagyományok marxista **újraértékelésének** a motivációja mozgatta, s ennek során – az ún. polgári felfogásokkal is élesen szembefordulva – proletkultos túlzások és szociologizáló egyszerűsítések váltak hangadóvá, most az az erőfeszítés nyomult előtérbe, amelyet Kántor és Láng kézikönyve a „**második**

újraértékelésként” jelöl meg. Ezt a hullámot – szerintük – az elődök higgadtabb kezelése, bizonyos eredményeik hasznosítása, a szociologizmust felváltó és az esztétikai értékekre érzékenyebben figyelő, tárgyilagosabb megközelítések jellemezték.

Az **Utunk** 1957. március 30-i számában jelent meg Méliusz József **Közelmúltunk irodalma** című, nagy port felkavaró cikke, amely – a **Korunk** újramegjelenésének a sikerére is hivatkozva – az elmúlt évtizedek irodalmi örökségének tágabb, árnyaltabb befogadására buzdított. Felidézte Kuncz Aladár és Gaál Gábor ellentétét a transzszilvanizmus kérdésében, és emlékeztetett arra, hogy a **Fekete kolostor** szerzője 1929-ben – az irodalmi egység és a szellemi szabadság jegyében – platformot dolgozott ki. Méliusz szerzők és művek „rehabilitációját”, újrakiadását vetette fel, és olyan írók nevét emelte vissza a köztudatba, mint Bánffy Miklós, Dsida Jenő, Reményik Sándor, Daday Loránd, Hunyady Sándor, Kováts József és Markovits Rodion. A cikkben megfogalmazott kérdés – „Ki ne tanulhatna humanizmust a **Fekete kolostorból?**” – felszabadító hatású volt. Nyilván, a szektáriánus ellentámadás sem maradt el, s ennek első jelét Izsák László **Amivel nem lehet egyetérteni...** című cikkében találhattuk meg. A szerző (egyébként a régi **Korunk** munkatársa, akivel az újnak is sok gondja-baja volt) merev dogmatikus szellemben utasította el Méliusznak a Helikon-irodalom elfogulatlan újraértelmezésére irányuló javaslatát.

A „második újraértékelés” az **Utunk Nézzünk hát szembe** felcímet viselő – rovatnak is beillő – sorozatában bontakozott ki. Az egymást követő közlemények szerzői – gyakran egymással is hadakozva – Bánffy, Berde Mária, Karácsony Benő, Dsida, Salamon Ernő, Korvin Sándor stb. műveit olvassák, illetve olvastatják újra. Ez az egész mozgás egészséges erjedést indított el, új távlatokat nyitott meg. Ugyanakkor természetesen a különböző nézetek (konceptciók) szembesülésének, a maradi felfogásúak és a dogmatizmus ellen felsorakozó erők összecsapásának is teret biztosított.

A **Korunk** nem kapcsolódott be közvetlenül az irodalmi hagyományápolás körüli eszmecserebe, áttekintő ismertetésben reflektált rá (1957. 6.). Az írás a **Disputa** rovatban látott napvilágot, és főként a szerző, Robotos Imre személyes véleményét fejezte ki. Robotos, aki a régi **Korunk** munkatársa is volt, rámutatott, hogy a vita mindenekelőtt a két világháború közötti kor hazai irodalmának az átértékelését szolgálja, s e funkciója – a folytonosság jegyében – az új alkotások szempontjából is nélkülözhetetlenek, termékenyítőnek ígérkezik. Számol a közvélemény szerepével, elítéli az irodalmi életben eluralkodott adminisztratív módszereket, s a kritikai elő- és utószavakkal ellátott, átgondolt terv alapján készülő újrakiadásokat szorgalmazza. Hisz – mint írja – „korlátaival együtt kell szeretnünk ennek az időszaknak legjobb termését”. Sürgeti Gaál Gábor műveit és az általa szerkesztett folyóirat

novellisztikáját, kritikai anyagát, valamint költészetét bemutató válogatások megjelentetését.

Ha az újjászületett lap első évfolyamának az irodalomszemlélet és köztudat emancipálásában játszott szerepe szerény volt is, a szerkesztőség éppen klasszikus irodalmi örökségünk értelmezésének frontján vált támadások célpontjává. Tordai Zádor **Jegyzetek „Az ember tragédiájá”-ról** című – vihart provokáló – írásáról van szó. A „Tordai-ügy” (mert a botránykönek minősült esszé és a szerző sorsa, a szerkesztőség ezzel is összefüggő odisszeájával együtt valóban ügyé duzzadt) a még gyermekcipőkben járó szemlét a magyarországi 1956–57-es fejleményeket kísérő, illetve a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomban, a szovjet blokk országaiban kiéleződött ideológiai-politikai harcok tüzébe sodorta.

Tordai abban az időben az akadémia kolozsvári fiókjának filozófiai részlegén volt kutató, és 1953-ban egy Bessenyei György írásából készült válogatás gondozásával jelentkezett. Nem tudom, mennyire ismerte, pontosabban mennyire ismerhette akkoriban **Az ember tragédiája** körül gyűrűző magyarországi vitákat, de tény, hogy jegyzeteivel ezekbe sodródott bele. De lehet, hogy esszéjével szándékosan kapcsolódott be a **Tragédia** korszerű értelmezését feszegető polémiaiba. Az is tény, hogy – akarva, nem akarva – ezeket az összecsapásokat szellemi életünkbe közvetítette, és itt a dogmatikus ellentámadások láncreakcióját váltotta ki.

Ami a magyar irodalomtörténészek berkeiben zajló Madách-vita előzményeit illeti, kiemelkedő esemény volt az MTA rendezte eszmecsere 1951 -ben, később pedig Lukács György ominózus 1955-ös tanulmányát említhetjük meg. Az utóbbi egyoldalú, elmarasztaló verdiktumot mondott ki a műről és szerzőjéről, akinek történelemszemléletét reakciónak minősítette. Lukács véleményével többen is szembe fordultak (Sötér István, Waldapfel József, Horváth Károly), majd az 1956 októbere előtti új színrehozás kapcsán a nézetek szembesülése hevesebbé vált. Révai József 1958-ban megjelent tanulmányában főként a vita politikai tartalmát és hátterét emelte ki, amikor arról írt, hogy a **Tragédiát** faltörő kosként akarták felhasználni azok, akik Madáchba kapaszkodva, vele takarózva, a társadalmi haladás eszméje ellen léptek fel. Révai – az „ellenforradalom” eszmei előkészítői és igazolói ellen hadakozva – elismeri: hiba volt sokáig tiltani a madáchi mű színrevitelét. Ugyanakkor kitarat ama nézet mellett, amely szerint az 1956-os színpadi felújítás alkalmat nyújtott a „revizionistáknak” és mindenféle reakciós szövetségeseiknek, hogy Madách lobogója alatt erőteljes támadást indítsanak. Ezzel együtt Révai elismeri Madách nagyságát, sőt a **Tragédia** haladó, előre mutató jellegét, és a klasszikus mű igényes elemzése mellett tör lándzsát.

E vázlatosan bemutatott összefüggések között Tordai Zádor írása kétségtelenül a régi értelmezésekkel fordult szembe, és a **Tragédia** – általa tolmácsolt – üzenetével a szocialista megújulást kívánta szolgálni.

Mert ne feledjük: ő – akárcsak a **Korunk** többi kitámadott szerzője – egy korszerű, dogmatizmustól mentes marxizmusra hivatkozva fejtette ki felfogását. Kilenc pontba sűrítette megjegyzéseit, s ezek között a hit és a tudás viszonyának taglalása vonta leginkább magára a cenzorok, illetve a kritikusok rosszállását. Az ember, Ádám tragédiája ugyanis – szerinte – a hit emberének a tragédiája. Tordai koncepciójában a hit és tudás kizárja egymást, lévén a hit olyan vélekedés, amelyet semmilyen bizonyosság, semmilyen tudás nem támaszt alá. A hit a valóságtól elszakad, és többnyire az eszményi, a tökéletes bélyegét viseli magán. A valóság azonban – így Tordai – nem ismeri a tökéletességet, s ilyenképp a mindig az eszményire, a tökéletesre vonatkozó hit sohasem valósulhat meg. Szükségszerűen magában rejt a csalódást. Madách Ádámja is újabb és újabb csalódások áldozatává válik, hisz színről színre új hitek sarkallják. E ponton azonban a történelemfilozófiai elmélkedés és a klasszikus színmű elemzése időszerű következtetések levonásához vezet. „Nézzük meg azt a rajongót – írja T. Z. –, aki azt hiszi, hogy a szocialista társadalom: az Eszményi Társadalom – a nagybetűs. S amikor megvalósul egy, a tőkésnél magasabbrendű, de távolról sem tökéletes [...], akkor csalódnak, kiábrándulnak...”

A csalódások, a kiábrándulások forrásaként felismert hittel szemben szerzőnk kizárólag a tudásra kíván építeni: „A tudás talpalatnyi földje eléggé fix pont, hogy a hit világot sarkaiból fordítsa ki.” Érthető, hogy ezek a tételek, amelyeket a falanszterről, mint egy eszményinek, tökéletesnek elképzelt, ám a valóságban egyneműsítő, intoleráns és – végső soron – emberellenes kaszánya-társadalomról kifejtettek is egészítenek ki, a nómenklatúra kemény elutasításába ütköztek. A történelmi hűség kedvéért meg kell azonban jegyezni, hogy ez az elutasítás kezdetben még szelíd és civilizált formában Kallós Miklós **Valóban vagy-vagy?** című vitacikkében (1957. 9.) jelentkezett.

Kallós, aki abban az időben a tartományi pártapparátusban a kulturális és sajtóügyekért felelt, nem volt hajlandó a Tordai-féle írást – a cenzúra javaslatára – a lapból kivétni, hanem inkább azt vállalta, hogy vitába száll vele. Érvelésében különbséget tesz hit és vakhit, illetve fanatizmus között, s lehetségesnek tart olyan hitet, amely tudományos felismerésekre, igazságokra támaszkodik. Elismeri, hogy a XX. kongresszus hatására tisztulási folyamat indult el, s ennek során számos csalhatatlannak vélt tételtől kiderült, hogy idejét múlta és hasznavehetetlen, ám nem hajlandó „a vasszükségszerűséggel végbemenő társadalmi folyamatok feltárásán és ismeretén alapuló hitről” lemondani. „Az érzés nélküli eszme, a hit nélküli tudás – írja – éppoly félelmetes tébolyt rejt magában, mint az eszme és megfontolás nélküli érzés¹, fanatikus hit.”

Ezzel a válasszal az alapjaiban és legitimitásában önmagát veszélyeztetve érző hatalom nyilván nem lehetett megelégedve. Kallóst megdorgálták, s a támadások eskalációja szabadult el. Az **Igaz Szó** 1957.

9. számának szerkesztőségi cikkében például a következőket olvashattuk: „A **Korunk** ideológiai életünk jelentős orgánuma, s hagyományaihoz híven az élő, alkotó marxizmus népszerűsítője, éppen ezért méltán övezi a hallgatók megbecsülése és szeretete. Tordai Zádor alapjában elhibázott, kétes értékű és célzatú írásának közlésével azonban nem tett jó szolgálatot sem a magyar irodalomnak, sem olvasóinak, ellenkezőleg: olyan, a marxizmustól idegen nézeteknek adott teret, amelyek nemcsak Madách fő műve körül kelhetnek zavart, hanem sok jóhiszemű olvasó szemléletére is károsan hathatnak.”

A sajtóban napvilágot látott szigorú bírálatok és a pártapparátus nyomása alatt a szerkesztőségnek visszavonulót kellett fűjnia, s a bevett rítus szerint önkritikát gyakorolt. Az 1957. évi 10. számban jelent meg a szerkesztőség nyilatkozata, amely leszögezte, hogy Tordai jegyzeteinek közlése hiba volt. A ránk oktroyált szöveg szerint az inkriminált írásban „a burzsoá filozófia csődjének eszmehordalékából származó anarchista nézetek érvényesülnek, amelyek a lelkesedni nem tudó, a haladó eszmények iránt cinikus, nyárspolgári magatartást sugallják”. A nyilatkozat végén – „a meg nem alkuvó ideológiai harc” jegyében – fokozott éberséget fogadtunk.

Láthatjuk, a szöveg minden tekintetben a sztálinizmus kelléktárából való. Címkező minősítéseiben a bírálatokra is rálicitál, a szerkesztőség mea culpája az önostorozásig megy. A vádlókkal még részletkérdésekben sem mer polemizálni. Ebben egyrészt az ismert és kötelező scenárió alkalmazását érhetjük tetten, másrészt talán a szerkesztőség részéről valamilyen önvédelmi reflex is működésbe lépett. A flagelláns nyilatkozat közlésével a további zaklatástól próbáltunk szabadulni.

A folyóirat Canossa-járása azonban még nem ért véget. Vezeklésünknek folytatódnia kellett, mert a támadások is megismétlődtek, mégpedig az akkor kibontakozó revizionizmus-ellenes akció keretében. Röviddel az új folyam megindulása után e kampány szórásába kerültünk, s ami szinte fatálisnak tekinthető, e hadjáratnak nem csupán szenvedő alanyai, hanem részesei is voltunk. Ezzel viszont olyan tehertélt vállaltunk, amely – az 1956–57-es magyarországi eseményekkel kapcsolatos álláspontunkkal együtt – az újraindulást meghatározó eszmei elkötelezettségünket, a dogmatizmusellenes magatartásunk hitelét aláaknázza és lerontotta. (A tünetcsoporthoz tartozik az is, hogy a szerkesztőség traumatizált állapota másfél évtized múltán sem oldódott fel annyira, hogy 1973-ban, amikor a **Tragédiával** kapcsolatban súlypontos számot állítottunk össze, visszatérjünk az 1957-es ügyre. De – tegyük hozzá – még a külső körülmények sem engedték volna ezt meg.)

Ez a baljós fejlemény két tényezőre volt visszavezethető. Az alapvető, döntő mozzanatot abban jelölhetem meg, hogy az adott intézményrendszer egyik láncszemeként a szerkesztőség mozgásterére igen szűknek bizonyult. A – már említett – eleinte bőkezű állami dotációnak

nagy ára volt. A húszas években Upton Sinclair könyvet írt **Az aranylánc** címmel, amelyben az amerikai kultúrát és irodalmat a tőkéhez, kötő kapcsolatokat tárta fel. A mi láncainkat nem aranyból kovácsolták. Független viszonyunkat nem csupán az állami költségvetésből való részesedés szabta meg; gondolatainkat és lépéseinket eszmei kötelek is béklyóba verték. Hiába nyomtattuk ki Tordai filippikáját a tudással összeegyeztethetetlen hit ellen, a vakhit bilincseiből még sokáig nem tudtunk teljesen szabadulni. A magunk eszmei zavarai, a régi fogalmak és beidegződések szívós uralma – íme, a másik tényező, amely a folyóirat kezdeti orientációját megzavarta, sőt ideiglenesen az eredeti irányvételtől eltérítette.

Világosan felismerhető ez a folyamat a magyarországi eseményekhez való viszonyulásunkon. A lapindulás előzményeinek felidézése során jeleztem, hogy a romániai magyar értelmiség, az író-társadalom színe-java a Rákosi-rendszer ellen lázadó írókkal, szerkesztőkkel és diáksággal rokonszenvezett. 1956. október 23. és november 4. között lélegzetviasszafojtva hallgattuk rádióan a híreket, és a Nagy Imre-kormány sikerét, a demokratikus szocialista kibontakozást szívből kívántuk. A szovjet intervenció sokunkat mélyen megrendített, de előtte a Köztársaság téri vérengzés ugyanígy érintett, valószínűsítve az ellenforradalmi veszélyt. Kevesen láttak, láthattak tisztán. Nem csupán a régi hittételek – már említett – zavaró hatásáról, hanem arról is szó volt, hogy információink mind a népfelkelést megelőző fejleményekről, mind magukról az októberi eseményekről nagyon hézagosak, egyoldalúak voltak. Erre éppen a közelmúltban kellett valódi arányaiban rájónnom, amikor a kortanúk, a résztvevők immár szabadon köztölt visszaemlékezéseit, kommentárjait olvashattam. Nem tudtuk magunkat azoknak az írástudóknak a befolyása alól sem kivonni, akik nálunk is komoly presztízsnak örvendtek (például Bölöni György), akik – az ellenforradalmat elítélve – a konszolidáció mellett foglaltak állást. A szerkesztésében megjelenő **Élet és Irodalom** három hónappal volt fiatalabb a **Korunknál** (1957 márciusában indult), s a kezünkbe került számaiból megállapíthattuk, hogy noha sok jeles író még hallgatott, számosan voltak azok, akik írásaikkal hasábjain jelentkeztek. Megdöbentünk, amikor hozzánk is eljutott Háy Gyula, Tardos Tibor, Zelk Zoltán, majd Déry Tibor letartóztatásának a híre, de örültünk, amikor a Kossuth-díjasok névsorában felfedezhettük az addig kisebb-nagyobb mértékben mellőzött írókat (Heltai Jenő, Németh László, Fodor József és Szabó Lőrinc), valamint Ferenczy Bénit. Tetszett az is, hogy Bölöni beköszöntője leszögezte: „Hasábjainkon nem bocsátunk le vasfüggönyt.” Ezek a pozitív élmények is belejátszottak abba, hogy rövidebb-hosszabb vívódások után többé-kevésbé elfogadtuk a külső hatalmi fórumok egyértelmű diagnózisát. (A lapokban nyílt levelek, nyilatkozatok jelentek meg, s ezek az erdélyi magyar vezető értelmiségiek ilyen értelmű

állásfoglalását tolmácsolták. Az MNK íróihoz intézett felhívásban – amely az **Utunk** 1957. június 5-i számában kapott nyomdafestéket – Asztalos István, Balogh Edgár, Horváth Imre, Horváth István, Kacsó Sándor, Kiss Jenő, Kovács György, Létay Lajos, Molter Károly, Robotos Imre, Salamon László, Szentimrei Jenő, Szilágyi András és Tompa László az ellenforradalom okozta aggodalmuknak s annak a reménynek adtak kifejezést, hogy a magyar írók a szocializmus mellett foglalnak állást. Hasonló szellemben nyilatkoztak a Bolyai Egyetem tanárai is. A marosvásárhelyi írók bombasztikus stílusú levélben ítélték el az „ellenforradalmat. Később Sütő András leleplezte: az aláírt szöveget közlés előtt meghamisították.)

A változás a **Korunk** oldalain is nyomon követhető volt, ahol – akárcsak egész térségünkben – a magyarországi forradalom leverésének következményei rendkívül károsan érvényesültek. E következményeknek azonban akkor még nem voltunk tudatában. Ezért is közzeltük – igaz, kissé nehéz szívvel – az októberi eseményeket megbélyegző publicisztikai és szépirodalmi írásokat. A sort rögtön az első számban Morvay Gyula útirajza indította el. A szerző, a régi **Korunk** munkatársa, Csehszlovákiából került a Dunántúlra, és egy 1956. decemberi, Pestre vezető útját elevenítette fel – végig a megbolydult országon. Írását levél kísérte, amelyben az erdélyi írók említett üzenetére reflektálva, az október 23-i felvonulás után történeteket – minden fenntartás nélkül – külföldről támogatott ellenforradalomnak minősítette. Az **Utunk** 1957. február 23-i számában Balogh Edgár nyílt levelet intézett régi szlovénzköi barátjához, és közölte vele, hogy piacra került az új **Korunk** első száma, amellyel az ellenforradalomról szóló tudósítása is eljutott az olvasóhoz. Balogh Edgár leveléből a sokunkra akkor jellemző értetlenség és zavar is kiolvasható. (Nálam ez a tudatállapot csak a Tánczos Gáborral, a Petőfi Kör egykori titkárával a 70-es évek elején kialakult barátságnak, illetve az ő visszatekintő beszámolóinak köszönhetően szűnt meg.) Kallós Miklós viszont teljes marxista ideológiai vértetben, magabiztosan ítélkezik az **Irodalmi Újság** munkatársai és szerkesztői fölött, akiket írástudói felelőtlenségben, magyarán, az ellenforradalmi fordulat miatt rájuk nehezedő felelősségük okán marasztal el (1957. 7.).

A tájékozatlanság és értetlenség alapján sokunkat ezekben a hónapokban valaminő belső meghasonlottság, kettősség keríthetett hatalmába. Egyfelől katartikusan éltük meg a sztálinizmus és kelet-európai helytartói bűneinek felszínre kerülését, bár ennek itthon nem tudtunk nyíltan kifejezést adni. Másfelől – a visszafordíthatatlan megújulás és megtisztulás reményében, részben illúziójában – nem tanúsítottunk kellő ellenállást a szocializmus védelmezőinek lobogója alatt ellentámadásba lendülő visszahúzó erőkkel szemben. Beszédes példák erre Méliusz József akkori írásai. Gaál Gábor régi intimusa és munkatársa nemrég került csak ki a börtönből, ahová – az MNSZ több vezetőjével együtt – koncepció

perek áldozataként került. **Közelmúltunk irodalma** című – az előbbieket során már értékelt – cikkében az elsők között tört pálcát a dogmatikus irodalomszemlélet fölött, ám ezzel szinte egyidejűleg szenvedélyes pamfletekben ostorozta az ellenforradalom szellemi előkészítésével vádolt (főként népi) írókat. A **Korunk** 1958-as évfolyamában két ilyen kirohanását is megtaláljuk: **Magyarországi napló-sorok** (5. szám), illetve **Jó reggelt, Budapest!...** (6. szám). Ezeket az írásokat **Októberi szél** címmel füzetben is kiadta. (Tánczos Gábor szívügyének tekintette, hogy Méliusz régebbi álláspontjának revideálására készítse, s egyik, a hetvenes évek végén keltezett levelében arról értesített, hogy a pesti lakásán lezajlott összejöveteleken, amelyeken még Vásárhelyi Miklós, Donáth Ferenc, Rajk Júlia is jelen volt, Méliuszt sikerült is meggyőzniük.)

*

A **Korunk** második, 1958-as évfolyama kedvezőtlen auspiciummal indult. A régi, hagyományost korszerűbbnek szánt fedőlappal felcserélő szerkesztőségnek új viszontagságokkal kellett megküzdenie. Újabb megpróbáltatások elé nézett. Rossz ómennek tekinthetjük, hogy az első számban végső búcsút kellett vennünk az elhunyt Petru Grozától, akinek az újrainduló lapot üdvözlő levelét az előző évfolyam 7. számában közöltük. Máig őrzöm hozzám intézett sorait, valamint másik levelét, amelyben felhatalmazott, hogy sorait a lapban is közzétegyük. Groza és a **Korunk** kapcsolatai a második világháború előtti korszakra nyúlnak vissza, és a munkásmozgalomhoz, a kommunista párthoz való közeledésében is szerepet játszottak. Demeter János mondta el nekem, hogy a harmincas években Bukarestbe utazva a fülkében egy román úrra lett figyelmes, aki a **Korunk** jellegzetes sárga fedelű számát forgatta. Megszólította, megismerkedtek, s így alakult ki az a nexus, amely az Ekés Front későbbi vezetőjét a MADOSZ, a kommunisták szövetségésévé tette. Balogh Edgártól tudjuk, hogy Groza a háborús években Kolozsvárt illegális találkozón Gaál Gáborral is tanácskozott.

1988 óta – a romániai magyarság helyzetének drámai rosszabbodásával összefüggésben – megsokasodtak azok a hangok, amelyek nemcsak az egykori Magyar Népi Szövetség, hanem Groza politikáját is bírálják. Természetes, hogy senki sem vonható ki az utókor ítélete alól, s így Groza sem élvezhet valaminő posztumusz mentelmi jogot, ő román hazafi és haladó politikus volt, aki nemzete és országa érdekeit szolgálta a maga felfogása szerint s az adott történelmi keretek között. Bizonyos, hogy sok dologban tévedett, nem egyben hibázott, és az sem kétséges, hogy illúziókat melengetett. Nincs okom feltételezni azonban, hogy a román–magyar megbékélést ne őszintén szorgalmazta volna. Meggyőződésem, hogy a hozzánk intézett, a régi dogmák ellen állást foglaló nézetei szintén legbensőbb hitvallását tolmácsolták: „...tisztá fővel és kemény szívvel hárítsuk el utunkból mindazt, ami merev alakosság, bevett és unalomig ismételt szólásmód...”

Sajnos, a küszöbön álló év fejleményei nem segítették elő Groza – végrendeletnek is tekinthető – tanácsai alkalmazását.

Ebben az évben zúgott ugyanis végig a népi demokratikus országokon az ún. **modern revizionizmus** elleni – már említett – kampány, amelyet a Jugoszláviai Kommunisták Szövetségének programtervezetét kipellengérező moszkvai támadás vezetett be. Az 5. és 6. számban közölnünk kellett a jugoszláv kommunisták kongresszusán elfogadott program elleni szovjet állásfoglalást s annak román változatát, amelyek reformista, revizionista elhajlást véltek felfedezni Titóék pártdokumentumában, s azt – a **Zsemminzsibaót** idézve – „új bernsteinizmusként” utasították el. A jugoszláv pártprogram elítélése újabb ideológiai keresztes hadjáratot robbantott ki, s ennek sodrában minden – a régi dogmáktól eltérő – nézetet, kezdeményezést anatómával sújtottak.

A fortissimóra hangszerelt eszmei offenzíva alapját a kommunista és munkáspártok 1957-es moszkvai tanácskozásának a határozata biztosította. A tanácskozás a revizionizmusban jelölte meg a nemzetközi munkásmozgalom fő veszélyét, s e fenyegetést a pártokon belül jelentkező elhajlások, eretnokségek leküzdésével kívánta elhárítani. A modern revizionisták – a régi hittételek védelmezői szerint – megtagadták a marxizmus–leninizmus sarktételeit. A tan elévültségét hirdetik, illetve meg akarják fosztani a marxizmust annak forradalmi jellegétől. Árulók továbbá a revizionisták, mert tagadják a párt vezető szerepét, a proletár nemzetköziséget, a demokratikus centralizmust, és a pártot holmi vitaklubba szeretnék átalakítani.

Igaz, a moszkvai határozat a dogmatizmus, a szektarianizmus elleni további harcot is szükségesnek tartja, de nyilvánvaló, hogy az egész akció a maradi erők, az idült sztálinisták konok ellenállását, dühödt támadását jelentette. E fellépés következményeként a már történelmi relikviának tekintett, múlt század végi és a XX. század elején jelentkezett, elsősorban Bernstein nevéhez fűződő irányzatot felújított tartalmi gyűjtőfogalomként, mint megbélyegző minősítést ismét forgalmazták. Előbb Lengyelországban, majd Magyarországon és – a többi népi demokratikus ország között – Romániában került alkalmazásra.

Jellemző ebből a szempontból Vásárhelyi Miklósnak, Nagy Imre közeli munkatársának a visszaemlékezése. Ő a bukaresti **Előréből** értesült arról, hogy revizionistának nevezik. Addig – társaival együtt – mint jobboldali elhajlót és nacionalistát támadták, s csak később vonták őket e negatív gyűjtőfogalom alá, amelybe mindenfajta elhajlás és herézis belefért. Lukács György sorsa másként alakult, mint a Nagy Imréé és társaié. Romániából való hazatérése után azonban ő is újabb támadások ösztüzébe került. Megállapították, hogy nézetei tartalmilag találkoznak a revizionizmussal, sőt évtizedek óta „a revizionista nézetek kidolgozott rendszerét” teremtette meg. Szemére vetették, hogy az „ideológiai

koegzisztenciát” képviseli, a szocializmus és a kapitalizmus közötti antagonizmust az antifasizmus és a fasizmus, a demokrácia és az antidemokratizmus ellentétével helyettesítette. Felrótták neki, hogy mellőzi az osztályharcot, és demokratikus illúziókat táplál; lebecsüli a napi politikát, és a sztálinizmus „tudománytalan fogalmának” a bevezetésével a szocializmus alapjait ásta alá. Élesen bírálták az irodalom és a művészet kérdéseiben kifejtett nézeteit, ám sem neki, sem tanítványainak nem adtak lehetőséget arra, hogy a vádakra válaszoljon, és álláspontjukat megvédjék. A Lukács és iskolája elleni eljárás a filozófiai tézisekben csúcsosodott ki (1960), utána azonban a kampány abbamaradt. Egész lefolyására a dogmatizmus korában meghonosodott módszerek nyomták rá bélyegüket. A bírálók ügyészként ágáltak, nem a tárgyi elemzés segítségével értelmeztek, hanem Lukács művét, személyét és tanítványait előítéletesen, a megfellebbezhetetlen elmarasztaló ítékezés szándékával közelítették meg.

Az antirevizionista hadjárat csapdájába esve/lépve, a szerkesztőség válogatást közölt a Lukács elleni magyar, szovjet és keletnémet támadásokból. Ezek a szemelvények – kommentár nélkül – a folyóirat **Dokumentumok** című rovatában jelentek meg, és ugyanitt látott napvilágot az MSZMP kezdeményezte vita anyaga, amely a népi írók tevékenységét szándékozott felmérni. E közlésekre visszatekintve, figyelmet érdemel, hogy az ötvenes évek végén még nem zárták el tilalomfák a magyarországi társadalmi-szellemi életet, sőt voltak olyan helyzetek, voltak olyan pillanatok, amikor mindkét oldalról a tájékoztatást, az állásfoglalást elfogadhatónak, mi több: egyenesen ajánlatosnak tartották. Az már más kérdés, hogy a „dokumentálás” a két említett kérdésben nem vált a szerkesztőség dicsőségére, és a régi **Korunk** hagyományaitól is bizonyos eltérést jelentett. Gaál Gábor – mint ismeretes – az emigráns Lukács több írását publikálta, a népi írókról, a magyar falukutató mozgalomról pedig több méltató ismertetést juttatott el olvasóihoz.

Ami a Lukács-hoz való viszonyulásomat illeti, meghibásodott iránytűm nem jelezte egyértelműen e közlésekben rejlő eszmei-erkölcsi veszélyek nagyságát. Nem figyelmeztetett, hogy hajónk – örvények és zátonyok között – könnyen léket kaphat. Nem voltam autonóm kormányos, hagytam, hogy a révkalauz s akiben még nem vesztettem el minden bizalmam, aki tökéletesen ismeri a félelmetes szirtek közül kivezető utat, az áhított biztosabb kikötők, illetve a kívánatos viharmentes zónák felé irányítson. Leszek Kolakowski számára Lukács György azt az értelmiségit személyesítette meg, aki a magasabbrendűnek vélt rendszerrel való teljes azonosulásában kész nem csupán feláldozni becses szellemi értékeit, hanem még arra is hajlandó, hogy ezt elméletileg igazolja. Be kell látnom, hogy teret adva a Lukács Györgyöt támadó megnyilvánulásoknak, többedmagammal némely vonatkozásban éppen a Kolakowski kimutatta

modell szerint jártam el. Persze, nem tagadtam meg a Petőfi Körön a dogmatizmusra érzékeny csapást mérő filozófust, akinek nézeteiben később eszmei támaszra leltem a marxista reneszánszt felkarolva, s akinek nézeteivel, magatartásával kritikai szellemben többször foglalkoztam, ám e teljesítmény értékelése akkor nem adott elég erőt a külső hatalmi elvárások visszautasítására. Nyilván az a megfontolás is vezetett, hogy az amúgy is kudarcra ítélt ellenállással nem szabad az alighogy elindult lap létét kockáztatni. Nem a merész rizikóvállalás korszakába léptünk.

A hazai politikai-szellemi életben az átmeneti olvadást kiváltó melegebb áramlatokat újból jeges fuvallatok szorították ki. Gh. Gheorghiu-Dej alkalmasnak ítélte a pillanatot, hogy – a moszkvai értekezlet említett határozatára is hivatkozva – több irányban támadjon. Elérkezettnek vélte az időt, hogy a belső hatalmi konfliktusokban döntő pozíciót hódítson meg, s így konszolidálja hatalmát, amelyet a személyi kultuszt leleplező XX. kongresszus meggyengíteni látszott. E törekvéssel szerves kapcsolatban kedvezőnek érezte a konjunktúrát arra is, hogy az 1956-os megmozdulásokért, a magyarországi és lengyelországi fejlemények hatására felerősödő kritikai megnyilvánulásokért benyújtsa a számlát. Elérkezett számára a „hosszú kések” régen várt „éjszakája”.

Ügyes és hatékony politikai sakkhúzással a román pártvezetés az egész akciót a szovjet csapatok kivonására irányuló sikeres kezdeményezésével kötötte össze. Hruscsov emlékirataiban beszámol arról, hogy először Emil Bodnăraş – akiben a szovjetek, mint saját emberükben, teljesen megbíztak – vetette fel a kérdést. A szovjet vezető előbb felháborodva utasította vissza a javaslatot, mire az akkori román vezetőség tagja azzal érvelt, hogy Románia szocialista országokkal van körülvéve, nem kell tehát a közvetlen beavatkozás veszélyétől tartani. Az SZKP első titkára viszont a Boszporuszra utalt, amelyen keresztül egy imperialista intervenció bármikor Románia és a Szovjetunió Fekete-tengeri partjait fenyegetheti. Erre a beszélgetésen jelen lévő román vezetők, akik között – Hruscsov szerint – teljes volt az előzetes egyetértés, kijelentették, hogy kérésükről lemondanak. Hangsúlyozták, javaslatukkal csupán jelezni kívánták, hogy a szocializmushoz való szilárd ragaszkodásuk nem a szovjet csapatok jelenlétének a függvénye. Szentül hisznek a szocializmus győzelmében, és a marxizmus-leninizmus meggyőződéses hívei. Hruscsov ezt a nyilatkozatot őszintének érezte, és egy későbbi időpontban a csapatokat ki is vonta.

A lapok 1958. júniusi számaiban olvashatók is voltak a csapatok ünnepélyes búcsúztatásáról szóló hírek, néhány nappal később pedig egy újabb pártellenes-frakciós tevékenység leleplezéséről tudósító közlemények és állásfoglalások jelentek meg. 1958 nyarán és az ősz folyamán a megtorlás és a megfélemlítés hullámai magasra csaptak. A politikai-eszmei terror féktelen elhatalmasodására Nagy Imrének és társainak az elítélése és kivégzése adta meg nemzetközi érvénnyel –

a jeladást. Ennek indítéka pedig – ma már tudjuk – a kommunista mozgalom és a „szocialista” országok hatalmát féltő „új osztálya” vezetőinek közös megegyezése volt, amelyet Hruscsov is elfogadott.

A boszorkánypörök elsőrendű vádlottai voltak: Iosif Chişinevschi, az agitprop teljhatalmú volt főnöke, akinek nevéhez a szovjet módszerek totális alkalmazása fűződött; Constantin Doncea, aki az 1933-as vasutassztrájk egyik legendás vezéréként zavarhatta a főtítkárt, hisz annak legitimitása főként a sztrájkban betöltött, egyébként felduzzasztott szerepéből táplálkozott; és végül az a Miron Constantinescu, aki a legális **Scînteia** főszerkesztőjeként elítélte a szárazajtai vérengzéseket, sokáig a nemzetiségi ügyekért felelt, jól beszélt magyarul, szívesen idézett Adytól és József Attilától, s akinek 1956-os kolozsvári küldetéséről már említést tettem. Volt illegalisták is a boszorkányüldözés áldozatává váltak, többen börtönbe kerültek, mert – a XX. kongresszus szellemében – Gh. Gheorghiu-Dejt felelősségre akarták vonni.

Egy júniusi napon jelen kellett lennem a városi pártbizottság gyűléstermében azon az előzetes autodafén, amelyen a tetemre hívott Miron Constantinescut megpróbálták rákényszeríteni, hogy ismerje be pártellenes tevékenységét. Ezzel kapcsolatban arról is faggatták, kik voltak azok a kolozsvári értelmiségiek, akikkel 1956-ban kapcsolatban állott. Emlékszem, szorongtam is, megnevez-e vagy sem, bár azokban az októberi napokban ő csak úgy „támogatott”, mint akasztott embert a kötél. Sok évvel később, amikor Gheorghie Gheorghiu-Dej halála után marginalizáltságából kiemelkedni kezdett, és – felújítva régi kapcsolatainkat a Gusti-féle **Társadalmi Szolgálat** korszakából – közelebb kerültünk egymáshoz, megkérdeztem tőle, mi volt politikai kivégzésének igazi oka. Elmondta, hogy a XX. kongresszus után – a politbüro egyik ülésén – ő nem csupán a sztálini, hanem a Gheorghiu-Dej személye körül kialakított kultusz felszámolását is követelte, s ezzel a főtítkár bosszúját vonta magára. Miron Constantinescu, aki Pătrăşcanu után a legfelsőbb pártvezetés másik művelt és tehetséges román értelmiségi tagja volt, Gheorghiu-Dej szemében veszélyes riválisnak számíthatott.

Egy hónappal később, a **Korunk** 1958. 7. számát Balogh Edgár **Pártos lelkiismerettel** című vezércikke vezette be, s benne – a Központi Vezetőség június 9–13-i plenáris ülésének az ún. pártellenes tevékenységeket megbélyegző határozatára hivatkozva – a szerkesztőség újabb önbírálatát fejtette ki. Az egy év leforgása alatt immár másodszor gyakorolt önkritika már az antirevizionista kampányhoz igazodva fogalmazódott meg. Az egyik legkomolyabb megrovás a párt központi elméleti folyóiratában, a **Lupta de clasă**ban jelent meg, és azt nekünk is tanácsos volt közölni (1958. 9.). A cikk szerzője, a bukaresti lap belső munkatársa két olyan írást pellengérezett ki, amelyek még – a kezdeti lendületünket és nyitásainkat képviselve – az első évfolyamban láttak

napvilágot. Tóth Sándor **Ellentét és antagonizmus**, valamint Tóth Imre **A tudományos kutatás etikája** című esszéjéről van szó. Mindkettő megkövesedett sémákat old fel, és témáját egy – a korszerű marxizmus talaján – valóságközelibb, rugalmasabb megközelítésben tárgyalja. Míg Tóth Sándor – a magyarországi eseményekre is utalva – főként a népen, a szocializmuson belül jelentkező ellentétekre irányítja a figyelmet, Tóth Imre a proletár és burzsoá igazságról szóló tétellel fordul szembe, s a tudósok ama érdekét, kötelességét emeli ki, hogy céljuknak minden körülmények között az igazság felderítését tekintsék. A tények iránti hűség abszolút követelményét hangsúlyozza.

Érthető, hogy a **Lupta de clasă** szerkesztőjét, illetve a mögöttes hatalmi gócot nagyon zavarta a két írást átható szabadabb szellem, nem is fukarkodtak a minősítésekkel. Tóth Sándort „idealista-szubjektivista szociológiai relativizmus”-ban marasztalták el, Tóth Imrének viszont, aki enyhébb elbírálásban részesült, azt vetették a szemére, hogy a tények rabjává vált. Természetesen a szerkesztőség is megkapta a magáét: a párt ideológiai folyóirata megállapította, hogy a kipécézett cikkek közlésével nem tanúsítottunk megfelelő ideológiai határozottságot és igényességet.

Az ismételten nekünk szegzett vádakkal szembeni védekezés buzgalmában Balogh Edgár még más írásokért is penitenciát tartott. Utólag hibának minősítette, hogy Balázs Egon **A közgazdaságtudományi kutatás néhány időszerű kérdése** című (1957. 7.), Demeter János **Időszerű kérdések az állam- és jogtudományban** (1957. 2–3.) és **A munkásosztály diktatúrájáról és demokráciájáról** (1957. 10.), valamint Constantin Gulian **A benső élet és az erkölcsi kérdések** című (1958. 5.) írásait közöltük, mert ezekkel a revizionizmusnak tettünk engedményt. Visszatért a Tordai Madách-esszéjével kapcsolatos nyilatkozatunkra, és – a mazochizmust is súrolva – kifogásolta, hogy „nem lepleztük le eléggé azt a közönséges cselet, amellyel a filozófiai ködökbe burkolózó szerző az értelmiség és a szocializmus marxi–lenini kapcsolatát vette célba”. A felidézett képhez tartozik még annak a megjegyzése, hogy a hivatalos fórumok megnyilvánulásait megcsontosodott maradiak – gyakran a feljelentések határát súroló – „bírálati” egészítették, illetve provokálták ki. Izsák László és Járai Rezső ügyködései e kategóriába tartoztak.

A szórásból én sem maradhattam ki. Bár **Az értelmiség szocialista nevelése** (1958. 8.) című „vonalas”-nak szánt cikkem bőven adózott a revizionizmus elleni felvonulás követelményeinek, az **Előre** 1958. október 11 -i számában egy Albert Antal nevű újságíró – nyilván felsőbb utasításra – belém kötött, mert a revizionizmust csak „hangulati magatartásként” jellemeztem, s a „ki kit” kérdésében az eszmei tényezőknél elhatározó szerepet tulajdonított. A harcias szerző a cikkemben található pontatlan meghatározásokat nehezményezte, és fokozottabb ideológiai igényességre buzdított. Ezt a támadást figyelmeztetésnek szánták, és a későbbiek igazolásául is szolgálhatott.

A „pártos lelkiismeret” ösztökélésére Balogh Edgár – említett vezércikkében – nagyon rossz bizonyítványt állított ki a **Korunk** irodalompolitikájáról. A szerkesztőség – szögezte le társam – távol tartotta magát a szocialista realizmus körül támadt vitától, és ezzel a passzív magatartásával „alkalmatlanná vált komoly irodalompolitikai irányításra”. Az újraindult folyóirat – szerinte – képtelen volt betölteni egykori szerepét az irodalombírálat terén, és nem járult hozzá kellőképpen a romániai magyar irodalom fejlesztéséhez. Mulasztásainkat azonban mások alaposan pótolták. Az ideológiai visszarendeződés nagy lendülettel folyt az irodalom berkeiben, ahol az újabb pártdokumentumok kötelmében dogmatikus ellenoffenzíva bontakozott ki. A célpontot elsősorban a fiatal írók, kritikusok és költők alkották, akiket „negativizmus”, „eszmei zavarosság” stb. vétségei miatt róttak meg. De az idősebbekre is alaposan rájárt a rúd, ha az éber ítések úgy látták, hogy a marxista-leninista elvszerűség ismérveinek nem felelnek meg. A román írók, költők, kritikusok táborából – többek között – Baconsky, Barbu, Frunzetti, Crohmălniceanu kerültek tűz alá, a mieink közül Gálfalvi Zsoltot, Szabó Gyulát vették elő. A fiatal költők ellen megfogalmazott dorgatóriumokból pedig Lászlóffy Aladár, Jancsik Pál és mások részesedtek.

Bajor Andor és szatírái, amelyek a sztálinista hatalmi képződmény jellegzetes alakjait és visszasságait karikírozták ki, felborzolták az érintettek kedélyét. Miközben – szovjet mintára – nem győzték eleget hangoztatni, hogy nekünk is új Gogolokra és Caragialékra van szükségünk, a nómenklátúra mifelénk sem bírta, nem akarta elviselni, hogy nevetségessé tegyék. Az **Utunk** 1958. július 10-i számában olvashattuk Bajor Andornak a szerkesztőséghez intézett levelét, amelyben a népszerű és nagy hatású szerző mea culpázik, előtte viszont az **Utunk** szerkesztősége mentegetőzik, mert – úgymond – „félrevezető, sőt objektív hatásában káros írásokat” közölt.

Ezek közé tartozott Bajor **Szúnyog elvtárs és a haragos káderesek** című csípős, ostorozó írása is, amelyet a kolozsvári **Igazság** című pártlap június 8-i száma a „fokozott eszmei igényesség” nevében éles hangnemben kifogásolt. A személyzetisek zord hada – és főként gazdáik – megtorlásra készültek az íróval szemben, akit nekünk, barátainak viszont meg kellett védenünk. A mentőakciót Földes László, az **Utunk** akkori főszerkesztője indította el. Expresszlevél ment a tengerpartra, ahol az író nyaralt, amelyet én is aláírtam, s ebben arra biztattuk, küldjön néhány sort az akkori, egyébként irodalombarát magyar agitprop titkárnak, és fejezze ki benne sajnálkozását, hogy nem kellően kérielt szatirikus novellát közölt. Az **Utunkban** napvilágot látott levél ennek – az általunk kért – episztolának volt a változata, amelyért Bajor még tiszteletdíjat is kapott. Kezdeményezésünk tehát eredményesnek bizonyult; Bajor kezéből nem

ütötték ki a (gyakran vitriolba mártott) tollát. Igaz, az inkriminált elbeszélést később egyik gyűjteményébe sem vette be.

Ha a Bajor-ügy illetéknépp – mondhatni – happy enddel végződött, annak azonban, aki a mentőövet dobta felé, rövid távon nem éppen rózsás jövővel kellett szembesülnie. Földes László 1956–1958 között volt az **Utunk** főszerkesztője (igazgatóként Nagy István szerepelt), vezetése alatt a hetilap – mint már rámutattam – az irodalmi-művészeti megújulás orgánumává nőtte ki magát. Földes igazi vezéregyéniség volt; szerkesztőként, kritikusként és főiskolai tanárként a dogmatizmus és sematizmus ellen nagy erővel és hatékonysággal mozgósított. A Kántor–Láng-féle kézikönyv a műközpontú, elemző irodalombírálat első képviselőjeként méltatja, s érdeméül azt jelöli meg, hogy egy korszerű esztétikai szemlélet kialakítását vitte előre, az intellektuális költészetet támogatta, és az impresszionista kritika, valamint az idillizmus ellen következetesen lépett fel. Diákjai lelkesedtek érte, szenvedélyes temperamentumával, éles elméjével mindenütt vihart kavart, ahol megjelent. Ráadásul jellegzetesen politikus alkat volt, ezért is váltott ki értetlenséget, megdöbbenést, sőt rosszallást még baráti körben is az a kétrészes cikke, amely **Irodalombírálatunk eszmei tisztaságáért** kampánycím alatt az **Utunk** 1958. 31. és 32. számával került be az irodalmi köztudatba. Valamilyen rosszul működő önvédelmi reflex hatására, a **Scînteia** inkvizíciós szellemet árasztó cikkével (**A marxista-leninista elvszerűség megerősítéséért**. Utunk, 1958. 29.) összhangban, Földes minden irányban támadásba kezdett. Feltehetően pánikban, szövetségeseitől, pártfogoltjaitól is elhatárolódott, miközben természetesen saját magát sem kímélte. Ámokfutóként szinte mindenkit letarolt maga körül. Huszár Sándor, aki akkor szűkebb baráti köréhez tartozott és munkatársa volt, a Földes-cikk hatását a következőképpen elevenítette fel **Sorsom emlékezete** című visszaemlékezéseiben: „Itt az a dráma, hogy Földes mindennek az ellenkezőjét vallja a cikkében, mint amit vallott eddig. És hogy továbbra is mindennek az ellenkezőjét hiszi! Neve pont azáltal vált fényessé, hogy elméleti tudásával és emberi kvalitásaival megfelelő klímátust tudott teremteni az **Utunkban** az irodalmi alkotómunka számára. Évekig ő volt az ütközőpont alkotó és a politikai széljárásnak az irodalmat is alávetni akaró gyakorlati politikus között. Már csak Nagy István két éven keresztül féken tartása is micsoda munka és milyen nagy teljesítmény! És lám, hirtelen az egész művét ő maga rombolja le.”²

Micsoda zavar, mennyi belső meghasonlás és mimikri az emberek tudatában és lelkében. 1958 nyarán és őszén az orwelli „dupla gondol” hatalmába keríti a romániai magyar értelmiség többségét. A kétlakiság, a bizalmatlanság, a pártállam terrorjához való alkalmazkodás jellemeket ront, gerinceket puhít meg, baráti-eszmei kötelékeket zilál szét. És mindent, szinte mindenkit a félelem igaz le, amelynek szorításában

szilárdnak mutatkozó elvi krédók szétmállnak, vagy éppen saját ellentétükbe csapnak át. A XX. kongresszus után rövid ideig tartó szabadabb légkört – főként értelmiségi körökben – az állandósult szorongás ideje váltja fel. Ha az ötvenes évek elején a félelmet még tudat- és lelkivilágom peremén tudtam tartani, azon a nyáron, az Írószövetség borbereki villáiban, ahol nyaraltunk, a román kollégákkal együtt állandó izgalomban lestük a híreket, és egyre inkább elcsüggedve néztünk az ősz elé. Legtöbben újabb, minket sem elkerülő repressziókat vártunk. És rettegtünk.

Baljós előérzeteinkben nem kellett csalódnunk. Szeptember végén, októberben és november folyamán a számonkérés országos méreteket öltött. Záporoztak a szankciók, ismét a pártból való tömeges kizárások korszaka jött el. Gyakran – eszkalációszerűen – újabb és szigorúbb büntetéseket szabtak ki, mert a felsőbb számonkérő székek nem voltak az alsóbb fórumok ítéleteivel megelégedve. Földes Lászlóval együtt én is így jártam. Míg a kolozsvári írószövetség pártalapszervezete első menetben – engedékenyséért liberalizmusért – csak megrovásban részesített, másodszor már utolsó figyelmeztetést kaptam. Földest viszont kizárták, s ehhez döntően egy marosvásárhelyi írói körökből származó feljelentés járult hozzá, amely arról értesítette a központi bizottság illetékeseit, hogy Földes baráti társaságban a főtítkárt bírálta. Menthetetlen volt, ám mégis a változó időket jelezte, hogy megmaradhatott főiskolai tanárnak. Az **Utunk** éléről nyilván távoznia kellett. Leváltásával mind a hetilap, mind az irodalom életében lezárult az a termékeny és termékenyítő rövid periódus, amelyet elsősorban ő dinamizált.

*

Visszatérve a **Korunk** első két évfolyamára, azt hiszem, téves volna, ha a mérleget végül is alapvetően deficitesnek tekintenénk. Igaz, a bírálatok és támadások, a formális vagy túlzott önkritikák számos új távlatot nyitó írásunk hatását bizonyos időre semlegesíthették. Kétségtelen, hogy a tűzkeresztségen átesett és a ránk kényszerített tisztogatás után a meggyengült szerkesztőség elbizonytalanodott. Mozgástere beszűkült. Hitelünk és vonzerőnk megcsappant, az olvasók kevesebbet kaptak, mint amit vártak. De a megjelent huszonnégy számban mégis sok olyan információt és fejtegetést olvashattak, amelyhez addig nem jutottak hozzá. Az újraindult **Korunk** – kudarcaival és vereségeivel együtt – kétségtelenül kovász maradt szellemi életünkben, továbbra is ígéretet jelentett.

A pozitívumok között – a már említettekén kívül – a természettudományok és a technika meghatározta forradalom kibontakozásáról való híradásokat emelném ki. E témakörben a romániai magyar olvasó szakavatott, mélyebb tanulmányokat egyedül nálunk olvashatott. A hazai és külföldi szerzők (John Bernal, Pierre Poiteau, Felszeghy Ödön, Fényes Miklós, Frédéric Joliot-Curie, Miskolczy Dezső,

Németh László, Vescan T. Teofil, Weizsmann Endre, Nyárády Erasmus Gyula, Péterfi István, Bologna Valeriu, Eggebrecht Günther stb.) közleményei, amelyek a tudományszervezésbe, a radioaktív sugárzás elleni védekezésbe, a tudomány emberi értékeibe, a tehetség és az agyvelő kapcsolatába, a kozmogónia problémáiba, a mai fizikai világgépbe, az automatizálásba, az orvostudományi felfogások fejlődésébe, az atom és a hatalom összefüggéseibe, az elektronikus számítógépek működésébe és még sok más kérdésbe engedtek betekintést, minden bizonnyal az olvasók látókörét bővítették. Így hézagpótló funkciót teljesítettek.

A humaniorák köréből mindenekelőtt az identitástudatot tápláló hagyományápolás forrásvidékének a bővítését, valamint az együttélést kifejező és szolgáló írásokat sorolnám a mérleg „követel” rovatába. Az előbbiekhöz tartoztak az erdélyi képzőművészet nagyjait értékelő, szép számban található tanulmányok. Így például Gazda József a festőművész Gyárfás tragédiáját idézte fel, Jánosházy György a Székelyföld festőjét, Nagy Imrét, Hans Loew pedig Nagy István festészetének a kezdeteit mutatta be. Banner Zoltán Popp Aurél piktúrájáról, Borghida István Ziffer Sándor művészetének kialakulásáról értekezett. A székelykapu eredetével és múltjával B. Nagy Margit ismertette meg olvasóinkat. Ő számolt be a kolozsvári Szent Mihály-templom restaurálásáról is.

Az együttélés számunkra történelmi-társadalmi adottság, megkerülhetetlen valóság volt. A magyar-román-szász közeledés, a kölcsönös megismerés és a kölcsönhatások közvetítését, elősegítését – eszmei elkötelezettségből fakadó – hivatásként fogtuk fel. Ezeket a célokat szolgálta – többek között – Kelemen Béla cikke az új román-magyar nagyszótár szerkesztéséről és Felszeghy Ödön közleménye a román-magyar műszaki terminológiáról. Műfordítások román és szász írók munkáiból hozták közelebb a két irodalmat. Ez a felsorolás is érzékelteti, hogy a vállalt feladat teljesítésének még csak a kezdetén tartottunk.

Új dimenziókat és távlatokat tártak fel a harmadik, el nem kötelezett világ államférfiainak (Nehru, Sukarno) a gondolatai és azok a fordítások, amelyekből az ázsiai és afrikai írók seregszemléjét állítottuk össze. Ezek a nyitások az egyoldalú tájékozottságot, a tömb-mentalitást törték át, s e szerepükben több vonatkozásban is serkentően hatottak.

Részben e kategóriába kell a szovjet filozófusoknál tett látogatásomról való beszámolót is sorolnom (1958. 3.). A megszorítással azt kívánom jelezni, hogy ez az utazás még az intézményesült állami-ideológiai keretek között zajlott le. Érdeklődésem azonban mindenekelőtt az új jelenségek és tendenciák felé irányult. Román kollégák delegációjával érkeztem Moszkvába és Leningrádba, ahol a filozófiai életben még a régi mandarinok és szellemük uralkodott. Már felfigyelhettem viszont a szocializmuson belül jelentkező ellentmondásokkal foglalkozó kutatásokra, s ami engem különösképp foglalkoztatott, örömmel

tapasztalhattam, hogy a konkrét szociológiai kutatások végre polgárjogot nyernek. Szerencsénk volt, mert moszkvai tartózkodásunk idején ülésezett az UNESCO égisze alatt az a nemzetközi értekezlet, amely – Georges Friedmann és Raymond Aron francia társadalomtudósok részvételével – a békés együttélés problémakörével foglalkozott. Ez volt az első személyes kontaktusom a Nyugat gondolatvilágát képviselő társadalombölcselekkel és szociológusokkal.

Az értekezleten szerzett benyomásoknál maradandóbb emléket hagyott azonban bennem egy, a Gulagból frissen szabadult, Erdélyből származó emberrel való találkozásom, amelyet egy ott tanuló kolozsvári diáklány szervezett meg. Megrázó, katartikus élmény volt.

*

Mérlegünk „nyereség”-rovatának summája nem feledtetheti azt a sajtótörténeti tanulságot, hogy a vesszőfutás nem sarkalló tényező. A megpróbáltatások a **Korunknak** sem váltak javára. Erre a következtetésre jutunk, ha az 1959-es évfolyamot tekintjük át. Az egymást követő számok nem sok szellemi izgalmat kínálhattak. Azok a szerzőink, akik a támadások célpontjai voltak, elmaradtak, s a szerkesztőség – a megfenyítés után – óvatosabb lett. Az elszenvedett trauma „éberebbé” tette a bennünk lakozó cenzort, aki gyakran a hivatalos ellenőr elébe is ment. Az ilyenfajta „együttműködés” – fájdalom – végigkísérte szerkesztői pályámat, és szorításából csak bizonyos szakaszaiban tudtam kiszabadulni.

Ez a béklyó volt a döntő akadálya annak is, hogy számaink visszatükrözzék azt a megrázkódtatást, amelyet a Bolyai Tudományegyetem megszüntetése, illetve a Babeş Egyetemmel való egyesítése a romániai magyar értelmiségben kiváltott: Az eseménnyel – igazoló szándékkal – a Románia felszabadulásának 15. évfordulójára összeállított kettős (7–8.) számban egyedül Takács Lajos **Az egységes iskola – az új nemzedék testvériségének kohója** című cikke foglalkozik.

Ha az 1957. évi 2. számunkban Bányai László – aki Bolyai-rektorsága után a Közoktatásügyi Minisztérium nemzetiségi főigazgatóságát vezette – még arról számolhatott be, hogy a magyar tannyelvű főiskolákon, a Bolyai Tudományegyetemen Kolozsvárt, az Orvostudományi és Gyógyszerészeti Főiskolán és a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolán Marosvásárhelyt, továbbá a kolozsvári Agrártudományi Intézet, a „Ion Andreescu” Képzőművészeti Intézet és a „Gheorghe Dima” Zeneművészeti Intézet keretében egy-egy magyar tannyelvű karon vagy tagozaton az 1956–57-es tanévben 2602 tanuló tanult, s az egész hálózatra biztató fejlődés vár, a Takács-cikk a jövő haladás biztosítékát már az **egységes iskolarendszer** – minden fokon történő – kiépítésében jelölte meg. Ebben a perspektívában a Babeş–Bolyai Tudományegyetem létrehozását a „nemzeti kérdés megoldásának elmélyítésében tett újabb lépésként” üdvözölte.

Takács Lajos szerint, aki érvelésében a szövegkörnyezetből kiszakított s egész más történelmi körülmények között megfogalmazott Lenin-idézetekre hivatkozott, az egységes iskola nem az anyanyelven való tanítás megszüntetését jelenti. Ellenkezőleg, lehetővé teszi majd az anyanyelvű oktatás minden előnyének a román nyelv tökéletes elsajátításával való egybekapcsolását. És ami lényeges: az egységes oktatási rendszer a testvériség melegágya lesz. Az általa nyújtott nevelés mindenfajta elszigetelődés és nacionalista elzárkózás hatékony ellenszereként fog érvényesülni.

Takács Lajos nézeteit, illetve illúzióit sokan osztották. Ezekbe a csalfának bizonyuló reményekbe kellett kapaszkodniuk mindazoknak, akik a kezdeti ellenállás után – megtévesztő praktikák, önszuggesztió és főként a megfélemlítés hatása alatt – végül is a befejezett tényeket tudomásul vették, elfogadták. Köztük voltam én is, aki még azzal vigasztaltam magam, hogy a Babeş–Bolyai elnevezéshez való ragaszkodásom nyomatékos kifejezésével, amikor ez még nem volt véglegesen elfogadva, a magyar nyelvű oktatás garanciáit szilárdítottam meg.

Visszatekintve 1959 kora tavaszára, az egyesítés körüli tárgyalásokra, gyűlésezésekre és viaskodásokra (amelyekből szerencsére kimaradtam, hisz már nem voltam főállásban egyetemi oktató), egy valóságos összeesküvés, egy minden részletében átgondolt stratégiai és taktikai terv alapján vezetett akció bontakozik ki. Nem tudom, eredetileg hol ülésezett az „istenek tanácsa”, amely a koncepciót kidolgozta. Egy időben forgalomban volt mifelénk egy elmélet, amely szerint a párt politikájában tetten érhető – hol visszahúzódó, hol virulenssé váló – nacionalizmus kizárólag a régi vágású és mentalitású román értelmiségűek az „akadémikusok csoportjának” a mesterkedéseire lenne visszavezethető.

Ez az elképzelés, a maga egyszerűsítő-naiv jellegével, nyilván nem ad teljes és kielégítő választ a rendkívül összetett kérdésre, ám az említett csoportnak a Bolyai Tudományegyetem felszámolásában kétségtelenül fontos szerepe lehetett.

A meghatározó tényező azonban e vonatkozásban is az állampárt döntése volt, a központi, valamint a helyi szervei biztosították az akció gyakorlati végrehajtását. Ebben az összefüggésben több mint valószínű, hogy a megtorlások és a megfélemlítések 1958-as tobzódása valaminő előkészítő funkciót is teljesített. Erre szolgált a Bolyai Egyetemnek mint nacionalista fészeknek a megbélyegzése is; ez a rágalom ott bujkált több tanszemélyzeti tag és diák ellen – koholt vádak alapján – hozott súlyos ítéletben is. Mindez a már említett „összeesküvés” része lehetett, illetve azzá válhatott.

Petru Groza már nem élt. Nem tudom, mi lett volna az álláspontja, s azt sem ismerhetem, mennyire volt a tervbe beavatva, vagy inkább mit sejthetett meg belőle. Tény azonban, hogy megalapításának pillanatától

kezdve támogatta a Bolyai Egyetemet, s ennek számos jelét adta. Beszámolt erről az első rektor, Csögör Lajos is.³ **Férfimunka** című memoárjában Balogh Edgár börtönből való szabadulásuk körülményeiről megírta, hogy amikor Groza államfői minőségben kegyelemben részesítette őket, azt a kívánságát is tudomásukra hozta, hogy a Bolyai Tudományegyetem törvényes elismerésének tizedik évfordulóján rendezett ünnepségen okvetlenül vegyenek részt. Fontosnak tartotta tehát, hogy a rehabilitált professzorok jelenlétükkel is az intézmény legitimitását erősítsék.

Ebben az időben (1954) Groza meglátogatta az egyetemet, mégpedig egy érettségi találkozó keretében, az egykori szászvárosi gimnázium végzettjeivel együtt. Prorektorként én fogadtam, ő pedig büszkén mutatta meg régi osztálytársainak az egyetem épületeit és berendezését, majd az aulában a diákokkal is találkozott, őrzöm a rólunk készült fényképet, amely annál is inkább kedves emlék számomra, mert a Grozát kísérők között megismerhettem a segítségével Rákosi börtönből frissen kiszabadult Nagybacsoni Nagy Vilmost, a munkaszolgálatosok iránt emberséget tanúsító egykori magyar hadügyminisztert, akinek személy szerint is sokat köszönhettem. Ezek a Grozával kapcsolatos elmélgedések mit sem változtatnak azon a tényen, hogy – függetlenül véleményétől – az államtanács elnökének reprezentatív szerepkörében Groza nem tudta volna az események kimenetelét megváltoztatni.

E fejlemények viszont nem lekicsinyelhető mértékben a vezető magyar értelmiség már érintett s a megfélemlítettség, valamint az önmanipuláció hatása alatt kialakult magatartására voltak visszavezethetők. A felülről ránk nehezedő nyomás a legkülönbözőbb s a legdurvább formákat öltötte, s az 1957–1958-as megtorlások eszkalációjaként is mindenfajta ellenállást volt hivatva ab ovo megakadályozni. Hatékonyságát azonban a tudatokban és a lelkeken uralkodó téveszmék, hamis lojalitások, érzelmi kötöttségek fatális módon felfokozták. Továbbra is csapda-helyzetben találtuk magunkat, pontosabban: ismét sikerült olyan ideológiai-politikai vermet ásunk, amelyből aztán nem tudtunk kiemelkedni. A Takács-cikket e tudatállapot jellegzetes megnyilvánulásának tekinthetjük, de ugyanezt fejezte már ki Balogh Edgár **Erdélyi válasz Bécsbe** című írása is (Korunk, 1957. 4.). A levél címzettje Dominits László egykori romániai magyar párti politikus volt, aki a **Die Furche** című bécsi lapban Erdély függetlenségét szavatoló megoldásokat szorgalmazott. Balogh Edgár – a transzszilvanizmust is elmarasztalva – kategorikusan visszautasított minden olyan elképzelést, amely valaminő Közép-Európa-gondolat vagy egy felújított **harmadik út** jegyében a status quo megváltoztatását sugallná. „Egyetemes emberi ügyet szolgálunk tehát – írta – amikor idegen kihívással szemben megvédjük az élő, igazi Erdélyt, a román néppel közös szocialista építés műhelyét a Román Népköztársaságban.”

Ilyen elkötelezettség a kiegészítő pártfegyelem-béklyóiban mindazoknak a magatartása, akiket e felfogások és kötetmek határoztak meg, csak olyan lehetett, mint amilyen volt. Többen viszont, akik megpróbáltak ellenállni – a nyomás, illetve a lelkiismeret-furdalások következtében –, összeroppantak, meghasonlottak, az öngyilkosságot választották. A Bolyai Tudományegyetem felszámolása egyéni tragédiákba torkollt (Szabédi László, Csendes Zoltán, Molnár Miklós, Tóth Sándor öngyilkossága), és rendkívül súlyos csapást mért a romániai magyar művelődésre, e kultúrát életető értelmiség utánpótlására.

A VALÓSÁG ÖSZTÖNZŐ PÉLDÁJA

Az 1958-as megfenyítések bénító hatása alól némiképp emancipálódó szerkesztőség főként a honi adottságokból és a legjobb, sokszor újból felfedezett magyar tradícióból táplálkozott, ám kész volt minden termékenyítőnek ígérkező „külső” példából is tanulni. Ilyen példát kínált a budapesti **Valóság** is.

Kőrösi Józsefnek a harminchárom éves szerkesztőségi „rabságát” felelevenítő – nagy dokumentumértékű – beszélgetése Huszár Tiborral¹ bennem is az emlékezés, az elmélkedés folyamatát indította el. Mit jelentett nekünk Kolozsvárott, az újraindult **Korunk** szerkesztőségében az a szemlélet és lapcsinálási stílus, amelyet a **Valóság** képviselt? Miben hatott ránk ösztönzően, és milyen – szélesebb értelemben vett – jelentést hordoztak a két folyóirat interferenciái? Hogyan érvényesültek a **Valóság** eszmei kisugárzásának recepciójában a két ország közötti – rendszer megszabta – hasonlóságok, de még inkább a mélyülő különbségek, sőt ellentétek?

E visszatekintő sajtó- és művelődéstörténeti egybevetések kísérlete nem minden előzmény nélküli kapcsolat feltérképezésére irányul. Az erdélyi magyar folyóirat-kultúra történetében már észlelhetők voltak hasonló jelenségek. Ismeretes, hogy az **Erdélyi Helikont** két évig szerkesztő Kuncz Aladár több tekintetben Osvát Ernő elveihez, gyakorlatához igazodott², s az is valószínű, hogy – mutatis mutandis – a **Korunk** szerkesztését átvevő Gaál Gábor szeme előtt a **Huszádik Század** példája is lebegett. Nyilvánvaló továbbá, hogy a Szekfű Gyula szerkesztette **Magyar Szemle** az ugyancsak Kolozsvárott megjelent (első és második) **Hitel** című folyóirat (1935–1944) irányítói számára – bizonyos vonatkozásokban – modellnek számított.

Ezek az érintkezések és példát kínáló szerepek az összmagyar művelődés – határon átnyúló – egységét bizonyítják, kölcsönhatásokat is közvetítenek. A harmincas éveket felidéző Schöpflin Gyula írja: „Annyi tény, hogy a **Gondolat** számára a **Korunk** volt az előkép. Mi tán frissebbek, elevenebbek voltunk, mint a **Korunk**; viszont némi irigységgel szemléltem, mennyivel többet s mennyivei szókimondóbban írhatnak ők – nyilván a román hatóságok részéről a kisebbség megosztásának fortélyja volt az engedékenységgel (s persze alig tudtuk, ők milyen nehézségekkel küzdenek).”³ Itt említem meg, hogy Fejtő Ferenc – más lapokkal és szerkesztőkkel szembeállítva – nagyra értékelte Gaál Gábor s a **Korunk** toleranciáját, valamint az olyan „eretnekek” iránt megnyilvánult „gyengéjét”, mint akkoriban József Attila és ő volt (**Mémoires**. Paris, 1986. 85.).

A Schöpflin Gyula – hosszú évtizedekkel ezelőtt – észlelte különbségek, az eltérő lehetőségek a továbbiakban, a második világháború utáni korszakban is jellemzőek maradtak. Persze, váltakozó előjelekkel, hol az egyik, hol a másik ország sajtójának javára, illetve kárára. Az egyenlőtlen fejlődésnek ez a tendenciája a vizsgált két folyóirat szerkesztésében, a hatalommal szemben kialakult viszonyukban is érvényesült. Megpróbálom nyomon is követni.

Kezdjük talán az indulásnál, amelynek időpontja a két lap esetében szinte egybeesett. A **Korunk** második folyama 1957 februárjában, az eleinte kéthavonként megjelenő **Valóság** pedig 1958-ban rajtolt. Bizonyos, hogy a folyóiratok megszületésénél – valamilyen értelemben – 1956 bábáskodott.

A **Korunk** szerkesztősége s az olvasók jelentős dogmatizmusellenes győzelemként könyvelték el a hagyományos sárga fedelű folyóirat piaca kerülését. A nagy eufóriában nem vettük észre, hogy a siettetett menetben elkészült és kinyomtatott lappal a hatalomnak manipulatív szándékai, tervei is voltak – mégpedig Magyarországon, ahol a sajtóélet 1956. november 4. után csak nagyon nehezen indult újra. Ilyenformán „elvtársi segítséget” is voltunk hivatottak nyújtani, amit részünkről még az az önámító elképzelés serkentett, hogy a feltámadt lap ismét négy országban teljesítheti valamikori funkcióját. (E délibáb kergetésére a **Korunk** régi, külföldi és hazai munkatársai, hívei is buzdítottak.)

Már beszámoltam arról, hogy az 1956. október 23. után történekről – kellő tájékozottság, helyzetismeret hiányában is – sokunkban nem alakult ki hiteles kép. A Budapestről s más városokból hazatértek benyomásai és véleményei szükségszerűen eltértek egymástól, gyakran ellentmondtak egymásnak. Kevesen láttak tisztán, s ehhez az a körülmény is hozzájárult, hogy viszonylag rövid idő elteltével a magyar szellemi élet több kiválósága elfogadni látszott a kialakult helyzetet.

Elolvastam Lócsei Pál önéletrajzi visszaemlékezéseinek⁴ azt a részét, amelyben beszámol Illyés Gyuláék – a Kádár-rendszer iránti lojalitástól áthatott – állásfoglalásának a bebörtönzöttekre (s nem csupán rájuk) gyakorolt demoralizáló hatásáról, és magam is jobban felelevenítettem emlékezetemben e nyilatkozat nálunk kiváltott reakcióját. A magyar elit eme részének megnyilvánulása szerkesztőségi munkánkban sem maradt következmények nélkül. Megnyugtatta lelkiismeretünket, s nem egy hibás közlést igazolni látszott.

Egy időre elbizonytalanodtunk. Elszürkültünk. De szerencsére ez nem tartott sokáig. Kedvezőbb külső és belső tényezők léptek működésbe. A szovjet párt XXII. kongresszusán Hruscsov újra napirendre tűzte a sztálinizmus elleni küzdelmet, s ez az egész „táborban”, így nálunk is, a szabadabb, alkotó gondolatoknak adott szárnyakat. A kínai kommunista párttal éleződő viszály is stimuláló következményekkel járt. Igaza lett Isaac Deutschernek, aki egy – Gömöri Györggyel folytatott – beszélgetésben

(1963) azt fejtegette, hogy a Mao Ce-tung vezette párttal kirobbant konfliktus siettetni a többszempontúság kialakulását, s a „Nagy Testvérek” torzalkodása „hozzásegíti a sok kis testvért, hogy kinyissák a szájukat”.⁵

A Romániában hatalomra került Ceaușescu élt is ezzel a lehetőséggel. Az első időben lazított a társadalmat, a kultúrát, a sajtót gúzsba szorító kötelékeken. Kibontakozott a Szovjetuniótól távolodó politika, s a román „függetlenség” megszilárdulása átmenetileg némi „liberalizálódással” társult. Hatni kezdett az egyenlőtlen fejlődés – említett – mechanizmusa.

A mi mozgásterünk is nőtt, a ránk nehezedő nyomás csökkent. És ilyen javuló körülmények között kezdtük befogadni, alkalmazni a **Valóság** képletéből, szerkesztéséből számunkra hasznosítható ösztönzéseket, tanulságokat. A **Valóság** kisugárzása egyre hatékonyabbá vált. Engem Mód Aladár és Molnár Erik személyisége is a laphoz közelített, hiszen a régi **Korunk** főmunkatársaiként mindketten világszemléletemet alakították. De végül is alapvetően társadalomtudományi szemlérelől lévén szó – az eszmei rokonsággal együtt –, ez a profil fordította mindinkább a TIT új folyóirata felé a figyelmünket.

A társadalomtudományi orientáció abban az időben mindenekelőtt a szociológia felkarolását jelentette. Ez a tudomány akkoriban kezdett a „polgári áltudomány” címkéjével ellátott skatulyából kikecmeregni, s elkezdődött a történelmi materializmus uralma alóli emancipálódás is. Romániában a folyamat a Dimitrie Gusti-féle „bukaresti szociológiai iskola” rehabilitálásával kapcsolódott össze, ami bátorítóan hatott a konkrét társadalmi valóság feltárását célzó terepmunkára. (Magyar viszonylatban ez a szociográfia feltámasztását is maga után vonta.)

A **Korunk** új folyamának első számában az egyik programadó cikket én írtam, s ebben – D. Gustira hivatkozva, Braun Róbert s az **Erdélyi Fiatalok** hagyományát is ébresztgetve – az erdélyi valóság, az új Metamorphosis Transsylvaniae tudományos nyomon követését szorgalmaztam.⁶ Ez a felhívás azonban sokáig csupán jó szándékú buzdítás maradt; a társadalomkutatás reneszánsza még váratott magára. Egyrészt hiányoztak a felkészült kutatók, másrészt a hatalom is tilalomfákkal kerítette be a hétköznapi életet. Nem engedte, hogy a meztelen valóságot felmutassák. A közelmúltban – Venczel József, a modern erdélyi társadalomkutatás megalapozója, a **Hitel** című folyóirat egyik spiritus rectora emlékének felidézésére készülve – tudomásul kellett vennem, hogy a folytatandó előzmények, az életre galvanizálendő hagyatékok között nem említettem (az akkor bebörtönzött) Venczel nevéhez fűződő önismeretet. E mulasztás mélyén – a döntő külső tiltás mellett – szívósan megtapadó előítéletek húzódhattak meg. Ezeket csak évekkel később sikerült felszámolnom, s ez a fordulat bennem és a lap munkatársaiban energiákat szabadított fel. A hetvenes évek **Korunkján** végigvonuló önismereti duktus a lap

legeredményesebb törekvésének bizonyult. A romániai magyarság önazonosság-tudatának korszerű megalapozását és védelmét szolgálta.

A hatvanas évek elején és közepén még csupán a szociológia polgárjogának elismerése volt napirenden, majd ennek birtokában társadalomkritikai szerepének tudatosítására, alkalmazására is készültünk. Mindez éveket vett igénybe, és erőfeszítéseink során a **Valóságtól** tanultunk. Ebben a szakaszban (az évek ma már egybemosódnak) a budapesti folyóirat szociológiai vonulatát számomra sokáig Hegedüs András neve és felfogása fémjelezte. Elfogadtam és az életbe igyekeztem átültetni tételét, hogy a szociológia a társadalom önbírálatát fejezheti ki, s csak szakszerű művelése bizonyíthatja a jobbító reformok nélkülözhetetlen valóságfedezetét, s egyben szavatolja pótolhatatlan tudományos megalapozását.

Tény, hogy Hegedüs csak rövid ideig volt a **Valóság** főszerkesztője, nem vitatkozhatok Huszár Tibor ama megállapításával sem, hogy – noha a magyar szociológia sokat köszönhet neki – „a lap profilján [...] sem odajövele, sem távozása nem sokat módosított”.⁷ Ez bizonyára így volt. Hiába kutatok emlékeimben, hiába lapozgatom az 1965. március utáni számokat, színvonalasést vagy koncepcióváltást nem találok. Huszár Tibor elismerő megjegyzésének érvényét azonban a határon túli társadalomkutatásra is kiterjesztem. Sokat köszönhetünk Hegedüsnek, nem utolsósorban annak az „új felvilágosodás”-nak a következetes képviseléséért, amelynek krédóját vallomások könyvében fejtette ki.⁸ (Nem érdektelen, hogy Csehi Gyula, a régi s az újraindult **Korunk** legnagyobb tudású munkatársa szintén a „második” felvilágosodás elkötelezettjének, illetve szorgalmazójának minősítette magát.)

Nem tudom, beszélhetünk-e a „budapesti iskola” szociológiai ágáról, amelyre egy időben Hegedüs célzott. Nemrég újraolvastam Lukács Györgynek a **Times Literary Supplement** kiadójához, Crookhoz írt levelét⁹ (1971), amelyben bemutatta a „budapesti iskolát” és akkori tagjait, ám a kifejezetten szociológiai jellegű irányzatról nem esik benne szó. Ez azonban nem perdöntő. Számunkra, akik a **Korunk** redakciójában a hatvanas évek második felében – a **Valóság** közvetítésével is – a Lukács György meghirdette „reneszánsz” eszmevilágából merítettünk, Hegedüs András a maga „ellenzékiességével” és reformerségével ehhez az áramlathoz tartozott.

A **Korunk** határozottabb körvonalú társadalomtudományos arculatának kimunkálását – természetes módon – a szerkesztőségen belüli és falain is átcsapó viták kísérték. Nemcsak a cenzúrával, a pártállami szervekkel való küszködés kötötte le erőnk egy részét, hanem az egész erdélyi magyar művelődés helyét és jövőjét érintő polémiákat váltottunk ki. Ezt persze nem lehet, nem is szabad valaminő energiapazarlásnak tekinteni, hiszen – éppen ellenkezőleg – a lap fokozódó hatását bizonyította. A **Valóság** és az irodalom viszonya egyértelműen tisztázott volt. A magyarországi

művelődési élet, a sajtó számára sem jelentett különösebb problémát az új folyóirat beilleszkedése a már kialakult keretek közé. (Kőrösi József visszaemlékezéseiből úgy tűnik, hogy a lap megindulását alapvetően hatalmpolitikai megfontolások, opciók döntötték el, s ezekkel aztán különböző egyéni kezdeményezések, szövetségek érintkeztek.) Az sem volt vitás, hogy a világra kitekintésnek – a filozófia, a szociológia, a politológia, a lélektan stb. pázsmáin való – támogatása hézagpótló feladatot jelentett. Nem volt ez ilyen egyszerű a kisebbségi művelődés esetében, amelyben az irodalom – mondhatni, hagyományosan – ideológiapótló, az identitástudatot kifejező és erősítő szerepkört töltött be. Nem volt könnyű a nagyvilág felé fordulás, a nemzetközi tájékozódás, valamint a belső, a hagyományos értékekre, a sajátos kérdésekre összpontosítás közötti egészséges egyensúly megtalálása sem.

Ami a szerkesztőségben belüli, az arányokra s ettől elválaszthatatlanul a fő feladat kijelölésére irányuló polémiait illeti, az eszmecsere a nemzetiségi funkció egyre hangsúlyosabb vállalásával zárult. Ez az orientáció természetesen nem rekesztette ki a lapból a vidékiességbe süllyedést is akadályozó informálást mindazokról a főként nyugati kulturális, tudományos, művészeti irányzatokról, alkotókról, művekről, amelyekről a szektariánus kultúrpolitika oly sokáig elzárt minket.

Kőrösi József – a beszélgetés során – elismerően szólt a **Nagyvilág** „korabeli elsöprő sikeréről”, és hozzátette, hogy a **Valóság** ezt a sikert a tudomány legújabb eredményeinek bemutatásával akarta elérni. Tanúsíthatom, hogy a világirodalmi lap sikere – az általa közvetített ismeretek, értékek okán – Erdélyben is osztatlan volt, s tegyem rögtön hozzá, hogy a **Valóság** otthon nagy közkedveltségnek örvendő folyóiratszemeleje nálunk is hasonló fogadtatásra talált. Támazkodtunk is rá az egzisztencializmus, a strukturalizmus, a kibernetika stb. ismertetésében és értelmezésében.

Ilyen körülmények között merült fel – Tóth Sándor kifejezésével élve – művelődésünk szerkezetének és hatékonyságának¹⁰ vitát provokáló kérdése. A vélemények ütköztetése az „irodalomközpontúság” vitájaként ismeretes, s annak tisztázását kereste, milyen hely és fajsúly illeti meg a (társadalom)tudományt egy olyan művelődésben, amelyben immár tradicionálisan az irodalomnak jutott a prímhegedűsi szerep.

Téves fogalmazások, félreértések és szakmai elfogultság zavarta az eszmecsere, noha elindítói (köztük én is) egy pillanatra sem kívánták irodalmunk státusát és érdemeit kétségbe vonni. Kezdeményezésünk egyébként sem volt teljesen eredeti. Az **Erdélyi Fialatok**, majd a **Hitel** szerkesztői (hogy a **Korunkat** ne is említsem) már a harmincas évek derekán a modern társadalomtudományok felé való fordulást sürgették, s ezt a váltást kisebbségpolitikai érvekkel támasztották alá. A hatvanas évek végén – az újra felfedezett kisebbségi helyzet, problematika és örökség ösztökélésére is – elkerülhetetlennek tűnt, hogy művelődésünk korszerű

tagolódását elősegítendő a tudományokra nagyobb figyelmet fordítsunk. Erőfeszítéseinket egy másik korparancs is fűtötte: illúziótól mentes, hiteles valóságismeretre épülő kisebbségi-nemzetiségi tudatot igyekeztünk kialakítani.

A körülmények – minden ellentmondásosságukkal együtt – kedvezőnek mutatkoztak. A hatvanas évek második felében átmeneti enyhülés állt be, s ezt a változást a tudománypolitika terén talán hatékonyabban lehetett kiaknázni, mint az irodalmi szférában. Ez a különbség – azt hiszem – abból is származott, hogy az előbbi területen a „kettős kötődés” kiváltotta konfliktus, illetve kampány káros következményei kevésbé voltak érezhetőek.

De miről is volt szó?

A magyar írószövetség vezetősége 1968-ban kijelentette, hogy a határon túli magyar irodalmak iránt nem maradhat közömbös, sőt felelősséget érez és vállal értük. Ez a nyilatkozat a román pártvezetés részéről éles elutasításban részesült, majd kampányszerű „tiltakozásokat” indítottak el. A felülről vezényelt kórusban magyar írástudók is megszólaltak. Akiket különböző módszerekkel (megfélemlítéssel, zsarolással, „meggyőzéssel”) rávettek a magyar írószövetség állásfoglalásának elutasítására, a kisebbségi irodalom „kettős kötődésének” tagadására, szinte egyhangúan erősítették, hogy a romániai magyar irodalom helyzete szigorúan belügy, s abba kívülről ne avatkozzék be senki. **A romániai magyar irodalom, 1970–1990** címmel megrendezett debreceni irodalmi napokon ez a komplexum is szőnyegre került.¹¹

Vádak, szemrehányások, vallomások, önbírálatok hangoztak el, s az egész fájdalmas jelenségben a kettős, totalitárius és nacionalista elnyomásnak alávetett írók, szerkesztők drámai helyzete került felszínre. Meggyőzően példázza ezt Domokos Géza felszólalása: „...tudatosan vettem vállamra a szégyen keresztjét [...], tisztában voltam vele, hogy ezt az ódiomot, ezt a rettenetet vállalnom kell. A morgó, vicsorgó vadat meg kell nyugtatni. Sosem szűnt meg bennem a gyanú, hogy egy év múlva, 1969 decemberében azért neveztek ki a Kriterion igazgatójává, mert ezt a cikket megírtam. Azon még gondolkoznunk kell sokunknak, elsősorban nekem, megérte-e.”¹²

A **Korunk** szerkesztősége megmenekült attól, hogy valamelyik vezetőjének vagy munkatársának ilyen dilemmákkal kelljen megküzdenie. Egy kis ügyeskedés, sok szerencse – íme, minek köszönhattuk, hogy ebből a kampányból kimaradtunk, s a különböző tényezők között az is szerepet játszhatott, hogy a nyomás főként az országos napilapra s az irodalmi orgánumokra nehezedett. Talán a folyóirat tudományos jellege is számított valamit.

Mindenesetre a „kettős kötődés” körüli botrány újból felvetette a kisebbségi művelődés s az anyanemzet kultúrája közötti viszony kérdését.

Ismeretes, hogy ez a probléma először Trianon után, az erdélyi magyar irodalom különélvőségének megfogalmazásával, a transzszilvanizmus színre lépésével merült fel, amikor Ravasz László skizmával vádolta Kósékat. Persze, akkoriban e viszony tisztázását, rendezését nem kereste egy totális parancsuralom. Beolvasztó praktikák jelentkeztek ugyan, ám az egyneműsítéshez hiányoztak az eszközök. A két világháború közötti román kormányok – nacionalista velleitásaik ellenére – nem gondoltak komolyan a romániai magyarságnak a nemzeti művelődésből való teljes kiszakítására.

A nemzetrészek, a kisebbségek művelődése az egyetemes magyar kultúra részét alkotja, ám magán viseli ama közeg jegyeit, amelyben létrejött és fejlődik. Megkülönböztető vonásai értéket képviselnek, s ezekről a jellegzetességekről, a maguk másságáról nem szabad, nem kell lemondaniuk. Sajátos tulajdonságaik a velük érintkező kultúrákból is származnak: az egymást kölcsönösen termékenyítő művelődések termékei. A kisebbségi tudományosság is egyik összetevője annak a kulturális képződménynek, amely az összekötő híd szerepét töltheti be, s a **Korunk**, amikor – a szociológiailag megalapozott – romániai magyar önismeret műhelyévé akar válni, az elfogulatlan románságismeretet is megvalósítandó céljai közé sorolta.

A Kőrösi József nyugdíjba vonulásával (1991) lezáruló szakasztól búcsúzva, Vitányi Iván valamilyen gyorsmérleget is készített.¹³ Szerinte rendhagyó volt a **Valóságnak** – a távozó főszerkesztő idején – kialakított szerepe, hogy a politikai devianciának csak kis teret engedélyező „puha”, ám ezzel együtt abszolutisztikus Kádár-rezsim körülményei között szuverén módon tudott viselkedni. Ez a szerkesztőségi magatartás aztán modellértékűvé vált. „Felszabadító hatása volt – írja –, hogy a **Valóság** kivonta magát alóla [az önkényuralom alól – G. E.], különösen, hogy éppen abban a körben, mely leginkább szenvedett tőle, tehát a szocializmussal »megfertőzött« értelmiség körében. Valahol ott indult el az a folyamat, amely később a reformmozgalomban öltött testet, sőt a demokratikus ellenzék kifermálódásához is elvezetett. (A Lukács-tanítványok, a népi »másképpen gondolkodók« közül sokan egyik első fórumukat éppen a **Valóságban** találták meg.)”

Úgy érzem, hogy – megőrizve az arányokat – a **Korunk** erdélyi szerepe némely vonatkozásban ehhez hasonlítható. Persze, sem a Gheorghiu-Dej-korszak, még kevésbé a zsarnokságba, „dinasztikus szocializmusba” lezúlló Ceausescu-éra nem hozható közös nevezőre a konszolidálódó, valaminő társadalmi kiegyezésre törő „kádárizmus”-sal. A „vidám barakk” Romániából nézve, főként a megduplázott diszkriminációnak kiszolgáltató magyar írástudók optikájában tényleg derűsnek tűnt. Igaz, a „húzd meg – ereszd meg” elve és gyakorlata szerint időnként s bizonyos tekintetben nekünk talán nagyobb játéktér állt rendelkezésünkre, mint a **Valóságnak**. A szovjettel való – váltakozó

intenzitású – súrlódások idején például (1968 táján) a sztálinizmus kritikájában messzebb mehettünk, s amikor rövid ideig a diktátor kacérkodni-flörtölni kezdett az euro-kommunizmussal, ebből az eszmevilágból is bővebben inspirálódhattunk. Képviselőit – bizonyos megszorítások között – közölhattuk. Fegyvertényként könyveltük el, hogy a nyugati magyar emigráció néhány jeles alkotójáról (Cs. Szabó László, Gömöri György, Hanák Tibor stb.) hírt adtunk, sőt nagyobb írásokban beszámoltunk. És büszkék voltunk arra, hogy amikor a Lukács-iskola tagjait otthon elhallgattatták, mi néhány tanulmányukat nyomdafestékhez juttattuk. „Szuverenitásunk” viszont általában korlátozottabb volt.

Helyzetünket és tudatunkat alapvetően az a körülmény határozta meg, hogy egy totalitáriánus, egyre nacionalistábbá váló pártállami rendszerben fenntartott nemzeti kisebbségi kultúrintézményt működtettünk. Költségvetési dotáció biztosította létünket, ám központilag vagy helyileg kidolgozott követelményekhez kellett igazodnunk. A cenzúra, a különféle párt- és állami szervek, főként pedig a félelmet gerjesztő Securitate minden megnyilvánulásunkat ellenőrizte. Utaltam rá, hogy újraindulásunk nemzetiségpolitikai „vívmányként” könyveltetett el, de további munkásságunk is különféle erőviszonyok alakulásának függvényében, alkalmi engedmények és kompromisszumok eredményeként alakult. Mindez – érthető módon – rányomta a maga bélyegét a szerkesztőségi munka legtöbb mozzanatára. Ilyeténképp az említett szuverenitástudat lelkiismeretünk legbensőbb, sőt többnyire legtitkosabb zónájában húzódott meg. Nálunk is – mint a többi hasonló intézmény életében – nagyon sok múlott a vezetők s a munkatársi gárda eszmei-erkölcsi elkötelezettségén, ügyességén és bátorságán. Sok függött attól, mennyire sikerül úgy adózni a „császárnak”, hogy „Istennek” minél több jusson.

Ez a késélen egyensúlyozás ideig-óráig több-kevesebb sikerrel folyt. Ha a két világháború között, a román történelmi pártok kormányainak, majd a királyi diktatúrának a cenzúrájával szemben G. G. egy sajátos „ezópuszi nyelv” alkalmazásával (alkalomadtán baksissal is) védekezett, nekünk szintén mindenféle fortélyokhoz (tolvajnyelvhez, a sorok közötti sugalmazásokhoz, sejtetésekhez, az olvasóval való összekacsintásokhoz) kellett folyamodnunk.

A „rabul ejtett értelem” nevében megszólaló Czeslaw Milosz, noha már 1951-ben emigrált Lengyelországból, jól ismerte és méltányolta ezeket az ügyeskedéseket. Értékelte azokat a kétségbeesett erőfeszítéseket, amelyekkel Kelet-Európa mostoha sorsú szerkesztői és szerzői megpróbálták a cenzorok éberségét kijátszani. Figyelmeztette a finnyáskodókat – többek között – arra, hogy e régió szellemi életét, annak termékeit nem szabad kizárólag egyes sztereotíp fordulatok, a sokat és jogosan gúnyolt „fanyelven” megfogalmazott tételek alapján megítélni.

Emlékeztetett arra is, hogy a középkorban az eretnek gondolatok igen gyakran az egyház szigorúan ortodox terminológiájába öltözöttek jelentkeztek – és lázítottak. Nem mindig az a fontos, hogy valaki mit mond, hanem az, hogy mit akart – a lényegét többnyire álcázva – mondani. Az újítás, a herézis sokszor csak egy hangsúlyeltolódásban, valamilyen szokatlan nyelvi, grammatikai fordulatban jelentkezik, ám ezekben kétségtelenül tetten érhető.

Ha Czeslaw Milosz bölcs, realista megállapításai csupán ebben az általánosított formában utaltak ránk is, a **Korunk** indulását felelevenítő Tóth Sándor már az insider illetékességével jellemzi a romániai magyar kultúrintézmények s így a szerkesztőségek ellehetetlenülő, mégis sokáig funkciót teljesítő tevékenységét. „Egy-egy (kisebbségi) intézmény a diktatúrában mindig egyenlőtlen partnerek együttműködésének terepe. Az intézményt a munkatársak közössége működteti – rendeltetése szerint: tartalommal ők töltik fel, a teljesítmény az ő teljesítményük. Ám a gazda – a hatalom. És a gazda joga a rendelkezés, a fegyelem, a számonkérés és természetesen a munkatársak leváltása, ha azok nem felelnek meg a követelményeknek. [...] Az adott viszonyok és feltételek között még eszményi módon egyetértő munkatársi gárda sem vállalkozhat többre annál, hogy miközben elvben elfogadják, hogy az intézményben mindig az történik, amit a gazda akar, csendes, de kitartó erőfeszítések árán eléri mozgásterük olyan kitágítását, hogy annak következményeként a gazda már nem akarhat akármit, hogy tekintélyének formai megőrzése mellett – kompromisszumra kényszerül.”

„Lehet, hogy a hevesebb vérmérsékletűek, a türelmetlenek szemében népszerűtlen ez a látszatra defenzív harcmódor. Ámde olyan stratégiai koncepció diktálja, amely józanul, racionálisan számol a totális kiszolgáltatottság körülményeivel, a reális erőviszonyokkal, de főként azzal, hogy a nemzeti kisebbség emancipációs küzdelme a totális diktatúra körülményei között, a totalitarizmus megdöntéséért folyó általános harcnak egy mellékhadszínterén zajlik, ahol nem is lehet döntő vereséget mérni a hatalomra.”¹⁴

Tóth Sándor elemzésének (egyes elemei mutatis mutandis a **Valóságra** is érvényesek) minden realizmusa ellenére, a fiatal nemzedékek, a másként gondolkodók körében nőtt az intézményekkel szembeni elégedetlenség. Kritikájuk intézményellenes jelleget öltött. Felértékelődött ugyanakkor az intézmények keretein kívüli munka és küzdelem. Ezt részben az is magyarázza, hogy az egyneműsítő diktatúra dühödt kisebbségellenes politikája egyre inkább összezsugorította a még létező intézmények cselekvési terét, mind fokozottabban akadályozta, hogy az önazonosságot kifejező/őrző hagyományokat és értékeket, az anyanyelvű művelődést ápolják.

A kompromisszumok egyre rosszabbnak bizonyultak, s a totalitárius önkényhez való elkerülhetetlen alkalmazkodás, a szüntelen hátrálások

személyiségtorzító hatásai mind súlyosabbá váltak. (Tóth Sándor analízise nem tér ki ezekre a következményekre.) Az intézményeket s az égiszük alatt tevékenykedő becsületes, hivatástudattól ösztökélt írástudókat, szakembereket az erkölcsi hitelvesztés is fenyegette.

Ilyen körülmények között nincs mit csodálkozni azon, hogy – szerényebb arányokban és hatásfokkal – Erdélyben is megszületett a magyar szamizdat, az **Ellenpontok** című illegális lap, amelyet a Securitate gyorsan felszámolt, létrejött a Limes Kör elnevezésű repülőegyetem, majd a zsarnokuralom vége felé a **Kiáltó Szó** című ugyancsak illegális kiadvány. Sokatmondó, hogy – akárcsak a **Valóság** esetében – a mi „ellenzékiek”, a mi szamizdatszerkesztőink is zömmel a **Korunk** oldalain kaptak publikálási lehetőséget, s a szerkesztőség rendezvényein szabad vitafórumra találtak. Talán nem túlzás ama kijelentés megkockáztatása sem, hogy radikalizálódó eszmélkedésük a folyóiratban közölt számos írásból is táplálkozott. (E táplálék alapanyagának összegyűjtéséhez egyrészt ugyanazokból az eretnek olvasmányokból leszűrt tanulságokkal járultam hozzá, mint amelyekről Gyertyán Ervin számolt be [Valóság, 1993. 11.], másrészt ezt gyarapították a Sinkó Ervinnel, a zágrábi **Praxis** szerkesztőivel, Ernst Fischerrel, Franz Marekkel, Ernst Blochkal, a „prágai tavasz” előkészítőivel, a reformszocializmus különböző képviselőivel, a „parttalan realizmus” megfogalmazójával, Roger Garaudyval, a Lukács-iskola tagjaival létesített kapcsolataim eszmei hozadékai is.) Tóth Sándor – már idézett visszaemlékezése – rögzíti is ezt a tény: „...ha belegondolunk, hogy milyen lenne a romániai magyar értelmiség szelleme, sőt jelleme a **Korunk** második folyamának három évtizede nélkül [...], nem nehéz belátni, szegényebbek lennénk, gyengébb lenne szellemi vértezetünk.”

És itt – tágabb összefüggések között – a magyarországi, az erdélyi értelmiség bonyolult, sokat feszegetett kérdéskörével találkozunk, amely természetesen nem szakítható el egész régióink írástudóinak – nem kevésbé vitatott – szerepétől.

Ágh Attila a **Valóságot** – joggal – a hetvenes, nyolcvanas évekbeli reformértelmiség „zászlóshajójá”-nak nevezte.¹⁵ Számomra, számunkra ezt a funkciót főként az írástudók társadalmi helyének és felelősségének rendszeres elméleti megvilágításával, nemegyszer ellentmondásra ingerlő, de mindig meggondolkoztató tanulmányai, esszéi révén töltötte meg. Nekem a zászlóshajó parancsnoki hídján hosszú évek során ügyeletesi tisztet betöltő Huszár Tibor és Sükösd Mihály nyújtott nagy segítséget, de ez a segítség mindazokat is támogatta, akik nálunk jobbító változásokat szorgalmaztak. Romániában – főként Ion Gheorghe Maurer miniszterelnöknek a hatalomból történt eltávolítása (1974) után – minden, még oly felemás, bátortalan reformkísérlet hamvába holt. A reformgondolat ápolása tehát amolyan plátói szerelem, nemes utópia

melengetése volt, ami azonban valaminő szellemi-erkölcsi fogódzót kínált. Tartást kölcsönzött, és különböző nézeteket vallókat is összehozott.

Ha a Kőrösi Józseffel beszélgető Huszár Tibor arról tájékoztatott, hogy a magyar pártvezetés felső köreiben a TIT-et s a **Valóságot** „revizionisták menedékhelyének” tekintették, a mi hasonló fórumainkon feltehetően a **Korunk** szerkesztőségét oly refúgiumként tartották számon, ahol a nem ortodox gondolkodás hordozói a magyar nacionalistákkal találkoznak. Valóban arra törekedtünk, hogy a rendszeresített **Korunk**-matinékon és más alkalmakkor valaminő összefogást segítsünk elő, amely – a romániai magyar művelődés önvédelmének jegyében – a hagyományos szellemet, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Tudományos Intézet örökségét megszemélyesítő szakembereket a másként gondolkodás különböző irányzatait képviselőkkel hozza közelebb egymáshoz.

E nem is eredménytelen igyekezetre, évtizedes erdélyi tapasztalatokra hivatkozva kíséreltem meg, hogy Konrád György és Szelényi Iván – sokat idézett – könyvének „az értelmiség osztályhatalmá”-ról szóló alaptételét némiképp árnyaljam.¹⁶

A romániai magyar értelmiség ugyanis, noha több tagja egy ideig a hatalmi elithez tartozott, a párt- és állampolitikában eluralkodó nacionalizmus folytán a nómenklatúra csúcsairól többnyire kiszorult. (Természetesen mindig maradtak az apparátus különböző szintjein éppen „szolgálatos” magyarok.) Az egyneműsítés politikájának kibontakozásával minden illúzió szétfoslott, s azok, akik – egy ideig magukat is áltatva – engedtek a hatalom csábításainak, kisebb-nagyobb kompromisszumot kötöttek, ráébredtek arra, hogy vágyképeik foglyaivá, túsókká váltak. Szelényi önrevíziója¹⁷ – amelyben beismeri, hogy régebbi prognózisaik nem igazolódtak, hiszen azok a magyarországi fejlemények túláltalánosításai voltak, a nómenklatúrák viszont konokul ellenálltak, s a reformkísérletek elbuktak – a mi romániai (kisebbségi) tapasztalatainkat is kifejezte.

TÁNCZOS GÁBOR KÖREINKBEN

A Petőfi Kör egykori titkára a hetvenes évek elején kezdett rendszeresen Erdélybe járni. Útjait nem az akkoriban kialakuló, jó értelemben vett divat, az Erdélybe irányuló tömegturisztika ösztökélte, ő azok közé a magyarországi értelmiségiek közé tartozott, akik az elsők voltak nem csupán Erdély alaposabb megismerésében, hanem a kisebbségi kérdés súlyosságának és egyre növekvő fontosságának a tudatosításában is. A magyar sorskérdések szorításában Tánczos Gábor korán meglátta, hogy a magyarság társadalmi és nemzeti emancipációját nem lehet, nem is szabad a határokon kívül rekedt milliók jelenétől és jövőjétől elszakítottan megközelíteni, kezelni. E felismerésből is származó elkötelezettségét aztán a – rá oly jellemző – magas hőfokú, sokirányú tevékenységben, a legváltozatosabb kapcsolatok kiépítése révén, igényes publicisztika közvetítésével valósította meg

Legközelebbi barátai és eszmetársai, Litván György és Vásárhelyi Miklós–Bibó István hasonló, tragikusan rövid politikai szereplésre utalva – elmondták, hogy Tánczos Gábor közéleti emberként tulajdonképpen 1953-tól 1956-ig élt. E három esztendő során némileg azonosult a Petőfi Kör az ő nevével. Nem a visszaemlékezők keserű megállapítását akarom cáfolni, de rá kell mutatnom, hogy az erdélyi, a romániai magyarság ügyét – a hetvenes években – felkaroló Tánczosnak sikerült közéleti jelenlétét sajátos módon **meghosszabbítania**. Mind az első, mind a második nyilvánosságban, ő ugyanis a köz javára érvelt és írt nem csupán nálunk, hanem Magyarországon is, amikor Erdélyről tudósított. Egyéniségének kisugárzó hatása itt is, ott is érezhető volt, érezhető maradt. A nyomdokain járva, régi kapcsolatai után kutatva, arra a következtetésre jutottam, hogy Tánczos **szinte mindenkit megtalált**, aki itt „élt és mozgott”. Partnerei a legkülönbözőbb nemzedékekből, vidékekről, helységekből és irányzatokból kerültek ki, mégpedig nemegyszer átgondolt választás alapján.

De mit tudunk mi róla **akkor**? Hogyan élt a Petőfi Kör és a magyar 1956 az erdélyi értelmiség tudatában? Mit jelentett nekünk a hetvenes évek elején Nagy Imre eszmevilága?

Egységes, egyértelmű kép vagy vélemény nyilván nem volt. Nem is lehetett. Az élmények és benyomások szükségszerűen különbözőek voltak, gyakran ütköztek egymással. Másfél évtized alatt fakultak és módosultak. A felfogások is többnyire változtak. Abban a közegben, amelyben Tánczos leginkább megfordult, az írók, újságírók, egyetemi és középiskolai tanárok, kutatók köreiből természetesen még élt a másfél évtizeddel előbbi események többnyire ellentmondásos emléke. Voltak

olyanok is, akik részt vettek a Petőfi Kör egyik-másik vitáján, és láthatták, hallhatták Tánccsot. 1956. október 23. és november 4. között lélegzetviasszafojtva lestük rádión a híreket, és a Nagy Imre-kormány sikerét, a demokratikus szocialista kibontakozást szívből kívántuk.

Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság című előadásában (A Hét, 1991. 32.) – amelyet egy Budapesten rendezett (1991. június 13–15.) nemzetközi tudományos konferencián tartott – Dávid Gyula (aki a Bolyain tanársegéd volt, és 1956 miatt hét évet börtönben töltött) részletesen beszámolt a magyar és román értelmiségiek, kétkezi dolgozók követeléseit megtorló terrorról. A Bolyai Egyetemről és más főiskolákról sok diákot, tanszemélyzeti tagot letartóztattak, majd kirakatperekben rendkívül súlyos börtönbüntetésre ítélték. Dávid Gyula jogosan állapította meg, hogy a retorzió **számarányánál jóval nagyobb mértékben és elsősorban értelmiségében** sújtotta a magyarságot. Abban az időben, amikor a Nagy Imre-csoporttal Tánccsokat Romániába deportálták, sokan azok közül, akik – a Petőfi Kör, az október 23-i tüntetők serkentésére is – demokratikus változásokat sürgettek, a Securitate kezeibe kerültek.

Ilyen előzmények után jelent meg közöttünk Tánccs Gábor. A Nagy Imre-csoport hiteles képviselőjeként ő közvetítette nekünk először a levert forradalom hagyatékát és tanulságait.

Milyen belső késztetésekre indult útnak mifelénk? Milyen szellemi poggyással érkezett az az ember, akinek hangját utoljára 1956. október 24-én és 25-én hallhattuk a pesti rádióban? Milyen gátlásokat, belső elbizonytalanodásokat is kellett magában leküzdenie, hisz például Marosi Barnához Marosvásárhelyen a következő kérdéssel csengetett be: „Mond neked valamit ez a név, hogy Tánccs Gábor?”

E jelenetet – Tánccs Gábor jelentkezésének, fogadtatásának előzményeit és légkörét – eleveníti fel Marosi Ildikó irodalomtörténetész visszaemlékezése:

„A mi kapcsolatunk tulajdonképpen sokkal hamarabb elkezdődött, mint ahogyan valójában személyesen megismertük egymást. Talán már akkor, amikor még szinte gyerekfejjel, mindjárt a világháború befejezése után, őszinte szívvel léptünk be az ifjúsági mozgalmakba, úgy tudom, ő sem makulátlan pedigrével, én meg éppen kizsákmányoló ivadékként. Rám szerencsére nagyon hamar lesújtott a munkásököl, 1950-ben már ki is zártak, még a középiskolából is. S ez a kívülrőljötségek valahogy alapvetően meghatározta a dolgokhoz való viszonyulásunkat, mert közben élni és tanulni kellett, kizárások és exmatrikulálások közben valahogy nem lemaradni a generációnktól. Én például zártsági és tömegiszonyban szenvedek a kizárásomtól kezdve, s csak én tudom, mennyi rémes pillanatot szerzett ez életemben, ha próbáltam is fegyelmelni magam. Valószínűleg Gábor sem élte meg belső sérülések nélkül már az ötvenes éveket sem.

Eleve keltünk 1956-ig, s történetesen mi is ott szorongtunk októberben, azt hiszem, a Marx Károly Közgazdasági Egyetem egyik termében, a Petőfi Kör egyik felkavaró ülésén, akkoriban hallottuk a Tánczos nevét, láttuk is az emelvényen – de személyesen még akkor sem ismerkedtünk meg. Ott voltunk a Rajk-temetésén, valószínű, hogy egészen közel egymáshoz.

S azután sokéves szünet. Jött a Barna kizárása Bukarestben az akkori **Előre**, a későbbi **Romániai Magyar Szó** 57 munkatársával egyetemben, eltiltása a publikálástól, én ennek folyományaként két évig állás nélkül maradtam stb. De hát mi volt ez Tánczosék börtöneihez képest! Az idegrendszer azonban kint-bent örölte.

Mi 1959-ben hazaköltöztünk Bukarestből Marosvásárhelyre, s már 1964, az enyhülés után, amikor életjeleket kaptunk innen is, onnan is barátainktól, egy szép nap csengetnek, s az előszobaajtóban egy velünk egyívású házaspár áll. [...]

Így ismerkedtünk meg személyesen is, így lettek immáron közeli barátaink Gábor és Vera. Jöttek aztán számtalanszor, külön is, együtt is, mi is, igaz, ritkábban, kijutottunk hozzájuk. Jöttek a véget nem érő beszélgetések, amelyeket mindig úgy tudtunk folytatni, mintha tegnap hagytuk volna abba. Hozták vagy küldték barátait, a lányukat is, így ismerkedtünk meg Aczél Endrével, Litván Györggyel, egykori börtöntársaival, vagy jöttek együtt s hozták Rajk Lászlónét és sokan másokat.”

Mindazok, akik közel álltak hozzá, munkatársai és barátai voltak, beszámoltak, vallottak már kivételes adottságairól, képességeiről, amelyeknek ismeretében „erdélyi küldetése” lelki-alkati indítékait is jobban megérthetjük. Hegedüs B. András, aki közvetlenül együtt dolgozott vele a Petőfi Körben, az őt fűtő, hajtó belső tüzről beszélt. Ez az állandó égés táplálta szinte kimeríthetetlen energiáját, amellyel megtalálta, összefogta és cselekvésre készítette az embereket. Vérbeli politikusnak látta őt Hegedüs is, olyannak, akiben ugyanakkor az önfeláldozásra irányuló krisztusi hajlam is megvolt. Kezdeményező, vezető szerepre predesztinálta ama kiemelkedő képessége is, hogy a közélet különböző, gyakran széthúzó vagy ütköző irányzatai között közvetítsen. Az egyeztetés, a szintézis-teremtés mesterének, művészenek tekintették, s e kvalitásainak jótékony hatását mi is tapasztalhattuk.

Hegedüs B. András – az említett tulajdonságokra hivatkozva – természetesnek tartotta, hogy körükben épp Tánczos vetette fel a kisebbségek, az egyházak ügyét. Für Lajos pedig arra a Tánczosra emlékezett vissza a legmelegebben, akihez – Kiss Ferencsel, Száraz Györggyel együtt – a hetvenes évek elején kimondottan a kisebbségi kérdésben való közös „érdekeltség” közelítette.

Litván György – többek között – azt az embert méltatta benne, aki képes önmagát mindenestől egy ügyre feltenni, s Erdély ilyen ügyé vált számára. Ha ezt a teljes odaadást, az egész lényét kitöltő azonosulást –

Litván szerint – „fanatizmusnak” nevezzük, akkor Tánczos majdnem egy évtizeden át Erdély fanatikusa volt. Csoóri Sándor visszaemlékezése a legkülönbözőbb felfogású egyéneket közös nevezőre hozó, hihetetlen mozgékony, nagy kezdeményező erejű, lobogó akaratú Tánczost idézi fel, s mi, akik megismerhettük a városról városra, vidékről vidékre utazó, újabb és újabb találkozások, szövetkezéseket nemcsak kigondoló, hanem meg is valósító, missziós tudattól hajtott embert, ezt a jellemzést igazán hitelesnek könyvelhetjük el. Vásárhelyi Miklós, aki a rendkívüli politikai tehetséggel megáldott egykori fiatal elevenítette fel, halála után azok közé a kivételesek közé sorolta, akik a történelmi időben megnőnek. Nos, túlzás nélkül állíthatom, hogy a kelet-európai kisebbségi kérdésnek, a romániai magyarság megoldatlan helyzetének – akkor még csak potenciális – fontosságára és feszítő töltésére korán ráérző, a társadalmi és nemzeti aspirációk szétválaszthatatlanságát nem csupán felismerő, de ezt az egységet meg is élő barátunk alakja, teljesítménye e vonatkozásban is szüntelenül növekszik.

Nem csökkenti e tendencia érvényesülését, jelentőségét az sem, ha még más lelki-tudati mozzanatok is számításba vesszünk. Az Erdély felé való fordulásában szerepet kaphatott az ifjonti elfogultságok, régi doktriner türelmetlenségek, szektás gyakorlati lépések miatti önvád. Hajthatta a valahová tartozásnak, egy új közösség megszerzésének a vágya, s bizonyára a benne feszülő energia, tettvágy is alkalmazást, kiélési lehetőséget keresett. Ilyeténképpen a pótcselekvés kényszere szintén sarkallhatta, ám ami kezdetben talán kompenzációnak indult, hamarosan hivatássá nemesedett.

A motivációk mélyrétegeiben megtalálhatjuk az asszimiláns középrétegbeli értelmiséginek a teljes beolvadásra, a népben-nemzetben való gondolkodásra irányuló buzgó törekvését. Furcsa módon, ha deportálásuknak színteréhez nyilván főként rossz emlékek fűzték, a Romániához tartozó Erdély viszont ebben az összefüggésben is vonzhatta. (Egyik útja alkalmával el is zarándokolt a snagovi tó menti villákhoz, ahol kényszerlakhelye volt, és **első közös utunk Coziába vezetett**, ahol az asszonyokat és gyerekeket tartották fogva.)

És döntően ott munkálhatott benne a kritikai magatartás ama politikával szemben, amely nem kívánt a határokon kívüli magyar kisebbség ügyével foglalkozni. A tilalomfákat ő ezen a területen is le akarta dönteni.

Tény viszont, hogy a nemzeti-nemzetiségi kérdés kifejezett formában nem szerepelt a Petőfi Kör napirendjén. **Közvetve azonban** szönyegre került, például a történelemtudományról folytatott vitán. Ezt az eszmecserét – Hegedüs B. András szerint – nemcsak nagyfokú erkölcsi feszültség, hanem a „nemzeti felelősség érzése és vállalása hatotta át”. A felszólalók egyrészt támadták a kuruckodó propagandát, másrészt kifogásolták, hogy számos történelmi fordulat, így például Trianon is elemzés nélkül maradt.

Bizonyos, hogy az Erdélybe készülő Tánzos Gábor tudatában, indítékaiban mindezeknek az előzményeknek szerepük volt. Erre utal Tánzosné Bácskai Vera válaszelevele is (1992. február 6.), amelyben arra a kérdésemre ad feleletet, hogy mi volt erdélyi útjaik motivációja. „Az első látogatás – írja –, az ottani találkozások és főleg a Veled való beszélgetések indították Gyurit [barátai így nevezték – G. E.] a közelebbi megismerésre, olvasásra, újabb találkozásokra, arra, hogy Erdély szívügyévé váljon. **Ha a nemzeti kérdés fontosságát már jóval korábban felismerte** [az én kiemelésem – G. E.] és képviselte, elsősorban a barátainkkal folytatott egyre élesebb vitákban (és a tanításban, mindaddig, amíg a publikáció lehetősége nem volt adva), a kisebbségek védelmének, a határon túli nemzeti kultúra ismertetésének problematikája az első út után vált számára központi kérdéssé.”

Az erdélyi kapcsolatok kialakításának módjáról a levél a következőket közli: „Először is volt benne sok véletlenszerűség, a továbbiakban részben a Te orientációd, olvasás és tudatos keresés jellemezte. [...] A választás ettől kezdve tudatos volt és nem generációs, hanem a szemléleti azonosság és a képviselt értékek játszottak benne meghatározó szerepet.”

Bácskai Vera leveléből megtudtam azt is, hogy a kapcsolatteremtésben Kardos László, a NÉKOSZ régi, nagy hatású vezetője is segítségükre volt. Ő főként a volt erdélyi népi kollégistákra hívta fel a figyelmüket. Így került kapcsolatba például Sütő Andrással is, akihez – Rajk Júlia társaságában – együtt mentünk el. A népi kollégiumnak a nemzeti létproblematikát felkaroló ideológiája, erős közösségi beállítottsága alapösszetevője volt a Tánzos elköteleződéseit meghatározó szellemiségnek. A Petőfi Körhöz vezető úton a Györffy Kollégium, amelynek lelkes tagja volt, fontos stációt jelentett. Meggyőzően dokumentálja ezt a „fényes szelek” korszakát némi nosztalgiával, de kritikai igénnyel is felidéző tanulmánya (**A népi kollégisták útja**. Valóság, 1977. 6.).

A NÉKOSZ-hagyomány is közelíthette azokhoz az írástudókhoz, akik – Illyés Gyula küldetéses fellépésének vonzásában – a határokon túli kisebbségek ügyét az elsők között és sokáig egyedül képviselték. Találkozásuk és együttműködésük a Kádár-rendszerrel szembeni kritikái, „ellenzéki” magatartás jegyében jött létre. Kádárék – mint említettem – hosszú éveken át folytatták a szomszédos országok politikájába való be nem avatkozás gyakorlatát. Igaza van Kende Péternek, amikor megállapítja, hogy ha „Magyarországon nem lett volna Illyés Gyula – helyettesítse itt az ő neve mindazokét, akik hasonló szerepet játszottak –, akkor Kádárék észre sem vették volna, hogy a határokon túli magyarokkal bajok vannak” (**A párizsi toronyból**. Bp., 1991. 191.). És ha a hetvenes évek közepén kezdték felismerni, hogy a többségi nacionalizmusok beolvasztó praktikáinak kitett kisebbségek megpróbáltatásaiban sorskérdés feszül, úgy ez Tánzosnak is köszönhető. Ő ugyanis azok közé

tartozott, akiknek szerepét a Szajna menti toronyból figyelő politológus Illyés szimbolikus teljesítményén keresztül méltatja.

Tánczos e téren kifejtett szívós tevékenységét leginkább a **lobbyzással** rokoníthatjuk. Felelevenítette s a legnemesebb értelemben kihasználta régi NÉKOSZ- és pártkapcsolatait, hogy tájékoztasson, figyelmeztessen, adott esetben korholjon és sürgessen. Két ilyen, Erdély-ügyben melegen tartott nexusáról tudok. Az egyik a volt nékoszista Gosztonyi János, a másik Aczél György volt. Az utóbbinál magam is többször jártam. Érezkelhettem egyrészt a régi, beidegződött tartózkodást, másrészt a lassan erősödő együttérzést és segítőkészséget. A kisebbségi kérdésbeni véleménye s annak változása nyilván beletartozik személyisége ellentmondásokkal telített képletébe, ő volt az, aki szívesen fogadta és a kádári be nem avatkozási politika igazolásaként ismételte annak az erdélyi vezető értelmiséginek a kérését, amely egyben az erélyesebb fellépésektől óvott: „Ne lőjeteK arra a repülőgépre, amelyen minket túszként tartanak fogva.” De később szintén ő nyújtott támogatást számos egyéni és közösségi probléma rendezéséhez.

Mi lehetett a Kádár-csoport kisebbségi ügyekben tanúsított magatartásának a hátterében? A szovjet érdekek és elvárások iránti túlzott lojalitás? Valaminő anacionális szemlélet, amely a nemzetköziséggel takarózik? Pusztá értetlenség és érzéketlenség?

Kende Péter szerint „külhatalmi megbízatásuk” erre a kényes, mint utóbb kiderült, félelmetesen robbanékony területre nem terjedt ki, s csak akkor kezdtek foglalkozni vele, amikor megértették, hogy minden magyart mélyesen mélyen érint. Fő törekvésük azonban akkor is az maradt, hogy az „izgága értelmiségieket” leszereljék. Tánczosban kétségtelenül volt ebből az ösztönző, sőt alkotó „izgágaságból”, ám leszerelni nem hagyta magát.

Az előbb feltett kérdésekre választ keresve, azt hiszem, hogy az említett tényezők különböző időkben és arányokban talán mind egyszerre fellelhetők voltak. Feltehető, hogy a kádárista vezetés bizonyos mértékben kényszerpályán mozgott. Fia ugyanis Nagy Imréék politikáját nacionalistának, egyben a szocialista tábornok megbontónak minősítették, akkor – a nemzeti érzéseket a nacionalizmussal azonosítva – a kisebbségi kérdés felvállalásától el kellett zárkózniuk. Kötötte őket a Varsói Szerződés drillje is, de ennek szívesen engedhettek. Erre utalnak Horn Gyula visszaemlékezései is. Kádár János – állítja Horn – sokáig nem engedte meg Románia és Ceaușescu elmarasztalását. Erre az álláspontra a közös szövetségi érdekekre való tekintettel helyezkedett, de érvényesült nála egy Romániához való „különleges viszonyulás” is. El volt kötelezve a román vezetésnek, mert az biztosította a Nagy Imre-csoport befogadását-deportálását, sőt feltehetően valahol az is konveniált neki, hogy Ceaușescu – a maga módján – szembehelyezkedett a szovjet politikával. Kádár – közli Horn – visszautasította, hogy a

magyar–román viszonyt, a romániai magyarság kérdését a Központi Bizottság elé vigyék, és „keményen fellépett” azok ellen, akik a sajtóban a román zsarnokot bírálták. Ez a magatartás csak akkor kezdett változni, amikor megkapta annak a Ceaușescu-beszédnek a szövegét, amely őt becsmélő módon említi. Ez a fordulat a ‘80-as évek második felében ment végbe (Cölöpök. Bp., 1991. 218.).

Az egyszemélyes „nyomást gyakorló csoport” funkcióját teljesítő Tánzos természetesen nem érte be telefonálással, bizalmas jellegű megbeszélésekkel, figyelemfelhívó jegyzékekkel, a baráti körökben kezdeményezett vitákkal, ő mindig nyilvánosságra vágyott, minél nagyobb tömeghatást igyekezett elérni. Ezért, amint visszakapta a közlés jogát, rendszeres közírói tevékenységbe kezdett. Jó tolla volt.¹

Írásait áttekintve megállapíthattam, hogy jó részben a nemzeti-nemzetiségi kérdéskört feszegetik, a romániai magyar kultúrával, annak képviselőivel foglalkoznak. A tárgyalt témához, személyhez kapcsolódva elvi álláspontját nemegyszer vallomásosan fejtette ki.

Ilyen a Csanádi Imréhez intézett nyílt levél (Kortárs, 1970. 12.). Belőle megismerhetjük az újból nyilvánosság elé lépő Tánzos „ars poeticá”-ját. A levelet magyar szakos tanárként küldte a költőnek – egy gyűjteményes kötete megjelenésének alkalmából. „...Verseid magyarságát, népi-nemzeti voltát – írja Csanádinak, és ez válasz mindazoknak, akik e szavakra mindjárt fehér darutollakat látnak lengedezni – mindenekelőtt emberi-társadalmi mondanivalójuk határozza meg: **a közösség költője** ad számvetést bennük. Azé a közösségé, amelybe beleszülettünk, melynek sorsát még akaratlanul is vállalnunk kell, és amelyet valóban **demokratikus közösséggé** fejleszteni verseid belső célzatossága.” A méltatott versek – Tánzos felfogása szerint – ugyanakkor egy igazi európai költő alkotásai, s a nagy nyugati humanizmus máig ívelő vonulatába illeszkednek be. Majd confessio következik: „Nyolc évvel vagyok fiatalabb nálad. De ezekben az években, a fényes szellők éveiben kerültem éppen a Te akkor már földosztó, szövetkezetet, kollégiumot szervező barátaid körébe. Bizonyára illúziókkal is terhesen és egynémely később felerősödött manipulációtól is szédítve, de életünk, fiatalságunk és megfiatalodó népünk legszebb éveit éltük...”

És a vallomásos rész így folytatódik: „Két könyv van előttem: Radnótié és a tied. Mintha beszélgetnének: megpróbálok naptárt készíteni 44-es verseitekből. Jaj, csak ki ne találja most egy ilyen vagy olyan embertelen véglet-fanatikus, hogy Radnóti **vagy** Csanádi! Hiszen olyan világos ebben a szerencsétlen múltú kis országban minden értő és emberséges embernek: Radnóti és Csanádi, Csanádi és Radnóti!”

Ezek a kiragadott idézetek jól érzékeltetik az ismét jelentkező népi-urbánus ellentétek áthidalását szorgalmazó, a mindig szintézisre, a nemzeti és társadalmi aspirációk egyeztetésére törekvő Tánzost. Ugyanez a szellem érvényesült – a Lukács György magyarsága okán –

egy Petri Györggyel vitázó cikkében is. Az egyetemes és a különöst, az általános emberit és a nemzetit mindig együtt, egymásba átmenőnek tekintő Tánczos nyilván nem fogadhatta el azt a vitapartnere képviselte nézetet, amely a nemzetben pusztán valami partikulárist, vidékiest, egy történelmileg már meghaladott képződményt lát.

Álláspontja alátámasztására Tánczos a nemzetiségi törekvések akkoriban kibontakozó nyugati reneszánszára, a „**betiltott nemzetek**” ébredésére utal, ám ugyanakkor a nacionalizmust, a sovinizmust kérlelhetetlenül elutasítja. Hitet tesz a hiteles nemzetköziség mellett, és nyomatékosan hivatkozik arra az Illyés Gyulára, aki abban az időben elsőnek hívta fel a figyelmet a kisebbségi ember hátrányos helyzetére, a kisebbségi kérdés égető voltára.

Az említett cikkekben kifejtett elvek és szempontok végigkísérik az Erdéllyel, a romániai magyar művelődéssel és hangadóival foglalkozó Tánczos-írásokat. Szellemi-morális légkörüket határozzák meg, s ugyanakkor a tekintetben is eligazítóak lehettek, hogy – mint erre Bácskai Vera levele is célzott – **kiket és milyen** műveket, jelenségeket elemzett. Éppen ezért nem véletlen döntésnek, hanem jellemzőnek kell vennünk, hogy több éven át rendszeresen közölt sorozatát Sütő András bemutatásával kezdte (Élet és Irodalom, 1973. 49.). Tánczos nem hallgatta el az ötvenes évek íróinak lelkiismereti problémákat okozó termését sem, de a népi kollégiumok eszmei forrásvidékéből, valamint a Gaál Gábor – Thomas Mannt és Roger Martin du Gard-t olvasmányként ajánló – intelmeiből merítő Sütőnek volt azonban miből és honnan megújulnia. Együtt vallja vele, hogy a vidékiességen nem a provinciát lekezelő magatartással lehet felülemelkedni, hanem lakói múltjának és sorsának a vállalása kínálja az egyetlen célba vezető utat. Ugyancsak egyetértően említi, hogy Sütőnek az egyetemes és a sajátos sohasem jelenthetett két ellentétes pólust, a néptestvériség és a tolerancia pedig nélkülözhetetlen értékek voltak és maradtak számára. A sütői oeuvre-ben Bethlen Gábor történelmi alakja és politikája irányadónak bizonyult.

Tánczos szelekciós ismérveiről árulkodik, hogy erdélyi útjai elején Méliusz Józsefnek egy, a háborús években tett utazását, annak tanulságait idézi fel (**Erdélyi kalauz.** Élet és Irodalom, 1973. 42.). A **Sors és jelkép** című Méliusz-mű (1946, 1973) szemléletét a maga számára is **vademecumnak** ismeri el. Kiemeli mind a nacionalizmus, mind a balos, a népfrontot pusztá taktikaként alkalmazó irányzat elmarasztalását, majd megállapítja: „Aki végigköveti a **Sors és jelkép** egész szellemi útiprogramját, magyarázat nélkül is megérti a kelet-európai sorsot is kifejező, szilárd elveket megtestesítő jelképrendszert.” Sokatmondó, hogy mind a Sütőről, mind a Méliuszról rajzolt portrékban találkozunk Illyés szerepével, amelyet a maga részére is irányadónak tart.²

A cikkek kronológiai sorrendjét megszakítva jegyzem meg, hogy a „Méliusz-jelenséggel” Tánczos még két írásban foglalkozott. Az

1975-ben, szintén az **Élet és Irodalom** (42. sz.) hasábjain napvilágot látott szemle a „hagyományvédő és mítoszromboló” pályáját vázolja fel. Jelzi, hogy a hatvanas években már megújított vértetben publikáló Méliusz régi illúziók helyett a nemzetiségi realizmust szólaltatja meg. A kisebbségi humanizmus megfogalmazói között a többvéleményűséget, a toleranciát, a kizárólagosság elvetését hirdeti. 1978-ban (Élet és Irodalom, 41.) a Méliusz-féle „kávéházkönyvek”-ről és szinte az egész életműről nyújt átfogó képet. Beszámol a könyvek jellegzetes műfaji összetettségéről, az avantgárd indulásról, majd a Gaál Gábor-i **Korunkban** nyomon követhető alkotói beérésről. Szól az elfogultságokkal válaszoló polemizálóról, de döntőnek azt emeli ki, hogy Méliusz egyre inkább a szintézist keresi. Felismerte, hogy a baloldali irányzat – a helikoni és a népi jellegű mellett – csupán egyik összetevője volt a romániai magyar literatúrának.

Tánczos nem csupán azt látta meg, hogy a Sütő és a Méliusz képviselte Erdély-kép, a **két orientáció** egymást kiegészíti, hanem észrevette a román progresszióval való állandó együttműködés dokumentumértékű jeleit is. Méltatta az új nemzedékkel, az erdélyi fiatal másként gondolkodókkal létesített kapcsolatait.

A Petőfi Kör egykori titkára – érthető módon – nagyra értékelte mind a sztálinizmus bírálóját, mind azt a Méliuszt, aki eljutott az 1956-os forradalomról közzétett régebbi írásai önkritikai revíziójáig. Talán éppen ez a kettősség volt az, ami Tánczos megkülönböztetett figyelmét kiváltotta, de az biztos, hogy személyes nexusuk igen közelivé, meghitté vált.

Ezt tanúsítják Méliusz Annának – kérésre írt visszaemlékezései is. Íme, néhány részlet: „1977 nyarán vagy kora ősszel állított be M.-hez Tánczos Gábor. Kettőjük között nyomban meghitt, bensőséges, baráti beszélgetésre került sor. (Akárcsak Arthur Londonnal 1970-ben. Első látásra – életre szóló barátság.) A beszélgetésük tartalmára nem emlékszem vissza. Vacsorázni vittük Gábort az Akadémia éttermének kertjébe, ahol Eugen Jebeleanu az asztalunkhoz ült, és hosszan beszélgetett Gáborral. Jebeleanut, bár elég folyékonyan beszélt magyarul, olykor M. vagy én kisegítettük, fordítottuk. Másnap Snagovra indult Tánczos, ahol (korábban) fogva tartották.

Ezután leveleztek M.-mel. 1978-ban Pestre mentünk, Gábor az állomáson várt bennünket az Írószövetség egyik tisztviselőjével. Elkísért a szállodába, majd meghívott ebédre a Pepita Oroszlánba.

Úgy emlékszem, akkor három hetet töltöttünk Pesten. Szinte naponta együtt voltunk Gáborral. [...] Kirándulásokat szervezett, elkísérte M-et hivatalos látogatásaira. [...]

Ezekben a hetekben vacsorára hívott meg magához. [...] Velünk egyszerre érkezett Rajk László özvegye. Baleset, lábtörés után volt, gipszben a lába, bottal járt. Tánczosék kis lakásban laktak. Nagyon szerényen. Ezen a vacsorán jelen voltak Rajknén kívül – aki az »asztalfőn« foglalt helyet – Vásárhelyi Miklós és felesége, Edit, Donáthék,

Pomogátsék. [...] Hogy miről beszélgettek? Nehéz megmondani, miről s kik, ahol tíz ember van jelen. [...]

Kiegészítőleg még hozzáfűzném: Tánzos Gábor roppant érzékeny, megrendült levelet írt M.-nek, amikor Szilágyi Domokos haláláról értesült Pomogástól telefonon. [...]

Visszatérve az 1978-as budapesti látogatásunkra, illetve a Tánzos Gáborral való barátságra, a vele való együttlétekre, beszélgetésekre, eszmecserékre M.-mel: emlékezetem szerint M. és Tánzos beszélgetéseinek fő témája a romániai nemzetiségi kérdések voltak. Ekkor már az 56-os eseményeken túl voltak... Az égető kérdés a magyar nemzetiség volt.”

Méliusz Anna emlékeivel teljesen egybehangzó egy nekem írt (keltezés nélküli) Tánzos-levél, amely arról értesít, hogy a Pesten tartózkodó Méliusszal „óriási paláverek” folytak náluk, s azokon Pomogáts Béla, Vásárhelyi Miklós, Donáth Ferenc, Rajk Júlia vett részt. Méliusz pedig elvi dolgokban „ragyogóan viselkedik”.

Visszatérve némiképp Tánzos írásainak időrendi felidézésére, 1975-ben ugyancsak az **Élet és Irodalom** még két olyan cikke került nyilvánosság elé, amelyek a Méliusszal nagyjából azonos generációhoz tartozó és vele közös eszményeket valló személyiségeket (Balogh Edgár és Fábry Zoltán) mutatnak be. Igaz, Fábry nem Erdélyben, hanem Szlovénzskón élt és dolgozott, ám – főként a **Korunk** révén – igen bensőséges kapcsolatokat tartott a romániai magyar kultúrával.

Balogh Edgárhoz, akit a „dialógus fanatikusaként” jellemez (Élet és Irodalom, 1975. 27.), azt is mondhatnám, spirituális életrajzából származó szálak fűzték. A Györffy Kollégium hagyományainak hűséges letéteményese, Tánzos számára életre szóló szellemi és morális útravalót jelentett a felvidéki Sarló mozgalom régi vezetőjének, a kolozsvári antifasiszta ellenállás képviselőjének 1944-ben tartott kollégiumi előadása, amely „a Duna-völgyi jakobinizmus” korabeli programját tolmácsolta. Balogh Edgár viszontagságos életpályáját felvillantva, Tánzos kiemeli a Sarlónak a dogmatikus nemzeti közömbösség ellen irányuló harcát, s Balogh Edgárnak a Vásárhelyi Találkozó előkészítésében szerzett érdemeit méltatja. Mindenekfölött azonban párbeszédre irányuló mindenkori készségét tartja modellértékűnek, amely a lehetséges szövetségeseiket nem taszítani, hanem vonzani akarja. Ezt gyakorolta ő maga is, ezért is figyelmezteti azokat a fiatalokat, akik nem tudták elfogadni Balogh Edgárnak az **Intelmek** című könyvében kifejtett nézeteit, hogy jogos fenntartásaik ellenére ne tévesszék szem elől a nélkülözhetetlen dialógust.

A „Fábry Zoltán igaza” mellett kiálló Tánzos (Élet és Irodalom, 1975. 3.) elsősorban **A vádlott megszólal** című, a szlovákiai magyarság védelmében megfogalmazott Fábry-írást kommentálja nagy egyetértéssel, hiszen az a kollektív bűnösséget, egész nemzetek, nemzetrészek együttes

megvádolását és elítélését utasítja vissza. „Az mindenestre újra beigazolódott – írja –, hogy az igazságtalan kollektív vád, megkülönböztetés és büntetés ellen az emelheti fel legjogosabban szavát, aki saját nemzetisége körében sem nézte el soha az emberiség és a más népek iránti méltányosság megsértését.” Az Európa lelkiismeretét stósz magányából riogató, következetesen antifasiszta írástudó valóban megfelelt a követelményeknek, Tánzos viszont azt sem hallgatja el, hogy életében Fábry sokat tévedett. Ám „utolsó másfél évtizedének új, kiteljesedő korszakot hozó művében – húzza alá Tánzos – páratlan önkritikájával igyekezett jóvátenni a régi hibákat”.

Méliusz József, Balogh Edgár és Fábry Zoltán a régi **Korunk** köréhez tartoztak. Gaál Gábor főmunkatársai voltak. **Életműük felidézésével is kötődött Tánzos a folyóirat tradíciójához, valamint azokhoz, akik e (némiképp korszerűsített) hagyományt kívánták folytatni. Tánzos arra törekedett, hogy önálló véleményt alakítson ki mind a régi lapról, mind az 1957-ben indult új folyamról, s e kitűzött feladat is közelíthette hozzám.**

Ez a múlt és jelen felé forduló érdeklődés jelentkezik **A régi Korunk – mai kortársak** című cikkében is (Élet és Irodalom, 1976. 16.). Ebben elismerően eleveníti fel Gaál Gábor teljesítményét, a leghosszabb életű baloldali, antifasiszta folyóirat szerkesztését. Különösen azt értékeli, hogy a lap „a romániai magyarság érdekében vitázott, perlekedett a provincializmussal, a romantikus múltba fordulással. [...] Sohasem adta fel a partikularitás meghaladására irányuló erőfeszítését, a négy országba és számos emigráns gócba szétszakadt magyar szellemiség közös progresszív hagyományának és egymás iránti kritikus felelősségének a gondolatát...” Méltányolja azt is, hogy G. G. felül tudott emelkedni a szektás belviszályokon (nem tagadta meg például Kassák Lajost) és körömszakadtáig védte a lap koncepcióját – a közös frontot.

Empátiával ír G. G. tragédiájáról, s az 1957-ben megindult második folyamat jellemezve azt emeli ki, hogy vállaltuk a régi szerkesztő 1940-ben megfogalmazott programjának lényegét: a realista humanizmust, a mítosznélküliséget és az együttélés eszméjét.

A cikk a **Korunk** 50. évfordulójára készülhetett. A jubileum évében Budapesten emlékülést is rendeztek, melyen Tánzos szintén felszólalt. A folyóirat többszörös: magyar, romániai, kelet-európai és egyetemes elkötelezettségéről beszélt. Rólunk, az új folyamról várakozással ejtett szót: „...ami a legfontosabb: **létezik, van, partnerünk** egy jól szerkesztett lap, amellyel együttérezhetünk, melynek drukkolhatok, melynek legjobb törekvéseivel és eredményeivel szolidárisak lehetünk” (50 éves a **Korunk**. Bp., 1977. 245.).

A fél évszázaddal előbb született **Korunk** itthoni megünneplése beletartozott „ama lázas hetvenes évek” (Lászlóffy Aladár) képletébe, amelyet egyrészt a romániai magyar kultúra dinamikus, termékeny

fejlődése, másrészt az egyneműsítő politika első nyílt tünetei határoztak meg.³

Tánczos Gábornak, aki itt járt ezekben az években közöttünk, és találkozott küszködéseinkkel, jó és rossz egyezkedéseinkkel, volt kellő érzékenysége, empátiája ahhoz, hogy a helyzetet, helyzetünket megértse. Sosem ítélkezett, de véleményét nem rejtette véka alá. Őt a túlélés foglalkoztatta-izgatta, s ezért elsősorban az eredményesnek ígérkező munkának drukolt. A **Korunk** viszonylatában ez mindenekelőtt az ún. **nemzetiségtudomány** megalapozására kifejtett erőfeszítéseket jelentette.

Tánczos nyilván jól érezte magát az akkori még pezsgő szellemi életben, amely az ő dinamikus egyénisége és tevékenysége számára kedvező környezetet teremtett. **A törekvéseinkről beszámoló tudósításai, a vele folytatott beszélgetések viszont a mi számunkra bizonyultak bátorításnak, sőt igazolásnak: a megtalált út helyességét, a rajta való következetes haladás szükségességét tudatosították.**

Hatását magamon is érezhettem. Most, hogy elővettem s újból átfutottam a cikkeimről, könyveimről írt recenzióit (**Cédulák**. Élet és Irodalom, 1974. 23.); **Korszerű nemzet[iség] önismeret** (Élet és Irodalom, 1976. augusztus 28.) s a velem készített Új **Tükör**-interjút (**A nemzetiségkutatás erkölce**), felidézhettem a belőlük fakadó, felém áramlott, ösztönző impulzusokat. Észrevételei, a cikkeiben elhelyezett hangsúlyok, az elismerések tovább munkáltak bennem, és – érthető módon – kapcsolatainkat szilárdították. Ezek sokrétűek voltak, több forrásból merítettek. A mélyrétegekben működhetnek (bár ő ezt sohasem érintette) a hasonló asszimiláns családi háttér, a holokausztélmény motívumai, ám e tudat alá szorult, illetve szorított összefűző szálaknál sokkal erősebbek voltak az eszmei-erkölcsi kötelek. Találkoztunk a társadalmi reform iránti s – a mi tájainkon ettől elválaszthatatlan – nemzeti-nemzetiségi elkötelezettségben. Ha ő nekem a NÉKOSZ és 1956 élményét közvetítette, én talán azáltal tölthettem be valamilyen hézagpótló funkciót nála, hogy az akkoriban még kedvező szakaszában tartó, de később elmaradt marxista reneszánsz felől tájékoztathattam. Nyugati útjaimon ugyanis volt alkalmam néhány képviselőjével (Ernst Fischer, Franz Marek, Rudi Supek, Ernst Bloch, Adam Schaff) személyesen is megismerkedni, s a dogmatizmusellenes irányzatok irodalmáról szinte naprakész információkkal rendelkeztem. **Kölcsönösen vonzottuk egymást a sztálinizmus és kelet-európai helytartói bűneinek elítélésében, a magunk felelősségének a keresésében/vállalásában.** Nem véletlen, hogy első kritikai önvizsgálatomat kifejező **Pro domo** című írásomra (Igaz Szó, 1973. 7.) azonnal és szinte egyedül reagált. Rokonított minket az a felismerés is, hogy antifasizmusunk csak a totalitarizmus-ellenesség dimenziójával való kiegészítés révén őrizheti meg korszerű erkölcsi jelentését.⁴ És végül, ő nagy empátiával fogadta, hogy

peremszemélyiségként, tehát mint kultúrák határövezetében közvetítő értelmiségi határozta meg magam. E szerepkört a magáénak vallhatta.

Barátságunkat mélyítették a közös ismerősök, eszmetársak, akiket egymásnak köszönhattunk, hiszen a tőlük érkező információk, a velük történetek mind a minket összekötő áramkörbe torkolltak. Számomra nagy erőforrást jelentett, hogy megismertetett Für Lajossal, Kiss Ferencsel, s így kapcsolatba kerültem Csoóri Sándorral, azokkal tehát, akik hosszú időn át a romániai magyarság helyzetét szinte egyedül tették szóvá. Az itthoni terrorból és viszonylagos elszigeteltségből kétévenként kiszabadulva, az ő szűkebb körében (Hegedüs B. András, Ember Mária, Litván György) igaz barátokra találtam, s a velük való nexus egy közösséghez tartozás pótolhatatlan melegségét, élményét nyújtotta.

Erről az életemben meghatározó szerepet játszó barátságról tanúskodik levélváltásunk is, amely rendhagyó volt. Többnyire cédulákra írt üzenetekről, információkról van szó, amelyeket ide vagy oda utazók hoztak és vittek. A rendes postára nemigen bíztuk őket, tudtuk, hogy a leveleket a Securitate ellenőrzi. Újraolvasásuk felemelő és nehéz pillanatok, vívódások és terveket, könyvekről készülő vagy már megjelent cikkekről szóló beszámolókat elevenít fel. (Az utolsók már zaklatottságról, valaminő zavarról árulkodnak.) Állandóan vissza-visszatérő motívumként fordul elő bennük az időhiány, az újabb találkozás, az alaposabb kibeszélés szükségessége. Az évtized második felében egyre sűrűbben szerepelnek fiatalok nevei. Bretter Györgyre, Tamás Gáspár Miklósrá, Molnár Gusztávra, Gyimesi Évára, Egyed Péterre és másokra való utalások jelzik fellépésüket.

Mintha Ady Endre egykori költői látomása/vágya – „ifjú szívekben élek” – hajtotta volna őt is, aki még alig hagyta maga mögött fiatalságát. Tánczos – én legalábbis akkor úgy éreztem – a realpolitika jegyében fel- és elismerte a pártállami függőségben működő kisebbségi intézmények sajátos, a teljes kiszolgáltatottság körülményei között betöltött szerepét. Tudomásul vette az intézmények fenntartásához elengedhetetlen kompromisszumokat, és honorálta erőfeszítéseiket, hogy mozgásterüket bővítve, az anyanyelvű kultúra fennmaradását elősegítsék. Rokonszenvvel és empátiával kísérte az intézményekben dolgozó, a beolvasztó zsarnokuralommal szembeforduló, ellenzéki nézeteket valló írástudóknak a küzdelmét, hogy kiszorítsák onnan a pecsovicsokat, és művelődésünk vitalitását megőrizték. Ugyanakkor megértést tanúsított a „szent lázadások, vágyak és ifjú hitek” iránt. Közeledett azokhoz a fiatal értelmiségiekhez, akik – nemzedéki jelentkezésükkel – paradigmaváltást szorgalmaztak. Többen közülük az intézményi keretek áttörését, meghaladását is sürgették. Talán inkább Bretter Györgyhöz s a körülötte kialakult csoporthoz, az „esszéírókhoz” (Tamás Gáspár Miklós, Molnár Gusztáv, Ágoston Vilmos, Szilágyi N. Sándor, Huszár Vilmos) kötődött. Valószínűleg nem azonosult mindenben nézeteikkel,

világnézeti választásaikkal, hisz – tudomásom szerint – nem adta fel régi **Nagy Imré-s** felfogását, de a várva várt változások igényelte **másság** hordozóit, megszólaltatóit üdvözölte bennük. A NÉKOSZ-tradíció letéteményeseként volt érzéke az egymást követő nemzedéki rajok iránt, kereste-kutatta, mi az a jövőbe mutató újítás, amivel utat törnek a holnapok felé. Ez a nyugtalan érdeklődés terelte figyelmét a kolozsvári egyetemi diákok lapja, az **Echinox** és írói köre, valamint szellemi vezetői: Egyed Péter, Szócs Géza és társaik felé is.

A fiatalok irányában tudatosan tájékozódó Tánzos Gábor számolt azzal, hogy a reformszocialista kísérletek leverése, bukása után, abban a Romániában, ahol a „dinasztikus szocializmus” és totalitarizmus szélsőséges nacionalizmussal kereszteződött, az ellenzékiségnek szinte elkerülhetetlenül nemzedéki síkon is ki kell fejeződnie. Ugyanakkor nem mondott le a generációk közötti nélkülözhetetlen párbeszédéről sem. A nemzeti kisebbség létérdeke – meggyőződése szerint – a nemzedékek kölcsönös közeledését követeli meg. És ő ezen a téren is vállalta a közvetítést. Így utaztunk együtt Kapusy Antalhoz Gyimesfelsőlokra, aki – mondhatni – atyai barátja volt Molnár Gusztávnak, és szoros szálak fűzték Ágoston Vilmoshoz; e magára vett feladat kötelmében véleményezte még kéziratban a romániai magyar nemzedékek viszonyát elemző s a szót értést (nem sok sikerrel) szorgalmazó írást (Korunk, 1980. 1–2.). Egyensúlyt tartott köztem és Bretter György között, amikor viszonyunk megromlott, és mindmáig mérhetetlen hálával gondolok arra, hogy elvitt halálos ágyához a János-kórházba, ahol régi barátokként és munkatársakként elbeszélgettünk. Akkor láttam Brettert utoljára...

Esszéíró Ikarosz című nekrológiájában (Élet és Irodalom, 1977. 26.) Tánzos a következőképpen értékelte Brettert: „Ragyogó intellektusa, műveltsége, képessége a távolinak és a közelinek összefogására és szétválasztására, szellemi ereje és bátorsága a dolgok **tovább**gondolására, **végig**gondolására és **újra** továbbgondolására nem rendszeres filozófiai teóriaépítkezésben kereste és találta meg a maga igazi formáját, hanem ismeretlen szellemi tájakat felkutató **esszé**ekben, amelyek új lehetőségeit éppen ő kísérletezte ki a romániai magyar szellemi élet és talán szélesebb régiók számára is.”

A fiatal romániai magyar másként gondolkodókkal való kapcsolatai kiépítése során találkoznia kellett a Lukács-iskola, sőt a „Lukács-óvoda” Erdélybe ugyancsak ellátogató tagjaival. Ez az interferencia, valamint a belőle kisugárzó kettős ráhatás akkoriban jól kiegészítette egymást. Termékenyítő volt. A mai napig nagyon örülök annak, hogy amikor Magyarországon már nem publikálhatott, a **Korunkban** közölni tudtam Heller Ágnes egyik magvas etikai tanulmányát (**A kötelességen túl.** 1974. 1.). Jól emlékszem arra is, hogy amikor Tamás Gáspár Miklós „szervezésében” Fehér Ferencék és Vajda Mihályék meglátogattak, a beszélgetést alapvetően az itteni uralkodó rendszerrel szembeni

kritikai-elutasító magatartásunk határozta meg. Ugyanez jellemezte a köztem és Tánczos, illetve a honi radikalizálódó fiatalok közti konszenzust. A gyűlölt zsarnokság összekötött minket.

1979. december 8-án csengett a telefon szerkesztőségi szobámban. Méliusz József jelentkezett Bukarestből, és megrendülten közölte, most kapott értesítést Budapestről: Tánczos felakasztotta magát. A hír fejbe vert, bensőmig megrázott, s mindazokkal együtt, akik ismerték és szerették, öngyilkossága előtt a mai napig értetlenül állok. Igaz, utolsó leveleiből – mint már jeleztem – kiéreztem valamilyen meghatározhatatlan egyensúlyvesztést, belső törést, de erre a végkifejletre én sem gondolhattam. Magam is, akárcsak pesti barátai, halálát értelmetlen halálnak tartottam és tartom. Valószínű, hogy abban a reménytelenségben és kilátástalanságban, amely eluralkodott rajta, egyik összetevőként a Ceaușescu-rendszer akkor féktelennek, megállíthatatlannak tűnő garázdálkodása is roncsolta életerejét, de ez a feltételezés sem ad racionális magyarázatot. Ne is keressünk ilyesmit.

Hamvainak a 300–301-es parcellában való elhelyezésekor mondott beszédében Hegedüs B. András feltette a kérdést: mit tenne Tánczos, ha életben hagyja magát?” Tovább járta volna az erdélyi végeket – válaszolt a régi barát és harcostárs –, tovább folytatta volna közvetítői szerepét a határokon túl és innen, szenvedéllyel és megingathatatlanul...”

A VÁSÁRHELYI TALÁLKOZÓTÓL A SZÁRSZÓI KONFERENCIÁIG

Az első folyam továbbéltetett hagyatékának magvához tartozik az 1937-es Vásárhelyi Találkozón elfogadott Hitvallás, amelynek megfogalmazásához a **Korunk** munkatársai is sok tekintetben hozzájárultak. Ez a szellemiség vitte el őket 1943-ban (inkább képletesen) Szárszóra is. A Marosvásárhelytől Szárszóig megtett út felelevenítése illetéknépp egyrészt a második folyam előzményeihez tartozik, másrészt viszont a belőle merített impulzusok – főként a hetvenes években – szerkesztői munkánkat ösztönözték.

Ez a visszapillantás egyben a **Korunk**-csoportnak a lap betiltása (1940. szeptember) utáni tevékenységét is felidézi.

A kolozsvári Szabédi Napokon (1993. április 30.) tartott előadásában¹ Borbándi Gyula a két találkozó rokonságát emelte ki, s arra is rámutatott, hogy számos érintkezés, sőt azonosság állapítható meg a kolozsvári **Termés** című folyóirat 1943-ban kezdeményezett ankétja és a Szárszón szőnyegre került kérdések között.

A mából visszatekintő – vitán felül – bizonyos folytonosságot észlelhet a két tanácskozás törekvéseiben, s éppen ezért számunkra az sem lehet itt és most érdektelen, hogy kik és mivel teremtették meg ezt a kontinuitást. A magyar népi eszmevilág történetét – érthető módon – a magyarországi meg az erdélyi reformmozgalmakat és főként a népi orientációjukat egybefűző szálak kibogozása foglalkoztatta, az én kísérletem elsősorban arra irányul, hogy a **Korunk** körül csoportosultak szerepét próbáljam nyomon követni. Az említett folytonosság ugyanis az ő fellépésükben és mindkét értekezleten kifejtett tevékenységükben kétségbevonhatatlanul megmutatkozik – nem utolsósorban abbeli igyekezetükben, hogy a magyar sorskérdések megközelítéséhez kapcsolódva minél átfogóbb konszenzus kialakítását segítsék elő. Ezek az erőfeszítések természetesen nem valaminő önfeladás kifejezései voltak, hanem – belső revíziótól sarkallt – megújulást, a kisebbségi létből leszűrt tanulságok alkotó alkalmazását tolmácsolták. A Fábry Zoltán-i értelemben vett korparancsot is közvetítették. A **Korunk**-csoport a történelem követelményeihez igazodott őszintén, amikor Vásárhelyen, az 1943-ban kiadott **48-as Erdély** című „zsebkönyvben”, a **Termés** említett ankétján és végül Szárszón – a népi-nemzeti összefogást és „antifasiszta szolidaritást” (Borbándi) szorgalmazva – a maga öneszmélését is alakította.

Nyilván ez a folyamat nem volt, nem is lehetett töretlen, minden ellentmondástól mentes. A szektarizmus különceitől való megszabadulás nem volt könnyű feladatnak tekinthető, és teljesítését a mindkét oldali visszahúzó, szélsőséges erők nehezítették. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, hogy a népiek – Borbándi tanúsága szerint is – sohasem jutottak azonos, egységes álláspontra, és megosztottságuk Szárszón ugyancsak pregnánsan megnyilvánult. Míg irányzatukhoz tartozó egyes csoportok és személyek esetében az a jelenség okozott végzetesen sok bajt, amelyet Bibó István bizonyos tétéleiknek a hitlerizmus téziseivel való egy közegben történő elhangzásából származtatott², a baloldal frontján nem kevésbé fatális veszélyeket rejtett magában, hogy – mind nemzetközi síkon, mind az országban – a népfrentpolitika egyesek számára (különböző időpontokban és eltérő mértékben) csupán taktikai engedménynek számított. (A Komintern irattárába immár szabadabb betekintést nyert kutatók felszínre hozták, hogy Sztálin és Molotov épp ezt a vonalat képviselte.³)

Az egybevetéssel próbálkozó visszapillantónak azt is rögzítenie kell, hogy a Vásárhelyi Találkozó és a Szárszói Konferencia eddigi utóélete egyaránt változatos, hullámzó volt. Éveket hagytunk magunk mögött, amikor felidézésük tilalomfákba ütközött, amikor a tárgyilagos értelmezést elfogult megítélések zavarták, sőt lehetetlenné tették.

Az utókor viszonyulásának ingadozásai ellenére a kölcsönhatások már eddig is nyilvánvalóvá váltak. A termékenyítő impulzusokat főként azok az írástudók közvetítették, akik mind a vásárhelyi, mind a szárszói értekezleten részt vettek. A **Korunk** főmunkatársai közül Balogh Edgárt katonai szolgálata tartotta vissza Szárszótól, de álláspontját levélben fejtette ki. Ott volt viszont Nagy István, aki Vásárhelyen szintén fontos szerepet játszott. A **Korunk** hagyományos gárdájához tartozott még Jócsik Lajos, ő azonban 1937-ben nem lehetett a Vásárhelyen gyülekezők sorában. A **Termés** köréből Szabédi László és Bözödi György mindkét találkozón jelen volt, Asztalos István a szárszóiin szólalt fel.

A személyes jelenlét és megnyilvánulás mellett, azzal gyakran szervesen egybeötvözve, az eszmei befolyást is számításba kell vennünk. Gaál Gábor egyik találkozóra sem mehetett el, ám – folyóirata szerkesztése révén is érvényesült – hatása mindegyiken érezhető volt. Mostanság, az indokolt, de még inkább elfogult bírálatok szerzői mintha megfeledeknének arról, hogy éppen a Vásárhelyi Találkozót megelőző időben a **Korunk** kiemelkedett az egyoldalú, a népi mozgalmat s írókat igazságtalanul elmarasztaló szektarianizmusból. Szerkesztője megvédte a Márciusi Frontot Hatvány Lajossal szemben; nem közölte – a tárgyilagosságot mellőző – írását.⁴ Ugyanígy járt el Remenyik Zsigmond esetében is.⁵ Magatartását természetesen nem kritikátlanság jellemezte; véleményét az a felismerés alakította ki, hogy a népi írók a parasztságot szólatatják meg, s a „szegényes magyar szellemi glóbuszon” ők a

természetes szövetségesek. Ezt is szem előtt tartotta, amikor Veres Pétert írói kibontakozásában következetesen segítette⁶, amikor a falukutatók könyveiről sorozatosan elemző/méltató recenziókat közölt. Jól látta Pomogáts Béla⁷, hogy mind a népi mozgalom, mind a népi–urbánus ellentét viszonylatában a **Korunk** végül kiegyensúlyozott álláspontot képviselt, s ezt – többek között – az a távlat, az a távolság is lehetővé tette, ami a folyóiratot az ádáz ideológiai csaták magyarországi színterétől és légkörétől elválasztotta. A **Korunk** jelzett nyitásának köszönhetően Tamási Áron – másokkal együtt – megtalálta az utat a folyóirathoz, s az sem véletlen, hogy egyedül G. G. lapja vállalta Böződi György népi író **Székely bánja** című munkájának a nyomdafestékhez való juttatását.

A **Korunk**, illetve a Gaál Gábor viszonyulása Németh Lászlóhoz különleges figyelmet érdemel, hiszen ismeretes, hogy a **Tanú** szerkesztője mély hatást gyakorolt az erdélyi magyar értelmiség fiatal nemzedékeire. Szelleme – a **Hitel** című folyóirat révén is – jelen volt a Vásárhelyi Találkozón, a szárszói konferencián tartott előadása pedig parázs vitát váltott ki, amelyet Nagy István szenvedélyes felszólalása is táplált.

Kétségtelen, hogy a **Magyarok Romániában** című – vihart kavart – útirajzával (1935) Németh László egyik elindítója volt annak az erjedésnek, amely a Vásárhelyi Találkozót megelőzte. A **Tanú** és az útirajz korabeli visszhangját Kántor Lajos és Cseke Péter mérte fel⁸, Grezsa Ferenc pedig kimondottan Gaál Gábor és Németh László nexusát elemezte⁹. Vizsgálódásából kitűnik, hogy – torzító címkézések („az irodalom fasisztája”) után – 1935–1936 táján fordulat következik be a **Korunk** és Németh László viszonyában. A főszerkesztő megbízásából Szabó Imre – sok empátiával és árnyalt elemzés kíséretében – búcsúztatja a megszűnő **Tanút**, s ez a gesztusértékű írás valóban az új szakaszba lépett folyóirat „egyik legszebb dokumentuma” volt (Monostori Imre). Gaál Gábor maximális igényességgel boncolgatja Németh regényeit, de a teljesítménynek ugyancsak maximális elismeréssel adózik. Igaza volt Grezsa Ferencnek: „Gaál Gábor Németh Lászlóban nemcsak az ellenfelet, a szellemi rokont is megérezte.”¹⁰

A „szellemi népfront” kibontakozása a folyóirat oldalain, a népi mozgalomnak, valamint Németh Lászlónak szentelt **Korunk**-oldalak meggyőzően bizonyítják, hogy – alapvető erdélyi kötöttségével és romániai irányultságával együtt – Gaál Gábor az egyetemes magyar irodalomban gondolkozott, s folyóiratát az összmagyar művelődés összefüggéseiben szerkesztette.

Ismeretes, hogy – a hitleri terjeszkedés árnyékában, a köztársasági Spanyolország jelképes értékű küzdelmének a hatására is – a romániai magyar értelmiségi ifjúság legjobbjait az összefogás gondolata kezdte foglalkoztatni. Valaminő fordulat szükségességének a felismerése ösztökélte azokat, akik – a kisebbségi sorskérdésekkel szembesülve – egy széles, minden irányzatot átfogó tanácskozás, illetve tömörülés

javaslatával álltak elő. A kezdeményezés, amelynek elindítója az Ady Endre Társaság nevében eljáró Balogh Edgár volt, akkor kezdett valóban hatékony erőként működni, amikor Tamási Áron vállalta az új szellemű, magát népszolgálatra elkötelező értelmiségi fiatalság képviselőinek az egybehívását. A **Brassói Lapok** 1936. évi számaiban **Cselekvő erdélyi ifjúság** címmel cikksorozatot indított¹¹, amelyben áttekintette a romániai magyar értelmiség 1918 utáni helyzetét, jellemezte a különböző irányzatokat, majd – a feladatok kijelölését mintegy megalapozva – a következő konklúziókra jutott: „Végső következtetés gyanánt tehát nem tudok más utat ajánlani az épülő jövő felé, mint az **Erdélyi Fiatalok** népi humanizmusának, a **Hitelben** hirdetett újraértékelésnek és a baloldaliak szocializmusának az összefogását. Kiderült, hogy a népmentő cél valamennyiöknél közös [...]. A [dolgozó] tömeget minél előbb gazdasági és szellemi életünk tengelyévé kell tenni. Mindenkinek a felelőssége rajta, hogy miképpen cselekszik.”¹²

Ez a felelősség – mind az előkészítés során, mind magán a találkozón – az egybehívottak körében sokféleképpen érvényesült. Noha a tanácskozás jegyzőkönyve még nem vált teljes egészében ismertté, számos emlékirat¹³ került azóta piacra, monográfiák születtek¹⁴, alkalmi visszaemlékezések, állásfoglalások¹⁵ is napvilágot láttak.

E dokumentumértékű forrásokból merítve tudjuk, hogy noha Tamási magasröptű elnöki megnyitója mind a Találkozó, mind az elfogadott Hitvallás szellemiségére nézve meghatározónak bizonyult, az eszmecsere nem volt, nem lehetett konfliktusmentes. Már kezdetben zavarónak mutatkozott az **Erdélyi Fiatalok** indokolatlan távolmaradása, s nem a valóban átfogó egységet szolgálta a MADOSZ képviselőinek az előkészítő bizottságból való kirekesztése. Ilyen körülmények között a **Korunk** megbízottjára, Méliusz Józsefre, valamint Nagy Istvánra nagy felelősség és nem kisebb súlyú küldetés teljesítése nehezedett. Gaál Gábor ugyanis, aki rendezetlen állampolgársága miatt nem vehetett volna aktívan részt, Méliuszt kérte fel a folyóirat képviselőjére.¹⁶ G. G. – többek között – azért tartotta igen fontosnak Méliusz jelenlétét, hogy állásfoglalásával is kifejezze a **Korunk** nemzetiségi feladatvállalását, s ehhez az elköteleződéshez akkor is ragaszkodott, amikor a vásárhelyi krédót mások már cserbenhagyták, ő tényleg – mint később kijelentette – mindvégig nagyon komolyan vette a Vásárhelyi Találkozót.

Neki és azoknak volt igaza, akik felismerték a Találkozóban kínálkozó fordulat jelentőségét, akik tanúi, részesei lehettek például a munkásíró Nagy István és a temesvári katolikus pap, Fodor József szimbolikus kézfogásának, s akik figyelemmel, önuralommal mindent megtettek a siker érdekében. A – sajnos tiszavirág életű – siker abban is jelentkezett, hogy a magyar–román együttélést feszegető Kacsó Sándor botránnyt kiváltó előadásának kulcsgondolata a végén mégis belekerült a zárónyilatkozatba: „A romániai magyarság s annak itt összegyűlt ifjúsága

a román néppel való testvéri együttélés és megbékélés szükségességét vallja, és ennek megteremtésére őszinte készségét és tiszta szándékát hangsúlyozza. Teszi ezt annál is inkább, mert meggyőződése szerint a román és magyar népre a Duna-medencében magasabb rendű közös hivatás vár. A Vásárhelyen összeült fiatalság egy szabadságot szerető nép nyíltságával fordul a nemzeti álmaiban beteljesült és Gyulaféhevár magas szelleméhez felemelkedni tudott román néphez és irányítóihoz, hogy az élet- és emberi jogaiban veszélyeztetett magyarság számára találja meg azt a módot, amely a lelki kibéküléshez vezet...”¹⁷

Milyen bölcs és – fájdalom – mindmáig csak óhajként kifejezett törekvések. A történelem nem kedvezett a Hitvallásban megfogalmazott céloknak, ám a Vásárhelyi Találkozó üzenete: a demokratikus népi egység, a kisebbségi önvédelem, a román demokrácia erőivel való és a dunai összefogás eszméje – napjainkig terjedő érvénnyel – a jövőnek szólt. Nagy István, aki két évvel a Találkozó után éles hangú pamfletben elemezte a kudarc okait és kiváltóit, a Hitvallást – másokkal együtt – „a romániai magyarság alkotmányának” nevezte.¹⁸ Ennek az „alaptörvénynek” a szellemét a **Korunk**-csoport a második bécsi döntés után, megváltozott körülmények között is tovább élte.

Észak-Erdélynek Magyarországhoz való visszakerülése után a **Korunk** többé nem jelenhetett meg. A **Korunk**-csoport, a visszacsatolt országrészben maradt munkatársak szűk köre azonban nem volt tétlen. Az új körülmények között, immár nem kisebbségi helyzetben, hanem országos, nemzeti összefüggésekkel számolva, a Hitvallás szellemében folytatandó tevékenység megfelelő kereteit és formáit kereste. Ezen a téren főként Balogh Edgár, Nagy István és Jordáky Lajos bizonyult kezdeményezőnek. Mindegyik a maga lehetőségeit aknáztta ki. Jordáky természetesen a szociáldemokrácia felé tájékozódott, Nagy István számára Püski Sándor kiadója biztosított nyilvánosságot, Balogh Edgár pedig a pesti demokratikus sajtóban talált fórumra.

És Gaál Gábor? Kitűnő monográfiájában¹⁹ Tóth Sándor epilógusként írt ezekről a „belső emigrációban” eltöltött évekről. G. G. tevékenységei között felsorolja a megélhetést részlegesen biztosító óraadást, a fordításokat, a Lepage-sorozat szerkesztését, az elmélyült stúdiumokat, majd leszögezi: „...a háttérben bár, kitartó, céltudatos és koncepciózus munkával vette ki részét e nehéz években a haladó szellem önvédelmi harcából.”²⁰ Nagy István és Balogh Edgár önéletírásából megtudhatjuk, mi is volt konkrétan ez a munka.

Az utóbbi beszámol arról, hogy – a népi írók balszárnyához is igazodva – meggyőzték Nagy Istvánt, menjen el a kormány rendezte lillafüredi írótalálkozóra, ő pedig életteljesen idézi fel az ott töltött napokat.²¹ Ezekben a hetekben-hónapokban építik ki a „korunkisták” kapcsolataikat a demokratikus irányzatok képviselőivel, s ez az az időszak, amikor az őket később Szárszóra kalauzoló együttműködés

szálai megszilárdulnak. Érthető, hogy ezt a folyamatot belső vívódások, nézeteltérések és kívülállókkal való konfliktusok kísérték. Fejük fölött mindvégig ott függött a csendőrnymozók, a „DEF” (defenzív osztály) Damoklész-kardja: a letartóztatás veszélyével szinte szünet nélkül együtt kellett élniük. (A hozzájuk közel álló Józsa Béla, akinek véleményére sokat adnak, már bujkálásra kényszerül. Hosszú időn át illegalitásban él, majd letartóztatása után kínvallatásban pusztul el.)

Persze, akcióikat alapvetően a belső és a külső erőviszonyok alakulása, a háború menete határozza meg. A belső motiváció viszont szilárd: támogatni minden olyan kezdeményezést, minden olyan erőfeszítést, amely a tengelyhatalmaktól való elszakadásra, a háborúból való kilépésre, az ország függetlenségének helyreállítására, mély társadalmi reformok bevezetésére, a demokratikus kibontakozásra irányul. E program jegyében állítják össze a **48-as Erdély** című antológiájukat is, hogy Petőfi és Kossuth örökségére hivatkozva a szunnyadó ellenállást ébresztgessék. A „zsebkönyv” 18 szerzője, akik között Spectator (Krenner Miklós), Jordáky Lajost, Berde Máriát, Janovics Jenőt, Szentimrei Jenőt, Jékely Zoltánt, Zolnai Bélát, Kovács-Katona Jenőt, Balogh Edgárt, Felvinczi Takács Zoltánt, Ligeti Ernőt, Szenczei Lászlót, Sándor Józsefet, Reményik Sándort és Nagy Istvánt találjuk, nem csupán a függetlenségi és szabadságharc hagyományát éleszti fel. Ők a szomszédos népek aspirációira figyelő nemzettudatot is táplálni kívánták.

Láthatjuk a névsorból, a gyűjtemény a polgári haladás és a baloldali szövetkezését fejezi ki, ám az erdélyi népiek hiányoztak. A **Termés** köre elutasította a közreműködést, s a diákság sem kapcsolódott be.²² Ez az (akkor elitéletekből is merítő) elzárkózás azonban nem bizonyult visszafordíthatatlannak. Egyrészt Nagy István, aki a zsebkönyvben Petőfi és a munkásság viszonyát értelmezve a Vásárhelyi Találkozóra is utalt, nem tagadta meg, hogy a **Termés** 1943-as ankétján szerepeljen, másrészt a Szabédi László vezette folyóirat helyet adott Jordáky Lajosnak, aki cikkében a **48-as Erdélyt** bíráló spiritus rectorral szállt vitába.

Tamási Áron nem tartozott az erdélyi népiséget is megszólaltató **Termés** belső köréhez, de a zsebkönyv szerzői között sem találjuk. A Vásárhelyi Találkozón, majd az utána játszott szerepét vizsgálva annak idején nyomatékosan kiemeltém azt az egyeztető, összekötő funkciót, amelyet a harmincas évek végén oly jól teljesített.²³ Talán ha ezt a hivatást továbbra is betölti, az átmeneti szakadás nem következik be.

A **Termést** Kántor Lajos „demokratikus beállítottságú, a népiekkel rokonszenvező, de a szabad véleménynyilvánítást más táborbelieknek is biztosító, egyetemes gondokat felvállaló erdélyi irodalmi orgánumnak” mutatja be.²⁴ A jellemzés nagy általánosságban találó volt annak az ankétnak a fényében is, amelyet Borbándi tematikájában a Szárszón megvitatásra került kérdésekkel rokonít. Nem csupán több fontos probléma, hanem számos résztvevő tekintetében is kapcsolat van a

kolozsvári – évkönyvszerűen megjelentetett – folyóirat körkérdése és a Balaton-parti tanácskozás között. Az ankétra válaszolt és Szárszón is jelen volt – többek között – Erdei Ferenc, Féja Géza, Kodolányi János, Kovács Imre, László Gyula, Németh László, Veres Péter.

A levél-interjúkat alapvető társadalmi kérdések tisztázására szervezték meg. A felkértek egyénített kérdéseket kaptak, az egész vállalkozás célja pedig az volt, hogy a korabeli szellemi életben észlelhető elkülönülést, fejtelenséget, kizárólagosságot és intoleranciát ezen az úton némiképp meghaladják.

Vizsgálódásunk szempontjából sokatmondónak vélem Kós Károly válaszát. Őt a transzszilvanizmus időtálló érvényességéről faggatta Szabédi László, a kérdések feltehető megfogalmazója, az **Erdély** című kultúrtörténeti vázlat szerzője pedig hitet tett régi eszméi, a három nép és három kultúra együttélésének eszménye mellett. „Ha pedig – írja – természetesnek éreztem az erdélyi ember erdélyiségét, ha hittem azt, hogy van, él és munkál bennünk akaratumkon kívül is: ma, 1940 óta bizonyosan tudom, mert tapasztalnom kellett, hogy kézzelfogható, szemmel látható, bizonyítható valóság, amelyet egyrészt semmibe venni, másrészt megtagadni vagy tudatlanság, vagy megalkuvó gyávaság, vagy konjunkturális számítás...”²⁵ Ezt az eszmei következetességet méltatta Nagy György, aki az 1993-as Szabédi Napokon elhangzott előadásában arra is felhívta a figyelmet, hogy Kós megnyilatkozásának később kedvező román visszhangja támadt. Teofil Vescan elméleti fizikus, egyetemi tanár, aki közel állt a **Korunk** szellemiségéhez, a bukaresti **Timpul** című lap 1944. február 6-i számában a következőket írta: „...úgy tetszik számunkra, hogy Kós Károlynak a **Termés** című kolozsvári folyóirat [...] ankétja során tett nyilatkozata az erdélyi elrendeltetés jobbik útján halad.”²⁶

A jelentéshordozó interferenciák után kutakodva, sokatmondónak tartom, hogy a **48-as Erdély** című antológia szerkesztésére emlékező Balogh Edgár szintén az akkoriban „feléledő transzszilvanizmusról” tudósít. A német vereség már mutatkozó első jeleinek, az olasz fasizmus összeomlásának a körülményei között „az erdélyi magyar értelmiség – szerinte – túljutott a szellemi tespedésen”, s az ismét jelentkező erdélyiség azért is távlatnyitó, mert „elválaszthatatlan a román kérdésgéztől, s így a transzszilvanisták erősödésében benne van a magyar sors keletibb-déli megragadása”...²⁷

Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy a Szárszóra Erdélyből érkezettek megnyilatkozásaiban – természetesen esetenként eltérő mértékben – fellelhető ennek az ismét jelentkező erdélyiségnek a hatása. A fogalmak szabatos és világos használatát szorgalmazó Szabédi László felszólalásában az erdélyi karteizianizmus, Apáczai Csere János tradíciója munkál,²⁸ Balogh Edgár levelében felvidéki és erdélyi tapasztalataira hivatkozik, amikor az „egymásra utalt Duna-völgyi magyarok, szlávok és románok igazságos kiegyezése és szövetkezése”²⁹ mellett tör lándzsát. És

nyilvánvaló, hogy a nemzetiségi kérdésre nyomatékosan figyelmeztető Asztalos István és Bözödi György hozzászólásában³⁰ ugyanez a genius loci érvényesül. Erre a szemléletre ismerhetünk a régészeti néprajz s a magyar őstörténet tárgyköréből érkező László Gyula előadásában³¹, aki már a **Termés** ankétjára küldött válaszában a realista nemzetismeret és minden önáltatást kizáró nemzettudat alakításában jelölte meg kutatói feladatát.

Ezek az állásfoglalások még a Vásárhelyi Hitvallás örökségéhez való hűséget is tolmácsolták. Persze egyikük-másikuk a kor jegyeit is elkerülhetetlenül magán viselte, s a stigmák a Borbándihoz intézett – már említett – Bibó-féle levélben bírált jelenség hatásáról árulkodnak. A „népi–urbánus ellentétre” utalnak. A Hitvallás annak idején leszögezte, hogy „azokat a zsidó vallású magyarokat is, akik kisebbségi sorsunk minden következményét vállalják, a magyar népkisebbség alkotóelemeinek tekintjük”.³² Asztalos István felszólalásában azonban, noha tőle mindenféle rasszizmus teljesen idegen volt, e nyilatkozattól való bizonyos eltérés érhető tetten. Balogh Edgár emlékirásából arról is értesülhettünk, hogy amikor Asztalos – a **Termés** nevében – elhárította a **48-as Erdély** összeállításába való bekapcsolódást, indokolásként az akkor eluralkodó diszkriminációt igazoló nézetekre hivatkozott.³³

Nagy István szerepét külön is szemügyre kell vennünk. Ő nem csupán a „korunkisták”, hanem az Erdélyből jöttek legaktívabbja volt. Már részt vett az első, 1942-es szárszói értekezleten, ahol a népiség s a munkásság viszonyáról tartott előadást. Ott találjuk a **48-as Erdély** szerzőinek sorában, s nem hiányzik a **Termés** kérdéseire válaszolók közül sem.

Egymás után olvasva megnyilatkozásait, felismerhetjük, hogy összefüggő eszmei-politikai felfogást képviselnek, és valamilyen formában mindegyiken a Vásárhelyi Hitvallás kisugárzása észlelhető. Nagy Istvánnak sikerült egy kisebbségi léthelyzetben kialakított koncepciót – alapvetően megváltozott közegben – össznemzeti síkon képviselnie. Ennek a teljesítménynek azonban nagy ára volt. A társai részéről is megnyilvánuló bizalmatlansággal, sőt elmarasztalással kellett szembesülnie, de az ő reakciói sem voltak mindig megfelelőek. A kolozsvári munkásíró vállalta azokat a feszültségeket és konfliktusokat, amelyek az olyan nagyságrendű ellenfelekkel való megmérkőzésből adódtak, mint Németh László. Közben a tudatában, érzelmeiben megtapadt régi előítéletekkel, sztereotípiákkal és elfogultságokkal kellett viaskodnia.

E küszködésnek aztán drámai jelleget kölcsönzött a Józsa Bélával való összeütközés, amelynek külső súlyt adott, hogy az utóbbi a maga elmarasztaló bírálatát nem csupán egyéni véleményként közölte. A gyakran értetlenségbe, gyanakvásba ütköző s ezért barátaival szemben is védekezni kényszerült Nagy István nemegyszer visszacsúszott a régebbi szektás álláspontra, s ez főként akkor történt meg, amikor – minden

rugalmisság, minden kompromisszum ellenére – a széles összefogás ügye kudarcba fulladt. Így volt ez a Vásárhelyi Találkozóból kibontakozott mozgalom elsorvasztása idején, s ezért vált érdekessé **A Vásárhelyi Hitvallás nevében** című pamflet írójának a hangja. Végül is a szárszói találkozó kimenetelét Nagy István szintén kudarcként élte meg, s a **Mérték** című, a szociáldemokrácia égiske alatt megjelent kiadványban a konferenciát „teljes világnézeti zűrzavar” színhelyének minősítette. Elutasította a „benszülöttek” szocializmusaként ajánlott harmadik utat és elméletének antiszemita felhangjait, zárókövetkeztetésként pedig kijelentette, hogy „ilyenszerű konferenciának nincs sok értelme”.³⁴

Befejezésül villantsam fel, miként alakult Erdélyben a Vásárhelyi Találkozó és a Szárszói Konferencia örökségének a sorsa.

Már jeleztem, hogy ez az utóélet hullámmó volt, s a változásokat egyrészt a társadalompolitikai fejlemények, másrészt a magunk belső metamorfózisai határozták meg. 1945 után a Vásárhelyi Találkozó felidézésére a harmincadik évfordulón, 1967-ben, az akkori átmeneti enyhülés kedvezőbb feltételei között nyílt alkalom. Az újraindult **Korunk** az akkor életben lévő résztvevők (Bányai László, Balogh Edgár, Jordáky Lajos, Kacsó Sándor) írásait közölte.³⁵ Túl az évforduló kínálta alkalmon, a szerkesztőséget az a felismerés sarkallta, hogy a két világháború közötti kisebbségi küzdelmek hagyományát ki kell szabadítani a doktriner elfogultságok kalodájából, mert kritikai feltámasztásuk eszmei fogódzót, segítséget nyújthat a fokozódó mértékben ismét fenyegető nacionalizmussal szemben. Ugyanebben az évben jelent meg Turzai Mária – már idézett – könyve is. A negyvenedik évforduló sem maradt említés nélkül; a folyóirat Nagy György magvas esszéjét közölte.³⁶ A hetvenes-nyolcvanas években kerültek piacra Balogh Edgár, Nagy István és Kacsó Sándor önéletrajzi művei, s ezek a szerzők átélt élményeinek hőfokán közvetítették a két találkozóhoz fűződő emlékeket és reflexiókat. A Szárszói Konferencia tanulságai nehezebben épülhettek be közvetlenül az erdélyi magyar értelmiségi köztudatba, ám az a népi orientáció, amely a nemzeti sorskérdések időszerűsített tudatosítására, hiteles valóságismeretre ösztönzött, igen termékenyen érvényesült. Kétségtelen, hogy a romániai magyar művelődésben a hetvenes évek elején észlelhető pezsgést e tradíció feltámasztása is elősegítette. Az eszmei folytonosságot az intenzívebbé váló személyes kapcsolatok is szolgálták, amelyek például Illyés Gyulánál tett látogatásokban, Csoóriék rendszeres erdélyi utazásaiban stb. valósultak meg.

Az átmeneti fellendülést természetesen még más tényezők, hatások is táplálták. A magam részéről az európai és magyarországi reformszocializmusnak s az akkoriban fellépő „etnikai reneszánsznak”, valamint az erdélyi önismereti hagyományoknak (**Erdélyi Fiatalok, Hitel**) az egybeötvözésére tettem kísérletet.³⁷

[Erdélyi Magyar Adatbank]

A magyar hagyományápolásnak, így a Vásárhelyi Találkozó 50. évfordulójáról való megemlékezésnek és a felújított önismereti törekvéseknek az egyneműsítő zsarnokuralom a nyolcvanas években véget vetett.

II

TALÁLKOZÁSOK AZ EGZISZTENCIALIZMUSSEL

Az ötvenes évek végén, majd a hatvanasok elején a magunk damaszkuszi útján haladva többen is felszabadító élményként éltük meg, hogy a francia egzisztencializmust hitelesebben megismerhettük. Természetesen ez a találkozás az ideológiai kalodából ki-kitörő **Korunkra** is befolyást gyakorolt.

1944 végén jelent meg a **Liberation** című párizsi lapban Henri Lefèbvre cikke, amely a **L'Être et Néant** című sarthe-i alapműben kifejtett nézetrendszer egzisztencialistának nevezte. Ez a keresztelés egyben elmarasztalás is volt. Lefèbvre, aki abban az időben az intoleráns és kizárólagos marxizmus színeiben lépett porondra, Sartre gondolatvilágát „a diverzió filozófiája”-ként utasította el. Az új irányzat rajtjára tehát ez a címkézés nyomta rá bélyegét, de az elkeresztelt/megvádolt szerző mindkét minősítés ellen tiltakozott. Sartre eleinte vonakodott filozófiáját és önmagát egzisztencialistának tekinteni, de végül is válaszcikkében a kategorizálást elfogadta. Ezt később ama körülmény is megkönnyíthette számára, hogy már 1945-ben az elnevezés, illetve az általa megjelölt orientáció valóságos divattá vált. Kibontakozott az a jelenség, amelyet Simone de Beauvoir „egzisztencialista offenzíva”-ként könyvelt el, s ez a szellemi kisugárzás messze túlterjedt Franciaország határain. Egyik hatékony közvetítője az 1945-ben piacra került **Les Temps Modernes** című folyóirat volt.

Noha Sartre több írása a második világháború befejezése után már magyarul az olvasók kezébe juthatott, vonzása a mi köreinkben főként a hatvans évek elején kezdett érvényesülni. Az Arnold Hauser, Theodor W. Adorno, Robert Escarpit képviselte irodalomszociológiából megtanulhattuk, hogy egy alkotás, irodalmi újítás, áramlat stb. hatékonysága attól is függ, hogy a befogadó közegnek milyen szüksége van rá. A recepció gyorsaságát, mélységét az illető társadalmi csoportokban, rétegekben jelentkező elvárások befolyásolják. Ezek a megállapítások egy olyan összetett, filozófiai, irodalmi, etikai jellegű képződmény esetében is érvényesek, mint amilyen a Sartre-féle egzisztencializmus volt.

A befogadók fogékonyságát meghatározó mozzanatok mellett azonban az akadályozó tényezőket is számításba kell vennünk. Márpedig ilyenek bőven akadnak. Egyrészt Sartre Budapesten kiadott munkái (**Egzisztencializmus** 1947; **A zsidókérdésről** 1947; **Descartes, A szabadságról** 1947; **Temetetlen holtak, A tisztességtudó utcalány** 1947; **Férfikor, A szabadság útjai** 1948) ritkán kerültek el mifelénk, másrészt a nyelvi akadályok is fékezően hatottak. Sokat nyomtak a latban, egyeseknél

pedig – túlzás nélkül – hosszabb időn át elijesztőnek bizonyultak az egzisztencializmus ellen forgalmazott „hivatalos” vádak és anatómák. Én sem maradtam hatásuktól mentes.

Nehezen is maradhattam volna, hiszen ha a francia ideológusok (Lefebvre, Kanapa, Garaudy) elítélő véleményét nem ismerhettem is minden részletében, Lukács György verdiktumáról¹ elég gyorsan tudomást szereztem. A **Lét és a Semmit** nem olvastam, Lukácsnak – a **Korunk** régi munkatársának – az illetékessége azonban vitathatatlan volt számomra. Miért ne fogadtam volna el értelmezését a filozófiai „harmadik út” tarthatatlanságáról? Lukács nagy erudícióval mutatta be a bölceleti előzményeket, Heidegger, Jasperst s a husserli fenomenológiát. Világirodalmi összefüggéseket villantott fel a rá oly jellemző fölényes bennfentességgel, s akkori vakbuzgalmamban minden fenntartás nélkül fogadtam el szentenciáit: „A szabadság és a felelősség ilyen elvont és túlfeszített, teljesen üressé és irracionálissá vált koncepciója, a társadalmi szempontok, a közélet előkelő megvetése az egyén ontológiai integritásának védelmében elsősorban a sznobok szükségleteinek megfelelően egészítik ki magával ragadó módon a Semmi mítoszát, mert az ő számára a kegyetlenül szigorú elveknek a cinikus cselekvési lehetőségekkel, morális nihilizmussal való ilyen vegyülete szükségképpen felette vonzó kell hogy legyen. De azonfelül ez a szabadságkonceptió alkalmas arra is, hogy a mindig szélsőséges individualizmusra hajlamos értelmiség bizonyos része ideológiai támaszt nyerjen a demokrácia kifejlesztésének, továbbépítésének elutasítására.”²

Az ifjonti – biológiai derűlátástól is gerjesztett – lendület hajlamossá tett arra, hogy a halállal való filozófiai szembesülésben csak egy haldokló rendszer s egy pusztulásra ítélt osztály dekadenciáját lássam, s éppen ezért maradéktalanul egyetérthettem Lukáccsal, aki az egzisztencializmusban, valamint annak hódításában a polgári filozófia válságának jellegzetes megnyilvánulását vélte felfedezni.

Nem tudom, felismerhette-e később Lukács, hogy – mint arra Hanák Tibor rámutatott³ – az egzisztencializmus elleni vehemens bírálatával is hozzájárult ama politikai-ideológiai helyzet és légkör kialakításához, amelynek aztán ő szintén áldozatává lett. Harminc év múltán – egy könyv alakban is megjelent nagy interjú során – Sartre-ral összefüggésben csak annyit jegyzett meg, hogy a marxisták elhanyagolták az egyéni döntések szerepét, s magára a személyiségre sem fordítottak kellő figyelmet.⁴ Az önbírálat – ha egyáltalán volt ebben a véleményben – bizony soványnak bizonyult.

Sok mindennek meg kellett változnia tudatunkban és viszonyulásunkban ahhoz, hogy a sommás elutasítást a nyitottság s a (részleges) elfogadás váltsa fel. Nem csupán Sartre esetében váltott ki fordulatot a Történelemmel (második világháború, fogság, ellenállás) való találkozás, amely kiragadta őt a filozófiai elvontságok világából, hanem a

mi metamorfózisainkat is keserű történelmi tapasztalatok, megpróbáltatások ösztökélték. Franciaországban az egzisztencializmus termékeny talajra hullott azoknak a (fiatalabb) generációknak az élményvilágában, amelyeknek tagjai Sartre-ban a bálványok s a tilalomfák ledöntőjét, semmilyen szent tekintély előtt nem hódoló gondolkodót vallották magukénak. Az egzisztencializmus felfutása a hitlerizmussal szembeni ellenállás ösztönző hatására, főként a megszállás alóli felszabadulás eufóriájában ment végbe. „Divatját” a mindenfajta megkötöttségek elleni lázadás táplálta, s a társadalmi igazságtalansággal szembeni tiltakozás növelte. Szerepet játszott természetesen a benne rejlő nonkonformizmus vonzása is. Mindezek a motivációk – együtt és külön-külön – ott munkáltak Sartre-nak és híveinek a marxizmushoz, a kommunista pártokhoz, a Szovjetunióhoz, illetve a reálisan létezett szocializmus országaihoz fűződő – gyakran változó – ellentmondásos viszonyában. Hol közelítették, hol taszították őket.

A mi tájainkon és szűkebb pátriánkban, Erdélyben, ahol az egzisztencializmus nem nőtte ki (jó értelemben vett) divattá magát, a befogadás megkésetten és Sartre vargabetús útjával távolról sem mindig szinkronban történt. Nem tudom, miként fogadta Gaál Gábor a wroclavi értelmiségi találkozón (1948), ahol jelen volt, azt a durva támadást, amelyet a szovjet delegáció vezetője, Fagyevjev – zsdanovi szellemben – intézett Sartre ellen. Nem tudom, mit érzett és mit gondolt, amikor egy író és filozófust írógépet működtető hiénához hasonlítottak.⁵ Erről sohasem beszélt nekünk.

Így aztán csak a Sztálin és rendszere bűneit (ha nem is gyökerekig menő) leleplező XX. kongresszus okozta eszmei-erkölcsi földrengés sokkhatása alatt jelentkezhetett, majd erősödhetett érzékenységünk az egzisztencialista szemlélet, sőt életérzés iránt. Ugyanúgy, mint a francia közegben, nálunk is a kommunizmus felfakadt mély válsága s az a változás kedvezett e folyamatnak, amelyben sokan régi krédójukkal és önmagukkal is meghasonlottak.⁶ **Ezek voltak azok az idők, amikor a sartre-i „undor” (nausée) közérzetünk állandó összetevőjévé kezdett válni.**

Sokatmondó és egybevetésre módot kínáló az ötvenes évek második felének – Adam Schaff felidézte – lengyelországi értelmiségi közhangulata, mert ez bizonyos tekintetben a nálunk kialakulthoz hasonlított. A Sartre-féle irányzat lengyelországi „karrierje” hirtelen, mondhatni, minden előzmény nélkül robbant ki. A varsói, krakkói írástudók sem tudtak sokkal többet róla, mint a kolozsváriak, ám a megrendülés, az elbizonytalanodás, a levertség és távlatvesztés közelítően hatott ama felfogáshoz és irodalmi áramlathoz, amely éppen ezeknek a tudat- és lelkiállapotoknak adott hangot. A szembesülés a Gulág-szigetcsoport borzalmaival ott is, itt is **felvetette az egyéni felelősség kérdését**, ez viszont – a maga sajátos értelmezésében – Sartre-nál központi helyet foglal el.⁷

Az egzisztencializmus gyakorolta hatás felmérésében külön kell mérlegre tennünk azt a magatartást, amit a francia író és gondolkodó, aki elválaszthatatlan volt a közéleti embertől, a magyarországi 1956-os eseményekkel kapcsolatban tanúsított. Persze – mint jeleztem – egy pillanatra sem téveszthetjük szem elől, hogy az erdélyi értelmiségiek attitűdje sem volt egyértelmű, és maga is változásokon ment át. Mindettől függetlenül tény, hogy Sartre, Beauvoir és a **Les Temps Modernes** körül csoportosuló következő álláspontot képviseltek. Nemegetszer magukra hagyottan hirdették, hogy 1956 októberében nem az ellenforradalmi csőcselék kelt föl, hanem Magyarországon társadalmi és nemzeti szabadságharc zajlott. Sartre-ék folyóirata különszámot szentelt a magyar forradalom ügyének.⁸

A befogadás vizsgálata nem szorítkozhat pusztán a kedvező vagy fékező tényezők elemzésére, a recepciót elősegítő igények lajstromozására, hanem a befogadók körében észlelhető hatásokat, a világukban immár jelentkező újító készítéseket is nyomon kell követnie. Regisztrálnia kell a befogadók környezetében, velük szorosabb vagy lazább kapcsolatban lévő **közvetítők** szerepét. Nem vitás, hogy Sartre, majd Simone de Beauvoir szépirodalmi alkotásai a vizsgált hatásmechanizmus rendkívül fontos, befolyásukat szélesítő összetevői voltak. Gondoljunk csak a sartre-i remekmű, **A szavak** című önéletrajzi írás és számos színdarabjának sikerére, vagy Beauvoir eszme- és információgazdag s ugyanakkor igen olvasmányos, szintén önéletrajzi **fogantatású könyveire (Mandarinok, Egy jó házból való úrilány emlékei, Amerikai útinapló, A kor hatalma, A körülmények hatalma** stb.).

Ami a „közvetlen közvetítők” funkcióját illeti, a mi esetünkben Tordai Zádor érdemeit kell külön kiemelnem. Miután a **Korunkban** közölt Madách-esszéje miatt kutatói állását elvesztette, Magyarországra telepedett át, s ott – többek között – a francia gondolkodás új jelenségeinek, eredményeinek eszmei tolmácsolásával szerzett nevet, megbecsült helyet magának. Az erdélyi Sartre-recepció szempontjából is hézagpótlónak kell azt a testes könyvét⁹ minősítenünk, amely – kritikai bemutatás kíséretében – hosszú szemelvényeket közöl Sartre legfontosabb elméleti szövegeiből. Nem felejtkezhetünk meg a Márkus Györggyel közösen írt művéről sem, hiszen abban – nagy összefüggések között – az egzisztencializmus különböző áramlatait elemzi.¹⁰

És ha most arra a kérdésre próbálok feleletet adni, hogy milyen hatások érték minket a sartre-i gondolatvilággal és ethosszal történt – elfogultságoktól mentesebb – találkozás révén, akkor (egyelőre magamnál maradva) elsősorban a dogmatikus szendergésből való gyorsuló ébredéshez kapott serkentést említhetem. Ezt döntő mértékben az a körülmény segítette elő, hogy Sartre, aki a marxizmust korunk megkerülhetetlen s egyben meghaladhatatlan eszmei kifejezésének tartotta, jól látta azt is, hogy államvallássá torzult, szklerotizált állapotában

az elavultság, a végzetes lemaradás fenyegeti. Elmulasztotta ugyanis, hogy a kortárs lélektan, szociológia és fenomenológia eredményeit befogadja. Nincs etikája. Ezért **A dialektikus ész kritikájában** című befejezetlen nagy művében (1960) Sartre arra törekedett, hogy az egzisztencializmust és a marxizmust egyesítse.

Ez a vállalkozás engem főként erkölcsstani vonatkozásaiban izgatott, mert érdeklődésem (egyetemi munkámmal is kapcsolatban) egyre inkább a morál kérdésköre felé fordult. Szintén felszabadító volt Sartre kísérlete a tekintetben, hogy áttörte egy megbonthatatlanak nyilvánított ideológiai rendszer falait, és utat nyitott a termékenyítő érintkezések és korszerű szintézisek felé.

Noha (determinista fogantatású) fenntartásaim maradtak Sartre központi kategóriájával, az abszolutizált szabadsággal kapcsolatban, az a szokatlan, sőt provokatív tétele, amely szerint „szabadságra vagyunk ítélve”, az én esetemben is a további eszmei emancipációra sarkallt. Segített abban, hogy növeljem egyéni szuverenitásom hatósugarát, azt az állandóan erősödő igyekezetet, hogy az önkéntes alárendelésként elfogadott, ám mindinkább katonai drillként rám nehezedő pártfegyelem kötelékein lazítsak. Ez a tendencia sokáig csupán mint belső indíték, a lelkiismeret, a tudat mélyén jelentkező/izmosodó autonómia formájában érvényesült, ám kétségtelenül az önálló és kritikai gondolkozást bátorította.

Lukács Györgynek igaza volt, amikor – az említett interjúban – Sartre-ról szólva arra emlékeztetett, hogy az egyéni döntések elhanyagolásának veszélyére Engels is felhívta a figyelmet. Jogosan mutatott rá Adam Schaff, hogy egy mai követelményeknek megfelelő filozófiai embertan és személyiségelmélet bizonyos elemei már (főként a fiatal) Marxnál megtalálhatók. Mindez azonban nem helyettesítette az „aggiornamentó”-ra irányuló erőfeszítéseket. A sartre-i bíráló, illetve felhívás elodázhatatlanná tette a bölcséleti antropológiai és személyiségelméleti vizsgálódásokat.

Ezek a stúdiumok azonban nem pusztán a megismerés, a meditáció síkján hatottak. Ha – mint Sartre tanítja – a lét megelőzi a lényegét, ha az ember először létezik, önmagára talál, s aztán határozza meg önmagát, akkor ebből számomra is megkerülhetlenné vált a következtetés: „az ember semmi más, mint amivé önmagát teszi”.¹¹ A „polgári individualizmus” elleni hadakozás bennem munkáló s engem is már-már nyájlénnyé lefokozó következményeit számításba véve, ama sartre-i koncepció, amely az embert, az egyént önmagát a jövő felé vetítő, a holnapok távlatában megvalósítandó tervként¹² fogja fel, kétségtelenül öneszmélésem alakító tényezőjévé vált. Nyilván a gyakorlati, a szerkesztői-tanári tevékenységemben mutatkozó konzekvenciák sem maradtak el. Nem is maradhattak, hiszen a sartre-i tételekből az **egyéni felelősség** roppant súlyára kellett következtetni. Az önalakító lény

felelősséggel tartozik mindazért, amit tesz vagy elmulaszt. Már önmagunk választásában is benne rejlenek ezek a következmények, hiszen azáltal, hogy opcióinkkal önmagunkat alakítjuk, másokat is választunk. Amikor „képünk kialakításán dolgozunk – jelenti ki Sartre –, ez a kép mindenkire nézve és egész korunkra nézve érvényes lesz. Így felelősségünk jóval nagyobb, mint gondolnánk, mert az egész emberiséget elkötelezi.”¹³

Noha nem akartam, nem is lehetett a külső körülmények hatalmától eltekinteni, és felelősségem világméretűvé tágításában sem követhettem Sartre-t, végsőkéig feszített konklúziói megóvtak attól, hogy az „erről nem volt tudomásom” mentségét – maradéktalanul önfelmentően – igénybe vegyem. Nem bújhattam ki az egyébként valóban elszenvedett dezinformáltság s az élet szinte minden vonatkozásában titkosított rendszer mentsége mögé. Sartre abszolutizált, határtalan felelőssége – mindmáig hatóan – lelkiismeret-vizsgálatra, önrevízióra buzdít. Elméleti síkon pedig arra szólít, hogy az egyéni és kollektív, főként pedig az írástudói felelősség, illetve felelőtlenység kérdését a felhalmozott történelmi és egyéni tapasztalatok alapján újraértelmezem. Új dimenzióit feltárjam.

A választás s a felelősség jegyében alakított élet nem egyeztethető össze a kvietizmussal, hiszen az ember az, amit cselekszik. Ezek a felmérések tájolják be az elkötelezettség hagyományos magatartásának, illetve ethoszának sartre-i változatát. Benne olyan erkölcsi modellre is reméltem találni, amely – miközben cselekvésre buzdít – a fanatizmustól is megszabadít. Márpedig erre az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején sokunknak égető szüksége volt. Az egyén döntéséből, szabad választásából fakadó s a reménytelenséggel dacoló elköteleződés a nemzetiségi feladatvállalás szempontjából is dinamizáló magatartásmintát kínált. Az **Erdélyi Fiatalok** s a **Hitel** meghirdette értelmiségi népszolgálat korszerű variánsában nélkülözhetetlen morális fogódnaként szolgálhatott. Egyben társadalmi reformtörekvéseinket is közvetítette, kifejezte.

A Sartre halálára (1980. április 15.) írt rövid megemlékezésében¹⁴ Regis Debray, akit egy egzisztencialista típusú elköteleződés vitt el Che Guevara mellé a bolíviai őserdőbe, hogy ott kihívja a sorsot, azt írta, hogy egy adott időben Buenos Aiestől Bejrútig korunk minden írástudója életének egy pillanatában a „Sartre-családhoz” tartozott. Többé-kevésbé távoli rokonként magam is erős stimulenseket kaptam éppen az értelmiség társadalmi helyének és szerepének a kutatásához. Igaz, e kérdéstről román nyelven 1965-ben megjelent könyvemben¹⁵ ez az ihletés nem nagyon érződött, ám a következő évtizedekben – e témakörben publikált – írásaimban többé-kevésbé jelen van. Nyomon követhető az írástudók újabb és újabb áruulásait elemző kísérleteimben s abban a munkában is,

amelyben kelet-európai értelmiségiek nemzetiségi törekvéseit mutattam be.¹⁶

Az egzisztencializmus eszmetörténeti, dokumentáris értékéről értekezve Sükösd Mihály találóan azt írta, hogy „elméletté rangosította azt a rebbenékeny entellektüel-közérzetet, amelyet addig inkább a szépirodalom dolgozott fel”.¹⁷ Nos, ehhez a közérzethez – mint ismeretes – a Sartre, Beauvoir és társaik irodalmi hőseit jellemző szorongás, rettegés is hozzátartozott. Ami viszont az „elméletté rangosítást” illeti, Sartre szerint a szorongás elválaszthatatlan a felelősségtől, hiszen az elköteleződő lény tudja, hogy önmagával együtt az egész emberiséget is választja. Éppen ezért nem menekülhet a teljes és mélységes felelősségtől. Ez viszont aggodalommal, félelemmel tölti el.

Nem nehéz felidézni az elmúlt évtizedek, főként az ötvenes évek légkörét annak az érzékeltetésére, mennyire magunkra ismerhettünk a szorongó sartre-i hősökben, illetve mennyire el tudtuk fogadni a magatartásukat magyarázó, igazoló tételeket. Persze, a mi rettegéseink sokkal konkrétabb, közvetlenül veszélyesebb okokból származtak. A totalitarizmus mindenhatónak tűnő gépezete, főként a szekuritáté állandó fenyegetése nyomasztott és töltött el félelemmel. Erről a félelemről állapította meg Vaclav Havel, hogy nem szokványos lélektani megközelítésben, hanem mélyebb, etikai síkon kell felfogni. Ez az emberekre nehezedő nyomás mint valami általános veszélyeztetettség érzékelése jelentkezett, és válaszként a külső alkalmazkodás, az önvédelem legkülönbözőbb formáiban jutott kifejezésre. Mindenki állami alkalmazott, a mindenütt jelen lévő hatalomnak többé-kevésbé kiszolgáltatott lény, s ilyenénképp többszörösen volt mitől tartania. Nem a félelem abszolút mértéke a mérvadó – mutatott rá Havel –, azt a maga viszonylagosságában kell számításba venni.

A demokrácia azonban – figyelmeztetett Bibó István – nem egyeztethető össze az uralkodási elvvé és gyakorlattá tett megfélemlítéssel. Demokratának lenni – Bibó szerint – annyi, mint nem félni. Az egyén, sőt a közösség legyőzheti félelmeit, s ilyen értelemben tanácsolta Danilo Kiš: határozzuk el, hogy nem félünk! Sartre éppen azzal, hogy tudatosította a bennünk lappangó rettegést, a fenyegető veszélyekkel szembeni állandó készenlétet, a Danilo Kiš javasolta elhatározás belső kialakításában segített.

A sartre-i felfogás hatása erőteljesen jelentkezett a humanizmus értékeivel való azonosulásunkban, s ebben a totalitarizmus már alig leplezhető emberellenességével szembeszegülő tiltakozásunk nyilvánult meg. A szellemi-erkölcsi ellenállások története azt tanúsítja, hogy – politikai töltetű – jelentkezésük változó formákat ölt. Különböző szakaszokban eltérő eszmék, értékek nyomatékosításával jut kifejezésre. A Gulág és nyúlványai barbarizmusára az emberség hangsúlyozása, ama hagyományhoz való visszatérés lehetett akkor és itt a megfelelő válasz,

amelyet az európai (s benne a marxi) humanizmus is képviselt. Sartre irányzata éppen ezt segítette elő, hiszen tanításának legismertebb, legnépszerűbb kifejtése (**L'existentialisme est un humanisme** 1946) éppen a humanizmustól elszakíthatatlan mivoltát sugallta.

Ebben a sokat idézett vitairatban Sartre elhatárolja magát a humanizmus különböző alakjaitól; saját koncepcióját vitázva bontja ki. Üzenete mozgósító volt, mert víziójában azt a lényt jeleníti meg, aki csak önmagát közvetítve, csak (világi) transzcendenciát követve létezik. A sartré-i humanizmus azt kívánja az emberben tudatosítani, hogy egyedül ő a törvényhozó, s önmagát nem befelé fordulva, hanem mindig rajta kívüli célok irányába törve tudja megvalósítani. Ez az emberség az értelmes életet keresi és szavatolja. Egyedül mi magunk adhatunk ugyanis értelmet életünknek, hiszen a priori ilyen értelem nem létezik. Sartre hitvallása szerint életünk értéke attól függ, hogy értelmét miben találjuk meg.

Láthatjuk, ez a humanizmus a reneszánsz és a felvilágosodás legjobb hagyományait, az egyéni-emberi önrendelkezés tradícióját folytatja. Aktivizmust gerjeszt, s éppen ezek a tulajdonságai voltak azok, amelyekre emancipálódásunkban szükségünk támadt. Nem arról volt tehát szó, hogy az egzisztencialista tanok bigott követőivé váltunk, hiszen sok mindent nem fogadtunk el belőlük. Támaszra és eligazító orientációra találtunk viszont bennük egy olyan történelmi pillanatban, amikor az értékek devalválódása, átértékelődése során mind egyéni, mind közösségi létünkben válsággal küszködtünk. Amikor a reménytelenség környékezett minket, de nem tudtuk, nem is akartuk a borulátásnak, a lemondásnak teljesen átengedni magunkat. Az egzisztencializmus azonban optimistának hirdette magát, s a belőle valóban áradó derülátás tettekre készítetett.

Nem véletlen tehát, hogy az 1957-ben újrainduló **Korunkat** Balogh Edgár **Új humanizmus órhelyén** című vezércikke vezette be. És az sem volt véletlen, hogy évekkel később a humanizmus viszontagságait értelmezve¹⁸ sokszor hivatkoztam Sartre-ra. Ha abban az időben a humanizmus „csatakiáltássá” válhatott a pártállami diktatúra ellen, riogatásában a sartré-i cselekvő, jövőt alakító emberség hangja is ellenállásra bátorított. És amikor Brezsnyev tankjai letiporták az emberarcú szocializmus kísérletét, sok Sartre-ból merítő terv, elképzelés is a hernyótalpak alá került.

Persze, az egzisztencializmus kisugárzása nem egyedül **A Lét és a Semmi** szerzőjének gondolatvilágát közvetítette felénk. Igaz, Camus nem fogadta el, hogy ő egzisztencialista lenne. Sartre is – szakításig menően – elhatárolta magát, tőle, ám nem csupán a párizsi entellektüelek szemében, akik őt is ott láthatták az egzisztencialisták kedvenc találkozóhelyén, a **Flore** elnevezésű kávéházban, hanem számunkra is sokáig a „Sartre-család” belső köréhez tartozott. Nem változtatott ezen az

sem, hogy egyik interjújában azt állította, hogy a **Mythe de Sysiphe** című művét egyenesen ellenük írta.

Az egzisztencialisták közé sorolták őt ádáz ellenfelei, a sztálinisták is, akik – mint a már említett Jean Kanapa – reakcióként, sőt a Raymond Aron-féle „neo-fasizmus” (sic!) elméleti megalapozójaként bélyegezték meg. Tény, hogy Camus, akinek komoly szerepe volt a francia ellenállásban, viszonylag korán a kiábrándultak közé került. Eltávolodott a közvetlen politizálás feladataitól, s a – legnemesebb értelemben vett – moralizálás kortárs kifejezőjévé vált. Edgar Morin úgy látta, hogy ebben a moralizálásban s az elköteleződéstől való függetlenedésben a „halálosan csalódott kommunista remény párlatá”-ra ismerhetünk, és Camus érdeméül tudta be, hogy a baloldal eufóriájától¹⁹ igen hamar megszabadult.

Mi viszont a befogadás paradoxonaként könyvelhetjük el, hogy a felháborító módon a „nép ellenségei” közé taszított Camus munkáiban eszmei-erkölcsi támaszra leltünk. A **közöny** s **A pestis** című szépirodalmi alkotásai egyrészt sok mindent kifejeztek abból, ahogyan azokban az években környező világunkat érzékeltük, másrészt – akárcsak Sartre és Beauvoir művei – optikánkat alakították. A baloldal eufóriáján mi is már rég túl voltunk, ám – menet közben módosított – elkötelezettségünkről nem akartunk lemondani. Hetvenöt évvel születése, csaknem három évtizeddel halálos autóbalesete után Szilágyi Júlia a modern mítosz megteremtőjét látta benne. Építő hatását pedig így summázta: „A hétköznapiból és a kivételesből egyaránt kivonta a lényegét, azt a jóvátehetetlen mozzanatot, amely nem iskolamesteri szinten figyelmeztet roppant s gyakran összeroppantó felelősségünkre.”²⁰

Amikor – a humanizmus megpróbáltatásokkal teli útját követve – Camus Sziszüphoszt kommentáltam, még nem ismertem Leszek Kolakowski esszéjét, amelyben – az utópiát s a mítoszt szembesítve – inkább az utóbbinak nyújtja a pálmát. Nem mondhatunk le nihilista módon a mítosztól – hangsúlyozza a lengyel filozófus –, a racionális gondolkodás nem küszöbölheti ki. Mítoszok nélkül létünk megszűnne emberhez méltónak maradni.²¹ Prométheusz legendájában én is olyan motívumokra bukkantam, amelyek termékeny kiindulást kínáltak a műszaki civilizáció feltételei között élő emberiség dilemmáinak boncolgatására. A Sziklagörgető camus-i értelmezése viszont – többek között – az élet értelmének keresését taglaló fejtegetései miatt vonzott. Az abszurd s a lázadás filozófusa távol állt attól, hogy az életnek valamilyen felsőbbrendű értelmet tulajdonítson. Nem adta fel azonban azt a törekvést, hogy az emberi életben értéket, értelmet keressünk. Camus elvetette az öngyilkosságot, mint a világ képtelenségére adandó választ, s – végső soron – a lázadásban vélte a megoldást megtalálni.

Akkori helyzetünkben azonban nem annyira a lázadó ember modelljét éreztem eligazítónak, hanem azt a Sziszüphoszt tekintettem

követendőnek, akiben a helyzetét reálisan felmérő, sorsával számot vető, ám ugyanakkor e sorssal dacoló lény jelképét véltem felismerni. Természetesen nem fogadhattam el boldogként a mindig visszagördülő sziklával azonosuló mitológiai hőst, de a magatartására jellemző kitartást és tragikus hősiességet példaértékűnek ítéltam. Olyan ethoszt fedeztem fel benne, amelyből egy a kényszerbeolvasztással fenyegetett művelődést védelmező írástudók inspirálódhatnak.

A korszerűsített mítoszértelmezés mások számára is szerencsés „műfajnak” mutatkozott, hogy a totális cenzúra körülményei között a másként gondolkozást tolmácsolja. Talán nem tévedek, ha Bretter György sokat idézett és vitatott **Ikarosz legendája**²² című – **Korunkban** megjelent – esszéjének forrásvidékét a **Sziszüphosz mítoszá**nak környékén keresem. Egyébként a mítosznak – fiatal gondolkodóink körében – tulajdonított jelentőségről Egyed Péter tanulmánya is árulkodik.²³

Az első Jean-Paul Sartre-tól származó írás a **Korunk**, 1963-as évfolyamában (7. sz.) jelent meg. A cikk a hidegháború és a kultúra szabadságának viszonyát taglalja, s eredetileg a **Rinascita** című olasz folyóiratban látott napvilágot. Sartre bírálja a – hidegháborút szolgáló – nyugati kultúrpolitikát, s nyilván elsősorban ez tette a közlést lehetővé. Két évvel később, 1965-ben már a francia filozófus pályáját áttekintő tanulmányt publikáltunk. Szilágyi Júlia pedig Jean-Paul Sartre írói oeuvre-jének hőseit jellemezte²⁴. Látószögünk azonban nem kizárólag az „ateista egzisztencializmus” irányzatát fogta be. Az ún. keresztény egzisztencializmus képviselői (Gabriel Marcel, Emmanuel Mounier és Karl Jaspers) sem maradtak említés, értékelés nélkül. Igaz, a lapban jelentkező fajsúlyuk kisebb az előbbiekhöz viszonyítva.

1967-ben indítottam el **A dialógus jegyében** című rovatomat, amelyben a modern keresztény gondolatvilág jelenségeire, irányzataira is reflektáltam. A világi s a keresztény humanizmusok közötti párbeszédet szorgalmaztam, s ennek során e dialógus tekintélyes fórumával, az **Internationale Dialog Zeitschrift**tel sikerült kapcsolatot teremtenem. (Máig őrzöm annak a meghitt beszélgetésnek az emlékét, amelyet a folyóirat egyik vezetőjével, Herbert Vorgrimmlerrel – a társkiadó Karl Rahner nagy tekintélyű teológus volt – freiburgi lakásán a hatvanas évek végén folytattam.) Eszmélésemre különösképpen Jaspers hatott, akitől sokat tanultam elsősorban a felelősség vonatkozásában. Gabriel Marcel **Homo viator** című művével a remény filozófiájában bizonyult új távlatokat nyitó kalauznak, Mounier folyóirata, a színvonalas párizsi **Esprit** pedig (ha számai szemem elé kerültek) egy nekem addig ismeretlen, ám rokonszenves szempont alapján a század utolsó évtizedeinek drámai fejleményeiről tájékoztattak.

A „Sartre-család” genealógiája több elágazást tart nyilván, s ilyenképp a családfőt követve, számos rokon jellegű irányzattal és szerzővel találkozhattunk. Az egzisztencializmus holdudvarában hozzá közel álló

életérzéseket, problémákat kifejező alkotásokba, áramlatokba ütköztünk, s ezek az interferenciák valamennyiünkre hatottak. A **Korunkra** is.

Tudvalevőleg az elidegenedés mind irodalmi, mind filozófiai síkon behatóan foglalkoztatta a „család”-hoz tartozó írástudókat, de ama légkör kialakításához, amely ezzel kapcsolatban körülvette őket, Franz Kafka alapvetően hozzájárult. Tény, hogy az egzisztencializmus és Kafka hatása nálunk szinte egy időben, egymást kölcsönösen erősítve gyűrűzött be. J.-P. Sartre 1962-ben, a moszkvai békekongresszuson megvédte Kafkát, aki – könyveivel együtt – a szovjet tömb országaiban sokáig persona non grata volt. A francia filozófus-író felemelte szavát, a nyugati tendenciózus értelmezések s a keleti konok agyonhallgatás ellen, s a Kafkáért folyó harcban olyan szövetségesre talált, mint Ernst Fischer. (E küzdelem idején ismerhettem meg személyesen is Bécs környéki szerény tömbházlakásában, s az ő szíves ajánlásával kopogtattam be aztán több harcostárshoz Tübingentől Párizsig.) Senki sem érzékeltette oly végletesen az elidegenedést – állította Fischer –, mint a prágai író, aki környezete számára végzetesen idegen maradt, ám senki sem kereste oly kétségbeesetten a belőle kivezető utat, mint éppen ő.

A Kafkáért vívott harc egyik jelentős csatája volt a csehszlovákiai Liblicében megtartott értekezés (1963. május. 27.), ahol Edvard Goldstücker, Jiří Hajek s a későbbi „prágai tavasz” más szellemi előkészítői a „Kafka-per” újrafelvételét sürgették. A dogmatikusok ádáz ellenállásával dacolva Goldstücker és társai – többek között – Franz Kafka időszerűségét tudatosították. Érveik között megkülönböztetett hangsúlyt kapott annak a bizonyítása, hogy a keleti országokban az elidegenedés új és súlyos formákban jelentkezett.²⁵ Az elidegenedésre összpontosult oly indokolt figyelem elkerülhetetlenül a fiatal Marxra és Lukács György **Történelem és osztálytudat** című művére (1923) is kiterjedt.

Sokatmondó, hogy Veress Dániel szinte a liblicei értekezlettel egyidejűleg közölte a **Korunkban** a Kafkáról és a „kafkaizmus”-ról szóló írását.²⁶ Ez a mi körülményeink között kétségtelenül úttörő szellemi tett volt, s ezt – furcsa módon – csak két évtizeddel később követte Szász János Kafka-monográfiája.²⁷

A húsz év során **A per** és **A kastély** szerzőjének erdélyi recepciója – akárcsak az egzisztencializmusé – módosult. Változott ugyanis maga a befogadó közeg, hiszen ha a találkozás elején főként a másság s **A perben** leírt eljárásnak a sztálinizmus törvénysértő gyakorlatával egybeeső felidézése vonzott, a nyolcvanas évek közepén már a Szász-féle jellegzetesen század végi értelmezés táplálta az érdeklődést. Szász János – naprakész tájékozottságú, egyéni és közösségi élményeket kifejező – munkája ugyanis azt sugallta, hogy Kafka és társai hatékony eszmei-erkölcsi segítséget nyújthatnak nekünk a közeledő század- és ezredvég bonyolult s ugyanakkor fenyegető problémáinak a kezelésében.

Szász János olvasatában rá kellett döbennünk: Kafka világa és emberei közelebb kerültek hozzánk.

Kafkával és az elidegenedés komplexumával elmélyülő ismerkedés az **abszurd** világához, irodalomhoz is közelített. Persze, a vidékies maradiság és viszolygás, amelyeket előítéletek, hivatalos tilalmak és ferdítések is támogattak, e téren szintén nehezítették a befogadást. Mi azonban feladatunknak tekintettük, hogy olvasóinkat a képtelenség irodalmi-elméleti tükrözéseivel is megismertessük. E horizonttágításban olyan új ösztönzésekre reméltünk találni, amelyek a minket körülvevő, egyre abszurdabb jelenségek és fejlemények mélyebb megértését segítik elő. A racionalizálást viszont az ellenállás alapfeltételének, sőt egyik formájának tekintettük.

Ez a – szerkesztésben is érvényesített – koncepció vezetett minket, amikor a **Korunk** oldalain rendszeresen közöltük Páskándi Géza „abszurdoid”-jait, amikor következetesen tudósítottunk az abszurd irodalom, főként a dráma (Beckett, Ionesco, Frisch, Pinter, Albee, Jarry, Rozewicz, Mrożek) fölfutásáról. Ebbeli igyekezetünkben természetesen együtt haladtunk az irodalmi lapokkal és a színházakkal. Törekvésünket – kivételesen – ama körülmény segítette elő, hogy több évtizedes száműzetés után Ionesco Romániában „szalonképessé” vált. Ebben a vonatkozásban a **Secolul XX.** című színvonalas román világirodalmi folyóirat jó szövetségese nek bizonyult.

Az egzisztencializmus befogadása nem csupán az addig tőlünk elzárt, illetve torzítva bemutatott „nyugati” kultúrértékek hitelesebb megismerését könnyítette meg. A Sartre-féle irányzattal való találkozásaink – paradox módon – a mélyebb szellemi önismeretet is táplálták. Bátorították és igazolták azoknak az erdélyi gondolkodóknak az újraértékelését, akikre régebben az egzisztencializmus egyik vagy másik képviselője, előfutára hatást gyakorolt. Ez történt például Tavaszgy Sándorral, akit tárgyilagosabban, árnyaltabban méltathattam, miután – Sartre-től visszafelé haladva – Kierkegaardot is újra fel kellett fedeznem.²⁸

Ha azelőtt – elfogultságoktól befolyásoltan – nem fogadtam el ama félelmeket, bizonytalanságot kiváltó „démoni világ”-ról szóló Tavaszgy-féle helyzetképet, amelyet a kisebbségi létről és lelkületről felvázolt, a „kétségbeesés filozófiájá”-nak (Lukács György) előítéletmentes vizsgálata is rádöbentett, hogy – a Tavaszgy kifejezte – kisebbségi életérzés valós elemeket tartalmaz. Persze, ehhez a magam egyre kiábrándítóbb tapasztalatai is hozzájárultak. Ha a francia keresztény egzisztencializmussal történt találkozásaim főként a kortárs (szociális) katolicizmushoz közelítettek, a Kierkegaardból is merítő Tavaszgy Sándor írásai érdeklődésemet a modern református teológia (Karl Barth, Emil Brunner, Friedrich Gogarten) felé fordították. Tavaszgy Sándor tanulmányozására egyébként Balázs Sándorban igényes társat találtam.²⁹

Ily módon a születésének 150. évfordulóján – az UNESCO rendezte megemlékezésen – „élővé vált” Sören Aabye Kierkegaard, az ős-egzisztencialista megújult befogadása szintén hozzájárult ahhoz, hogy a magunk, a magam számára is felfedezzem az „erdélyi bölcséleti iskola” etikai vonulatát. Makkai, Tavasz, László Dezső és Imre Lajos különböző mértékben meríthettek a homályos dán gondolkodóból, de a szorongás, a reménytelenség és a rezignáció írásaiban oly gyakran előforduló motívumai – valaminő sajátos, áttételes értelmezés során – aktivizmust kezdtek sugallni. Etnikumközi együttélésre és együttműködésre szólítottak – nem csupán a tények okán, hanem az erkölcsi kötelesség regisztereiben.

Az etnicitásnál, az önazonosság keresésénél, megvallásánál és őrzésénél maradva, az egzisztencializmus, pontosabban Sartre nekem közvetlen segítséget is nyújtott. A hetvenes évek közepe táján kezdett személyesen is behatóan foglalkoztatni az antiszemitizmus ellen írt munkájának (**A zsidókérdésről** 1947) ama tétele, hogy zsidó az, akit a másik (a nem zsidó) tekintete annak lát. 1975-ben indítottam útnak „etttersbergi töprengéseimet”, a benső számvetésnek ezt a sorozatát, amelyben a buchenwaldi koncentrációs táborban megélteket újra- és újraértelmezve, identitástudatom alakulásáról is beszámoltam. A sarthe-i figyelmeztetés már csak annak következtében is eligazítónak bizonyult, mert érvényességét – sajnos – tapasztalataim is igazolták.

Nem kizárólag az egzisztencializmus befogadásának hatásmechanizmusai működtek a vizsgált találkozások színhelyein. Az összefüggések és eszmei szembesülések belső logikájából következően érintkezésbe kellett jutnunk azokkal is, akik az irányzat képviselőivel így vagy úgy polémiába, ellentétbe kerültek. E jelenséget elemezve mind a befogadó közeg metamorfózisait, mind az eszmetörténet dinamikáját számításba kell vennünk. Arra gondolok, hogy Párizs nem csupán az öltözködés, az illatszerek terén, hanem a szellem régióiban is diktálta a divatot, s ez a tényező új és új irányzatok rajtolásának kedvezett. Persze, a jelenség mélyén **döntően** a megismerést, a tudományos-bölcséleti fejlődést meghatározó tényezőket kell felismernünk.

A hatvanas-hetvenes években a **strukturizmus** „divatja” kiszorítani, de legalábbis elhalványítani látszott az egzisztencializmusét. Egyes hangadói (például Louis Althusser) főként a fiatal Marxhoz közelítő humanizmusát támadták, s ez az igyekezet mifelénk is visszhangra talált. Természetesen nem vonható kétségbe, hogy az irányzatnak s egyik legtekintélyesebb képviselőjének, Claude Lévi-Straussnak sokban igaza volt, amikor a társadalmi életben működő szerkezetek szerepét emelte ki. Ezért is törekedtünk a strukturizmus sokoldalú bemutatására. Az 1970-es évfolyam 2. számában súlypontot állítottunk össze, s a problémakört a következő években is szem előtt tartottuk. Egyetértően adtam – többek között – nyomdába Roth Endre írását Althusser önbírálatáról³⁰, mert (a

tragikus sorsú) francia gondolkodó belátta, hogy tévedett, amikor áthidalhatatlan cezúrát vélt a fiatal humanista Marx és **A tőke** szerzője között felfedezni.

Nem tölthetett el viszont elégtétellel, hanem önrevízióra kötelezett annak a beismerése, hogy a J.-P. Sartre és Raymond Aron közötti konfliktusban sok tekintetben az utóbbinak volt igaza. A dogmatizmus eltorzította marxizmus valóban az „értelmiség ópiumának” bizonyult, a Gulág létezett, a szovjet külpolitika tényleg birodalmi terjeszkedést szolgált, s az az elkötelezettség, amely az egzisztencializmusból is sokat merített, nemegyszer kritikátlan önfeladásra, később szégyellni való állásfoglalásokra késztetett. Be kellett látnom, hogy az Aron-féle „elkötelezett szemlélő” magatartása inkább kedvez a nélkülözhetetlen egyéni autonómiának.³¹ Örültem viszont annak, hogy 1979-ban – egy, a vietnami menekültekkel való szolidaritást kifejező gyűlésen – a két régi barát ismét kezét fogott.³²

A találkozásokot néha eltávolodások követik. **A Korunk** tájékoztatott az új-baloldal színre lépéséről, méltatta Che Guevara önfeláldozó, de eredménytelen vállalkozását, és érdemben foglalkozott Herbert Marcuse felfogásával. Nem tudtuk azonban rokonszenvvel kíséreni azt a Sartre-t, aki 1968 után a kis, peremre szorított értelmiségi csoportok partizánharcát támogatta. Aki – noha nem teljesen egyetértően – maoista lapocskák főszerkesztését vállalta. Hogyan követhettük volna ezen a – számunkra teljesen érthetetlen és elfogadhatatlan – úton, amikor 1971-ben a Ceaușescu meghirdette „mini-kultúrforradalom” éppen Mao tanításából és szörnyű pusztításokat okozó gyakorlatából ihletődött?

Jean-Paul Sartre utóélete ellentmondásosan alakul, ám még távolról sem lezárt fejezet. Egyrészt jelentkeztek olyanok, mint például Jean-François Lyotard, akik siettek elparentálni a Voltaire–Zola–Sartre típusú értelmiségi magatartást, mert az a modern világban túlhaladottá vált. Leáldozott – szerintük – a napja a magukat valamilyen egyetemes szubjektummal azonosító, annak nevében fellépő írástudóknak. A jelen s a jövő a szakkompetenciát, a hatékonyságot képviselőké, akiknek társadalmi helyét és presztízsét egyedül a teljesítmény határozza meg.³³

A sartre-i elkötelezettség jövője a francia „új filozófusok” kiemelkedő tagját, Bernard-Henri Lévyt is mélyen – sok szkepszist kifejező módon – foglalkoztatta, ő sem úgy látja, hogy ez a magatartás a holnapok távlatában megőrzi érvényét. Az általa előrejelzett ethosz azonban nem mond le az elkötelezettségről, ám több távolságtartást és bírálatot sugall. Nem szabad az elkötelezettséget – hangsúlyozza Lévy – vallásként kezelni.³⁴ Ezzel csak egyetérthetünk, s ez a konklúzió is további termékenyítő találkozások szükségességét bizonyítja.

POLÉMIA AZ IRODALOMKÖZPONTÚSÁGRÓL

A hatvanas évek végén a romániai magyar művelődés több vonatkozásban is fordulóponthoz érkezett. Belső és külső fejlemények, immanens és rajta kívül érvényesülő, ám fejlődésére hatást gyakorló tényezők a kultúrpolitika újragondolását sürgették. Egy – a korszerűség követelményeinek megfelelő – művelődésstratégia kidolgozását tették elodázhatatlanná. A folyamat egyik összetevője és ösztökélője az irodalom státusát és jövőbeni szerepét feszegető polémia volt.

Az eszmecsere nem kavart fel szélesebb hullámokat, azóta sem tértek vissza rá érdemben, ám a nézetek ütközését annak idején indulatok is fűtötték, s a kölcsönös félreértésekben sem volt hiány. E negatív mozzanatok ellenére a vitában művelődésünk alakulását meghatározó, hatásukban pedig mindmáig érezhető tendenciák bukkantak felszínre. A több mint három évtizeddel ezelőtt megfogalmazott felfogások szembesülésének utórezgései ma sem ültek el, s a levont, illetve levonható következtetések a holnapok távlatában is hasznosnak mutatkoznak.

Éppen ezért nem felesleges az akkor ütköző nézeteket – mai fejjel felidézünk. Ezt szorgalmazza a vita egyik résztvevője, Benkő Samu is, aki a romániai magyar tudomány helyzetét és az Erdélyi Múzeum-Egyesület feladatait boncolgató nagy tanulmányában¹ az egész komplexum részletes elemzését a soron következő tennivalók között említi.

Kezdjük a visszatekintést az irodalom és a tudomány huszonöt-harminc évvel ezelőtti teljesítményének, egymáshoz való viszonyának s a romániai magyar művelődés egészében kialakult súlyának, funkciójának a számbavételével. Ez a retrospektív lajstrom egy rosszul begombolt mellény újragombolásában is segítségünkre lesz.

Az irodalomtörténet hazai és magyarországi művelői a hetvenes éveket irodalmunk egyik igen termékeny korszakának minősítik, ám ez a gazdag és gazdagító évtized nem a semmiből bontakozott ki. Előzményei szintén jelentősek és egyben a jelzett fellendülést sarkallóak voltak. A hatvanas évek végén ugyanis már biztatóan jelentkeztek a szocreál szabályait és szabványait áttörő lázadás, az ötvenes évek második felében észlelhető – az 1956-os forradalmat előkészítő irodalmi szabadságharc hatását is hordozó – megújulás eredményei. Ezek fiatal nemzedékeket, új víziókat és stílustörekvéseket fejeztek ki (gondoljunk csak a Forrás első és második generációjára).

A fiatalok színrelépésével együtt ment végbe az idősebbek s a derékhad – önrevízió révén is megvalósuló – tartalmi és formai újjászületése. A próza, a költészet, a drámairodalom, a kritika, az emlékirás és a

szociografikus irodalmi riport termésében, amelyet az irodalomelmélet és -történet ígéretes startja kísért, az erdélyi magyar literatúra hagyományos kisebbségi-nemzetiségi funkciója is erőteljesen megnyilvánult. Az önazonosság védelmének, a művészi ábrázolás közvetítésével gazdagodó önismeretnek a szerepkörére gondolok, amelyet ez az irodalom – persze kiesések áthidalásával, gyakran vargabetűk mentén – már a húszas évek óta magára vállalt. És – túlzás nélkül állítható – magas színvonalon, jó hatékonysággal teljesített. Jogosan állapíthatta meg tehát Pomogáts Béla: „A szomszédos országok magyar nemzetiségi kultúrájában hagyományosan az irodalom tölt be központi szerepet. A művelődés szerkezete, történeti okok következtében, nem vált teljessé, nem alakultak ki a tudományos képzés és kutatás intézményes feltételei, hiányoznak a felsőfokú tanintézetek, kutatóközpontok és tudományos egyesületek. Ennek következtében az irodalmi kultúrának: a szépirodalomnak, az irodalomtudománynak, az irodalmi folyóiratoknak és a könyvkiadóknak kell elsősorban vállalniuk a nemzetiségi önismeret fejlesztését.”²

Az erdélyi tudományosság esetében e sommás megállapításokat árnyalni kell, amennyiben nálunk a magyar nyelven folyó kutatás és oktatás nem csupán európai rangú tradíciókra tekinthet vissza, hanem az ötvenes évek végéig – ha beszűkített keretek között is, de – a Bolyai Tudományegyetem működésének köszönhetően mind az oktatás, mind a kutatás vonatkozásában bizonyos lehetőségekkel rendelkezett. Igaz, az Erdélyi Tudományos Intézet, majd az Erdélyi Múzeum-Egyesület, végül pedig az önálló magyar egyetem felszámolásával a helyzet a Pomogáts bemutatta állapotra degradálódott, ám az említett intézményi keretek között kifejlődött kutatás, az ott tevékenykedett szakemberek munkássága, amelyet a „magányos tudományos műhelyekben” folyó búvárkodás és alkotás egészített ki, nem enyészett semmivé. Az is igaz, hogy a Tavasz Sándor által „élettudományok”-nak nevezett, az itt élő magyarság sajátos vonásait, hagyományait, értékeit feltáró s éppen ezért csak itt művelhető diszciplínák területén a nemzetietlen dogmatizmus igen súlyos károkat okozott. Ezek helyrehozatala sokkal nehezebben haladt előre, mint az irodalom berkeiben, az első reményre jogosító eredmények mégis megszülettek. Mindez együtt sem biztosíthatta, hogy a tudomány kellő fajsúllyal jelen legyen anyanyelvű művelődésünkben. A hatalmi nyomás következtében diszkriminált tudomány nem foglalhatta el azt a helyet, amely egy korszerűen tagolt, sok tényezőből összetevődő és szintetizálódó művelődésben megilleti. A romániai magyar kultúra további léte szempontjából döntőnek mutatkozott tehát az a feladat, hogy ezt a lemaradást kiküszöböljük. Ezt követelte a másik korparancs: az illúzióktól mentes, hiteles valóságismeretre épülő kisebbségi-nemzetiségi tudat újrafogalmazása is.

A történelmi pillanat kedvezőnek ígérkezett. Persze, a körülmények nem voltak, nem is lehettek egyértelműen ösztönzőek. Ne feledjük, hogy

a „prágai tavasz” lerohanása s a nyugati diákmozgalmak elülte után voltunk, ám a jobbitó reformtörekvések közép- és kelet-európai képviselői és hívei nem kapituláltak véglegesen. Még nem mindenki döbbsent rá arra, hogy a belső reform halálra van ítélve, s az „emberarcú szocializmus”-nak nincs jövője. Nem minden remény hervadt le, és továbbpislákolásukat az is lehetővé tette nálunk, hogy a hatvanas évek második felére jellemző „enyhülés” még tartott. Kihatásai a magyar közéletben és kultúrában szintén érezhetőek maradtak. Emlékezzünk csak vissza: a vita kibontakozása előtti évben, 1968 nyarán, tehát a prágai bevonulás küszöbén zajlott le az a – Ceaușescu jelenlétében megtartott – értekezlet, amelyen a felszólaló magyar írástudók hangot adtak az égető problémáknak, sőt valaminő autonómia-igény is megfogalmazást nyert. Az egyeduralmát veszélyeztetve érző diktátor kénytelen-kelletlen itt-ott engedett, s ez abban is tapasztalható volt, hogy éppen a vita idején – mint ismeretes – új magyar kulturális intézmények létesültek. Megkezdte működését a Kriterion Könyvkiadó és a magyar nyelvű tévéadás. Magyar részlegek alakultak más kiadóknál, 1970-ben a bukaresti **A Hét** című – hangsúlyosan kulturális-tudományos jellegű – hetilap ugyancsak az olvasók kezébe került.

A menet nem volt (miért is lett volna?) ellentmondásmentes. A kompromisszumnak ára volt. Nem is kicsi.

E mozzanatok felvillantásával ama politikai, szellemi és erkölcsi közeget igyekeztem feleleveníteni, amelyben a vita megindult. A szigorú időrendet tekintve, azt hiszem, hogy nézeteltérést kiváltó kérdésfelvetés a **Korunk** 1969-es évfolyamában publikált három kisebb írásomban jelentkezett.³ **A dialógus jegyében** című, akkoriban rendszeresített rovatomban mindenekelőtt a korszerű hagyományápolás regiszterében sürgettem – az önrevízió kényszerétől is hajtva – az erdélyi magyar bölcséleti, etikai és szociológiai örökség tárgyilagos, a régebbi igazságtalan verdiktumokat megfellebbező újraértékelését. Felismertem, amit Für Lajos a következőképpen szögezett le: „Az irodalomcentrikus nemzetiségi kultúrák – csonka kultúrák.”⁷ Az én esetemben ez a felismerés szintén a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi életből merített. E hagyaték elfogulatlan újraolvasása és újragondolása során tudatosult bennem, hogy az **Erdélyi Fiatalok**, majd a **Hitel** nemzedéke – máig ösztökélő kisugárzású – szenvedéllyel, szakszerűséggel és eredményességgel vágott neki a társadalmi valóság feltérképezésének. Rájöttem, hogy a régi **Korunk** ismert orientációja, fokozott társadalomtudományi beállítottsága nem volt egyedi, rendkívüli jelenség, s éppen ezért értékelése csak más világnézetű csoportok, folyóiratok társadalomtudományi erőfeszítéseivel együtt, azokkal egybevetve végezhető el. A szociológia berobbanását a harmincas évek erdélyi szellemi életébe már akkor is bizonyos egyoldalú szemlélet kísérte. Az irodalom történése és tanára, Jancsó Elemér például a következő

módon jellemezte az Ady, Szabó Dezső és Móricz Zsigmond égisze alatt fellépő korabeli magyar ifjúsági mozgalmak (Sarló, Bartha Miklós Társaság, Erdélyi Fialok) tájékozódását: „Mindhárom mozgalomra jellemző, hogy bár három író gondolatvilágából indultak el, a magyar megváltást nem az irodalomtól, hanem a társadalomtudománytól várták, és a modern magyar irodalom legnagyobb értékének nem a nyelv megújítását tartották, hanem azt a világnézeti erőt és útmutatást, amely regényeken és verseken át a magyar társadalom forradalmi megújításának szüksége felé mutatott.”⁵

Debreczeni László, az **Erdélyi Fialok** egyik vezetője így vallott akkori útkereséseikről: „...1928 őszén Demeter Bélával is elbeszélgettünk Sajóudvarhelyen: irodalmi folyóirataink, szervezeteink már vannak; valami egyébre, másra van most már szükség; szellemi és közéletünkben tovább kell jutni azon az állapoton, amelyben az irodalom egyeduralgó. Valami olyan orgánus kellene, amelyben társadalmi és közéletünk belső, égető kérdéseit is tárgyalni lehetne.”⁶

Bizonyos egyoldalúság, néhány nem alátámasztott általánosítás a hatvanas évek végén felújult vitában is jelentkezett, noha mindazok, akik a jelenséget feszegették – mint az előző fejezetben is hangsúlyoztam –, igazán nem voltak irodalomellenességgel vádolhatók. A magam részéről határozottan leszögeztem: „nem irodalmunk tudatformáló, az önismeret elősegítő szerepének a tagadásáról vagy alábecsléséről van szó. Ellenkezőleg, szívből kívánom e funkciók minél hatékonyabb érvényesülését, és szent meggyőződésem, hogy jó úton halad e kívánt irányba. A **Korunk** tudatosan is támogatta annak a gondolati lírának és prózának a fellépését, amelytől elválaszthatatlan a filozofikum és etikum.” Harmadik cikkemet ezzel a konklúzióval zártam: „Az irodalomközpontúságot nem az írókkal szemben, hanem velük együtt kell feloldanunk a romániai magyarság korszerű, sokoldalú, gazdagon tagoló művelődésének kiteljesedésében.”⁷

Ebben a kis írásban azt is szóvá tettem (erre utalt a cím is: **Monológ vagy párbeszéd?**), hogy a várt polémia nehezen indul: az irodalmi lapok még tartózkodtak a választól. Csak miután a következő évben, a **Korunk** 1970/1-es számában több hozzászólás (Balogh Edgár, Benkő Samu, Veress Zoltán, Kallós Miklós) is napvilágot látott, reagált az **Utunk** két szerzője. Előbb Páskándi Géza szólalt meg. Terjedelmes válaszcikkének már a címe is (**Álproblémák „felfedezése”, avagy a hamis kérdés tudománya**⁸) jelzi, hogy érveit indulat fűti. Ez a cím azt is elárulja, s ezt a szerző kifejti, hogy az irodalomközpontúság taglalásában „a hamis kérdés elterelő hadmozdulatával” van dolgunk. Főként azt nehezményezi, hogy egyesek a bíró szerepében léptek fel, és „en bloc” hozták elmarasztaló ítéleteiket. Balogh Edgárt figyelmezteti is, hogy a **Valóság és magatartás** című cikkében⁹ megfogalmazott bírálati

észrevételek „hatósugara” jóval nagyobb lesz, hiszen azok egy „világnézeti folyóiratban” jutottak nyomdafestékhez.

Fatális félreértések – egymást gerjesztő – kölcsönhatásával találjuk itt szembe magunkat. A nem szerencsés szövegkörnyezetben elhelyezett kritikai megjegyzések keltik azt a benyomást, hogy valamilyen – veszedelmeket magában rejtő – támadásról van szó. Az irodalom, az írók elleni ármánnyal, valamint összeesküvéssel szemben kell tehát védekezni, s ez az **en garde** magatartás magyarázza Páskándi írásának érzelmi fűtöttségét. Ez a készenléti állapot váltja ki maró iróniáját. Páskándi felfokozott érzékenységében és heves reakciójában a sematizmus kalodájából épp hogy kiszabadult írók – érthető – aggodalma, sőt félelme jutott kifejezésre. Az is érthető, hogy a börtönből nemrég kikerült Páskándi fogalmazott oly végletesen. A tragikus vagy éppen tragikomikus az egészben az, hogy attól a „világnézeti” folyóirattól tartott, amely már az „olvadás”, a kelet-európai reformtörekvések „meleg áramlatában” hajózott, és határozott nemzetiségi funkciót vállalt. És azt az írástudót figyelmeztette szemrehányóan, aki szintén megjárta a román sztálinizmus börtöneit.

Páskándi Géza hozzászólásában találunk racionális elemzést is arról, hogy mikor és miért irodalomcentrikus egy művelődés, s ebből a fejtegetésből kiderül, hogy mégsem holmi „álprobléma” került szőnyegre. Az irodalom megkülönböztetett fajsúlya egy művelődésben többek között azért alakulhat ki, mert – Páskándi szerint – a literatúra válaszol leghamarabb az élet égető kérdéseire, s ez a pozíciója a történelmi alakulás energiáinak kisugárzása folytán keletkezik. Megszilárdul ez a központi szerep annak következtében is, hogy valamely közösség úgy érzi, éppen az irodalom közvetíti leginkább az önálló arculatát tolmácsoló hagyományokat, s ez a mély kötődés a tradíciókhoz főként a kis nemzeteknél figyelhető meg, amelyek fokozottabb figyelmet fordítanak anyanyelvű kultúrájukra, mint a nagyok.

Marosi Péter – higgadt hangnemű – válaszcikkében¹⁰ főként Benkő Samuval polemizált, aki művelődéspolitikai távlatokban érvelt, s egy olyan kultúramodellt ajánlott, amelyben „az irodalom, művészet, tudomány egyaránt elfoglalja az őt megillető helyet”¹¹. Marosi komolyan veszi vitapartnerét, elismeri, hogy sok köze van az irodalomhoz, s éppen ezért nem érti, miért vetett papírra néhány apodiktikus véleményt. Az **Utunk** szerkesztője úgy véli, hogy Benkőt a különféle írói látásmódok ejtették zavarba, tulajdonképpen erről a jelenségről kellett volna eszmét cserélni. Az irodalom „védelmében” és vonzerejének alátámasztására az akkoriban megjelent, valóban jelentős műveket (**Ki a sánc alól, Város a ködben, Anyám könnyű álmodot ígér, Soó Péter bánata, Zokogó majom** stb.) sorolja fel. E nagy közönségsikert is arató művekre hivatkozva jelenti ki, hogy nem kell csodálkozni, ha az irodalom szerepét és hatékonyságát

megkérdőjelező írások heves elutasításban részesülnek, s olyan reakciókat váltanak ki, mint amilyen a Páskándié is volt.

A visszapillantó tükörben ma úgy tűnik, hogy az ellentétes felfogások ütközése után megjelent további hozzászólásokból már hiányzik az elfogultságokat kiváltó emocionális töltet, s mintha valamilyen szintézisre való törekvés mutatkozna. (Egyébként Veress Zoltán és Kallós Miklós nyilatkozataira¹² is részben ez volt jellemző.) Új megközelítéssel, a bölcelet színeiben s a filozófia igényeinek hangot adva jelentkezik Bretter György, aki „téziseit”¹³ pontokba szedve a következő megállapítással indít: „Kultúránk irodalomcentrikus: ez tény, ez van. Hogy irodalmunk bölceletileg vérszegény: erre hívja fel Gáll Ernő a figyelmet – véleményünk szerint jogosan.” A 21 pontban összesűrített okfejtés a romániai magyar művelődés filozófiai betájolását szorgalmazza, s éppen ezzel az orientációval emeli ki a vitát a pusztán helyi jellegű keretektől. Tételei az említett egységbe foglalás irányába mutatva, az irodalom, a tudományos világkép és a bölceleti megalapozás termékenyítő kölcsönhatását, ennek az interferenciának a szükségességét emelik ki. Fontos és mind az ő fejlődése, mind a további világnézeti tisztázódások szempontjából előre mutat, hogy ideológia és filozófia között félreérthetetlenül különbséget tesz: „Az ideológia aktivitás-modellje az itt és most, a filozófia aktivitás-modellje perspektivikus.” Bretter György hozzászólása – a tudományé mellett – a filozófia szerepét nyomatékosítja, s ezzel annak a bölceleti-erkölcstani örökségnek az ébresztését is serkenti, amelyről az ideológiai kalodákból kiszabaduló romániai magyar művelődés nem mondhat le. Ennek a – főként a két világháború közötti korszakban keletkezett, ránk maradt – hagyatékunk a feltámasztása, illetve az új követelményeknek megfelelő továbbéltetése az etnosz s az ethosz viszonylatában is nélkülözhetetlenné vált. Egy fokozódó diszkriminációnak kitett népcsoport számára kínált fogódzót a túléléshez.

Második hozzászólásában¹⁴ Balogh Edgár is elsősorban az összekötő mozzanatokra, a csak közösen teljesíthető funkciókra helyez súlyt. Értelmezésében – s feltehetően mindig ez volt benső meggyőződése – az irodalomközpontúság nem valaminő művi úton keletkezett hegemonia, hanem olyan fejlemény, amely a kelet-európai adottságok talaján, a kisebbségi létfeltételek között szinte elkerülhetetlenül jött létre. „A romániai magyar irodalom központi volta a napi életben, előtérbe helyezettsége, feltűnő divatja semmi esetre sem véletlen torzulás, még csak szerkesztői-kiadói egyoldalúság sem – írja –, hanem egy társadalomtörténeti szerep, amelyet az irodalom – egyelőre – más művelődési, sőt közügyi kategóriák helyett is betölt. Valljuk be: irodalmunkban élünk, lélegzünk, nyújtózkodunk, foglalunk állást, kísérletezünk és tervezünk...”

Ez – ha úgy tetszik – a vita záróakkordjának is vehető állásfoglalás, amely a vitaindító hangütésére rezonál, úgy nyújt elégtételt az irodalomnak és művelőinek, hogy – az egész eszmecsere kicsengéseként – a filozófia és a tudomány pótolhatatlannak bizonyuló szerepét is tudatosítja. A kérdés felvetőjének sem volt más szándéka eredetileg.

Az irodalom kiemelkedő alkotásai, a bölcsélet és az erkölcsan szárnypróbálgatásai, a főként „egyszemélyes intézmények” keretében folyó tudományos kutatás egymást kiegészítő, egymást támogató eredményei a hetvenes évek derekán mutatkoztak meg. Miközben az 1971-ben meghirdetett Ceaușescu-féle „mini-kultúrforradalom” újabb jégtorlaszokat kezdett emelni, és elkezdődött az egyneműsítést célzó, titkosított utasítások gyakorlatba ültetése, miközben tervszerűen folyt a magyar iskolahálózat összezsugorítása révén az értelmiségi utánpótlás elrekesztése, a szellem „magasabb régióiban” még elevenség uralkodott. Csapody Miklós így jellemezte ezeket az éveket: „Mert a hetvenes évek valóban dinamikus, termékeny és reményteli idők voltak, bár nem gondtalanok, [...] a mozgékony és értékelvű magyar kulturális intézményrendszer nem csonkult, hanem bővült, a pezsgő művészeti, tudományos és irodalmi életben pedig fogalomtisztázó (utóbb bebizonyosodott: **a kisebbség szellemi önszemléletét mindenképp újraalapozó**) viták zajlottak [az én kiemelésem – G. E.], és sokféle (rossz, jó, kiemelkedő és remek) mű született és jelent is meg.”¹⁵

Az irodalomközpontúság-vita kétségtelenül az önszemlélet újraalapozó eszmecserek közé tartozott. Társadalompolitikailag azt a felismerést fejezte ki, hogy az együttélésnek a „végrelegesen megoldott” nemzetiségi kérdés következtében immár derűs jelenét és felhőtlen jövőjét kinyilvánító hivatalos tételek mögött valójában egy romló kisebbségi helyzet húzódik meg. Az „együttélő nemzetiségek” eufemizmusa már nem akadályozta annak a tudatosulását, hogy – egy rövid szakasz után – a romániai magyarság a hátrányos megkülönböztetés tárgya maradt. Ebből az evidenciából viszont azt a következtetést kellett levonni, hogy ennek a nemzetrésznek önazonossága megőrzése végett saját magának kell – a legjobb, **a kisebbségi tapasztalatokat közvetítő hagyományaiból is merítve** – vezéreszméit és eszményeit megfogalmaznia. Más szóval: bizonyos szellemi autonómiát kell a maga számára biztosítania, amelynek segítségével rá vár kultúrpolitikai irányvonalának tisztázása is.

Az irodalomközpontúság-vita e politikai-eszmei emancipálódási folyamatnak volt egyik összetevője és serkentője. A filozófia és a tudomány nélkülözhetetlen funkciójának a nyomatékos kiemelésével – többek között – azt a mai aspirációt is alátámasztja, amely az átfogó jellegű magyar felsőfokú oktatás visszaállítására irányul.

ERDÉLYISÉG? „ROMÁNIAISÁG”?

A mind erőteljesebben meghatározó funkciót teljesítő kisebbségi-nemzetiségi feladatvállalás arra is kötelezte a szerkesztőséget, hogy az „erdélyiség” s a „romániaiság” fogalmaival, koncepcióival újból és újból szembesüljön. Eszmecserék és viták robbantak ki – főként az utóbbi kapcsán.

Az önazonosság védelme a „mi” – változásaiban is állandóságra utaló – definiálását követeli meg. A „kik vagyunk?” és „mi végre vagyunk itt?” nemegyszer dilemmákat sugalló kérdéseire adott/adandó válaszokban az önismeret igénye munkál, ám a feleletek a változó időkről is árulkodnak. Válságos, korfordulatokat jelző történelmi helyzetekben az önmeghatározás rendszerint szenvedélyes vitákat, konfliktusokat is előidéző törekvéssé válik. Az önképből ugyanis gyakorlati következtetések származnak. A „mi-tudat” bizonyos magatartást táplál, állásfoglalásokra készítet. Döntésekre ösztökél, s ezek gyakran végzetesnek bizonyulhatnak. Valahogy így van ez mostanában is. A drámai körülmények, a felizzó remények, majd a kiábrándulások teszik érthetővé, miért feszegetik újból és újból az erdélyiség mibenlétét, illetve időszerűségét, miért kerülnek ismét szőnyegre olyan kérdések és érvek, amelyekről úgy hittük, eljárt felettük az idő. Az erdélyi gondolat viszontagságainak – a mához is szóló – felidézése megkerülhetlenné teszi azonban a „romániaiság” egy időben sűrűn forgalmazott fogalmának a letűnt évtizedek tapasztalatai alapján való újrvizsgálását. Ez a feladat több szempontból is elodázhatatlan. A belső önrendelkezés, az önkormányzás valamilyen formájának elérését célzó erőfeszítések éppúgy sürgetik, mint az előrelátható, pontosabban: valószínűsíthető fejlemények, amelyek az előbb-utóbb megszülető magyar–román kiegyezésből, a kínos lassúsággal, de mégis alakuló európai integrációból következnek. Ösztönzőként érvényesül néhány nemrég megjelent adalék és értelmezés, de a XII. osztályos magyar irodalmi tankönyv körül burjánzó vitát¹ is a „serkentő” tényezők közé számíthatjuk. Lássuk tehát a romániaiságot érintő újabb közléseket.

A **Korunk** 1992. évi 8. számában látott napvilágot K. Lengyel Zsolt – gazdag jegyzetanyaggal alátámasztott – írása², és szerzője azokat a külső/belső indítékokat elemzi, amelyek Kristóf Györgyöt, az első világháború utáni kolozsvári román egyetem professzorát a romániaiság fogalmának a kidolgozására készítették. A Münchenben élő fiatal kutató siet leszögezni: a Kristóf György használta „műszó” nem azonos a Gaál Gábor-féle romániaisággal, hiszen a korabeli konzervatív szellemiségű erdélyiség képviselője a maga „kétértelmű szerkesztési fortélyá”-val

egészen más célokat követett, mint a baloldali folyóirat vezetője. Ez bizonyára így is van, ennek ellenére kétségtelen, hogy a két „szójáték” között érintkezési felületek, átfedések állapíthatók meg. A magyar irodalom és nyelv egykori kolozsvári tanára azzal érvelt, amikor az erdélyi magyar irodalom helyett romániai magyar irodalomról kívánt értekezni, hogy az erdélyi jelző kirekeszt. Nem vesz ugyanis tudomást mindazokról az értékekről, amelyek nem férnek be a régi Erdély földrajzi területébe, szellemébe. A romániai magyar irodalom fogalma viszont megfelelő keretet kínál az ország egész területén létrehozott magyar értékek összefoglalására. Kristóf György arra is figyelmeztetett, hogy – a földrajzi megfontolások mellett – bizonyos pszichikai-politikai mozzanatokra is hasznos lenne tekintettel lenni: a magyarul kiejtett Erdély szó román közegben irritálóan hathat.

Láthatjuk, a romániaiság bölcsőjénél többféle szempont bábáskodott. Köztük feltehetően politikai motivációk is munkáltak. Kristóf, aki a Trianon utáni első évek passzivitását feladva itthon maradt, az aktivizmust választotta. Román állami alkalmazott lett, s az országosan szervezkedő Magyar Párt ama kulturális garnitúrájához tartozott, amely vállalta, hogy a párt – romániai feltételek között kialakítandó – politikáját eszmeileg alátámasztja. Ezért fogadhatta el (a román állami támogatással kiadott) négy nyelven írt **Cultura** című folyóirat magyar részének összeállítását, s ezért kapcsolódhatott be (másokkal, például Bitay Árpáddal együtt) a román–magyar kultúrközeledés szorgalmazásába. Ez az akció szintén nem volt minden politikumtól mentes, sőt magyar mentorait több indíték is sarkallhatta. Többek között az a törekvés, hogy román állampolgári megbízhatóságukat meggyőző erővel bizonyítsák. Persze, ez az igyekezet legtöbb esetben nem torzult pecsovicssággá. Kristóf György nem adta fel az egyetemes magyar, irodalom eszméjét és mércéjét, az ő transzszilvanizmusa sem jelentett kiszakadást a magyar nemzetből. Dolgozott viszont benne és társaiban az a szándék, hogy a revizionista-irredenta politikai irányzatoktól elhatárolják magukat, és lojalitásuk kinyilvánításával – egyéni és közösségi érdekek találkozása mentén – a romániai magyarság önvédelmét, művelődése fennmaradását elősegítsék.

Kezdeményezéseik és tetteik jellegzetesen kisebbségi fogantatásúak voltak; az alkalmazkodás, a kerülő utakon is elérendő célok határozott követése nélkülözhetetlen eszközeik közé tartozott. Igaza van K. Lengyel Zsoltnak, amikor – Kristóf György romániaiságát feszegetve – nem vállalkozott arra, hogy e műszó mélyén meghúzódó „rejtettebb indítékokat” és a benne kifejeződő törekvés „mélyebb irányát” felderítse. Én is megelégszem annak a jelzésével, hogy egy tárgyi igazság (a nem csupán Erdélyre korlátozódó magyar művelődés) hangsúlyozásával együtt e műszó valaminő kompromisszumra irányuló készségről tanúskodott.

Ez lehet K. Lengyel Zsolt véleménye is, hiszen a romániaiság kérdését többször érinti abban a vaskos kötetben³, amelyben (német nyelven) a kezdeti transzszilvanizmust boncolgatja. Könyvének címe (**Kompromisszum keresése közben**) is mutatja, hogy a bajor fővárosban működő Magyar Intézet – Erdélyből elszármazott – kutatója a kiegyezés (tehát nem az elvtelen megalkuvás) valamilyen formáját a kisebbségi politizálás tartozékának tekinti. (Persze, bármilyen megegyezéshez alkalmas partner kell. A kompromisszum kölcsönös engedékenységet, mindkét fél részéről megnyilvánuló érdekeltséget, rugalmasságot feltételez. Egyébként, vannak jó és rossz kompromisszumok. S nem egy kiegyezésre irányuló kísérlet fulladt már kudarcba. Ez volt a sorsa számos, sőt a legtöbb ilyen jellegű kezdeményezésnek, amely a romániai magyarság különböző fórumaitól származott.)

A Kristóf-féle s a Gaál Gábor nevéhez fűződő romániaiságot megkülönböztetve K. Lengyel Zsolt arra is rámutat, hogy **az utóbbit a Korunk második folyama felújította**, s a szerkesztőség azon volt, hogy a honi magyar művelődésben központi szerepet biztosítson számára. A korai transzszilvanizmus elemzője úgy véli, hogy ebben az igyekezetben „a román állam iránti feltétlen elkötelezettség” jutott kifejezésre.

De mi is történt valóban?

Gaál Gábor halálának tizedik évfordulóján (1964) a megemlékezés szándékával több írást közöltünk a 7. számban, s ezek között kapott helyet Kallós Miklós visszapillantása, amely a folyóirat egykori szerkesztőjének teljesítményét idézte fel.⁴ A tanulmány eredetileg az RKP központi elméleti folyóiratában, a **Lupta de clasă**ban jelent meg (1964. 6.), és – érthető módon – súlyt helyezett arra, hogy kimutassa: a G. G. szerkesztette havi szemle az ország valóságában gyökerezett. Kallós részletezően felsorolta, értékelte a romániai társadalmi, politikai-szellemi jelenségekkel foglalkozó tanulmányokat, cikkeket és recenziókat, s ebben a következetes szerkesztői orientációban a romániaiság Gaál Gábor-i koncepciójának a gyakorlati megvalósulására vélt ismerni.

„Romániaiságon – írta – a **Korunk** s mindenekelőtt Gaál Gábor nem egyszerűen földrajzi vonatkozásokat értett, hanem azt az elkötelezettséget és hivatást, hogy a romániai haladó erők szerves részeként folytassa tevékenységét.”

Ez az értelmezés egyrészt a megemlékezés korabeli körülményeire, atmoszférájára utal, másrészt – kétségtelenül – olyan interpretációt tartalmaz, amely, **noha meghaladja az eredeti Gaál Gábor-i szövegeket**, nincs ellentétben az egykori szerkesztő felfogásával. A **Korunk** tényleg (főként azt követően, hogy koncipiálása, terjesztése egyre inkább Romániára korlátozódott) az itteni haladó szellemi front összetevőjének tudta magát. Ez a „helyzettudat” aztán természetesen a lapszámok megtervezésében is éreztette hatását.

Ami a megemlékezés kor megszabta feltételeit, légkörét illeti, ne feledjük, a romániai „olvadás” bátortalan, alig mutatkozó kezdeteinél tartottunk. Csak néhány év választott el minket Gaál Gábor nehezen elért „rehabilitálásától”, majd az ötvenes évek végén ránk zúdult megtorlásoktól, a Bolyai Egyetem megszüntetésétől. A tűzkeresztségen átesett szerkesztőség elsősorban a felvállalt nemzetiségi funkció teljesítésének útját-módját kereste. Ebben a tapogatózó, a lap hivatását biztosító kiútkeresésben úgy találtuk, hogy az első folyam „román számának” tradíciója, a romániaság átértelmezett fogalma megfelelő fogódzót, alkalmas orientációt ígér. Legitimációs hivatkozásként is hasznosnak mutatkozott. A szeparatizmus bélyegét ugyanis már akkoriban könnyen rásütötték azokra, akik az itteni magyarság önazonosság-tudatát próbálták erősíteni.

A legjobb értelemben vett konjunkturális megfontolások azonban csak alapvető elvi opciókat egészítették ki. Mi valóban magunkénak éreztük és vallottuk G. G. 1940-ben megfogalmazott krédóját: „Mindig azt mondtuk: az életünket azokkal együtt kell megoldanunk, akikkel együtt élünk. Az idő kiforrásának mai nagy szakaszában sem vélekedünk másként. Lelkiismeretünket tisztának ma is csak ilyenképpen érezzük.”⁵ Ebben a szellemben fogadtuk el a magunk programjaként is G. G. céltudatos, évről évre felújított szerkesztői erőfeszítését, hogy olyan munkatársi gárdát alakítson ki, amely képes magas színvonalon a román valóság különböző területeit kritikailag átvilágítani. Ezért nem pusztán alibiként szolgáltak az 1936-os „román” számra (2.) történt sűrű hivatkozások.

A második folyam nemzetiségi funkciójának kimunkálása egyszerre volt része és eredménye ama változásoknak, amelyek a honi magyar identitástudatot alakították. Nyilván, most csupán e változások értelmiségi-politikusi kifejezőit idézem fel. Emlékeztetnem kell arra, hogy a második világháború végével bekövetkezett fordulat a régebbi, identitásközvetítő fogalomhasználatban is jelentkezett. A még 1944-ben létrehozott kisebbségi-nemzetiségi minisztérium az összes előző diszkriminatív intézkedéseket hatályon kívül helyezte, majd 1945-ben – törvény útján – a „kisebbség” terminusát a „nemzetiség” fogalmával cserélte fel. A „kifejezéscsere – állapította meg Demeter János – azért vált indokolttá, mert a kisebbség terminus nemzetiségi vonatkozásban feltételezi az uralkodó többséget: azt a gondolatot rejti, hogy a politikai hatalomból nem minden állampolgár részesedhet egyformán.”⁶ A jogi-szociológiai-politológiai fogalmak változása a kisebbségi tudatban (főként az ígéretes kezdetek elején) beállt módosulásoknak felelt meg, ezek viszont a társadalmi lét síkján végbemenő erőfeszítéseket, küzdelmeket fejezték ki. Ebben a menetben a remények még jogosnak, a jövő távlatai pedig ígéretesnek mutatkoztak. Úgy tűnt, hogy még a Vásárhelyi Találkozó felvázolt fejlődés valóságos perspektívát kínál a

Duna-völgyi megbékélés és összefogás számára. Ilyen körülmények között érhető, hogy Bányai László 1947-ben a következőképpen érvelt: „A kisebbség szóval annak idején egy elnyomatásban sínylődő nemzettöredék helyzetét igyekeztünk kifejezni. Tehát nemcsak szám szerinti, hanem jog szerinti kisebbséget is. Hogyha pedig más oldalról hallottuk elhangzani, nemegyszer lealázó szándékot éreztünk kicsengeni e szó mögött. Ezzel szemben a nemzetiség szóval a demokrata kormány uralomra jutása óta mindinkább a jogegyenlőséget megvalósító népi demokratikus rendszerben élő népcsoportot jelöljük.”⁷

Magától értetődő, hogy a hatvanas évek közepére e remények, várakozások, sőt bizonyosságnak tűnő fejlemények jórészt illúzióknak bizonyultak. 1959 után a beolvasztó többségi nacionalizmus fenyegetésével egyre inkább számolni kellett. A veszélyeztetettség tudatát azonban időnként háttérbe szorították azok a történések, azok az újabb „vívmányok”, amelyek – úgy hittük – a nemzetiségek és művelődéseik hosszú távon is fennmaradó létét, sőt fejlődését szavatolják. Izmosodott ugyanakkor a felismerés, hogy a jövő zálogai nem paternalista kegyekben, hanem főként a hagyományaihoz, jellegzetességeihez, tehát önmagához ragaszkodó nemzetiség ethoszában, magatartásában rejlenek. Ehhez azonban eszmékre, értékekre volt szükség. A tudatosult lét azt sugallta, hogy az „együttélő nemzetiségek” továbbra is vagy ismét kisebbségi helyzetűek, s ebből az egyre inkább letagadhatatlan evidenciából következett, hogy a kisebbségi státust, illetve önvédelmet tolmácsoló (főként a transzszilvanizmusból merítő) nézetek, erkölcsi normák és ideológiák ázsiója emelkedni kezdett. Újra felfedeztük őket, és támaszra kezdtünk bennük találni. Kétségtelen, hogy ez a folyamat sokaknál, sokunknál szigorú önrevízióval járt együtt.

Az együttélés ténye azonban tény maradt, s a jövőben sem szűnhetett meg. A rendszer s a határok változhatatlannak mutatkoztak, s ilyen körülmények között látszott a romániaiság „bővített” fogalma olyan ideologikumnak, amely segítséget nyújthatott. Újból az irodalomhoz lehetett/kellett fordulni. Gaál Gábor ugyanis a maga romániaiságát – annak idején – elsősorban irodalmi összefüggések között fejtette ki.

A **Korunk** 1937. évi 3. számában jelent meg G. G. **Transzszilvániai-e vagy romániai magyar irodalom?** című tanulmánya. Szövege már előbb készült el, s teljes terjedelmében a Győri Illés István szerkesztette kötetben⁸, szintén 1937-ben látott napvilágot. Az erdélyi változásokról képet nyújtó gyűjteményben Gaál Gábor az irodalom helyzetét, illetve új jelenségeit mutatta be, ám panorámájának háttérét a szociológia, a társadalomlélektan segítségével vázolta fel. Írása nem csupán az irodalomnak, hanem annak a népcsoportnak a metamorfózisát is nyomon követi, amelyet ez a irodalom kifejez.

Már a **Korunk**beli részlet címe is jelzi, hogy a fejtegetés polemikus jellegű. A transzszilvanizmust bírálva G. G. rámutat, hogy Romániában a

magyarság nem pusztán Erdélyben él, hanem – az ország átalakulásának sodrában – a Kárpátokon túli tartományokban is letelepedett. Ezért minősíti önáltatásnak, elsietettnek, ha csak erdélyi magyar irodalomról beszélnek. Persze, létezik,¹ sőt gyarapszik a transzszilvániai magyar irodalom. Az írók többsége Erdélyben dolgozik, ám a közönség, amelyről s amelyhez szól, az ország egész területén található. Ezért „hamis az az irodalom, mely a romániai magyar élet vízióját Transzszilvániára szűkíti”.

Míg a Győri-féle kötetben közölt „jelentés” az irodalmi életbe, főként a **Helikon** világába s a kiadók tevékenységébe enged bepillantást, a **Korunk** számára kiemelt rész – szándékolt sűrítettségével – elsősorban a romániai magyar nép (nemzetiség) állapotáról tudósít. G. G. azt vallotta, hogy irodalomról sohasem szabad a hozzá tartozó nép nélkül gondolkozni. A népről az irodalomra s az irodalomról a népre lehet ismerni. Ebben az összefüggésben állapítja meg, hogy a honi magyarság szétszóródott, ám ez a folyamat nem csupán földrajzi helyváltoztatást jelent. „A más tájak és más institutiók között, a más társadalmi-történeti befolyások áthatásában – írja – egy új magyarság lassú alakulásának, változásának az éveit ezek.” Erdély fiai és leányai a regáti körülmények között a hagyományostól eltérő történeti-társadalmi feltételek közé kerülnek, s ez a más közeg elkerülhetetlenül hatással van rájuk. Márpedig a transzszilvanista irodalom a maga beszűkítettségében e hatások következményeit nem ábrázolhatja.

G. G. nem csupán a szétszóródás tényére és konzekvenciáira, hanem a polgárosodó-modernizálódó Romániába sodródott nemzetrészt állagának, rétegződésének a módosulásaira is felhívja a figyelmet. „Ebben a folyamatban – szögezi le – a magyar nemzetiség egészében minden helyet cserélt. Minden réteg mozgásba jött, minden leülepedett, átértékelődött. Az arisztokrácia, a hivatalnok dzsentri, a nagybirtokos magyarság ma már – a **múlt**, s ezzel együtt a múlté lettek mindazok az ideológiák, társadalomerkölcsök, életformák, amelyek ezeknek a kasztoknak a tükröződései. A **jelen**: az előbbieket mumifikálódása s a magyar polgárok, kispolgárok, kis- és középgazdák, alkalmazottak, proletárok, szolgák kora; szám szerint a szolgák nemzete, szám szerint a román polgárosulás kétkezi munkahadserege. Ezek ideológiája, ezek társadalomerkölcse, ezek életproblematikája a mai romániai magyarság belső világa. Irodalma – a romániai magyar nemzetiség irodalma – csak ebből épülhet.”

Láthatjuk, ez a társadalompolitikai mozgásokat becserkésző s ugyanakkor irodalmi tolmácsolásaikról kritikai látéletet készítő elemzés távolról sem volt valaminő esetleges, egyszeri s éppen ezért általánosítható következtetések szempontjából relevanciával nem rendelkező eszmefuttatás. A hatvanas években közölt újraértékelések – éppen átfogó jellege miatt – rendszerint különböző részeire,

megállapításaira tértek ki. A szerzők egyik része az irodalmi konklúziókat emelte ki, mások a nemzetiségpszichológiai fejtegetésekre fektettek súlyt.

Méliusz József – érthető módon – eleinte főként az irodalmi vonatkozásokat taglalta. Erre annak kapcsán is sor került, hogy a hatvanas évek második felében az Irodalmi Könyvkiadó válogatásokra készült a régi **Korunk** terméséből. A gyűjtőcím **A Korunk irodalma** volt, amit a helikoni költészet antológiája s más erdélyi folyóiratok (**Zord idő, Napkelet, Genius, Uj Genius, Periszkop**) bemutatása követett volna. **A Korunk költészete** című kötet meg is jelent Méliusz bevezető tanulmányával, s ebben a romániaságot a helikoni szemlélettel ellentétezve jellemzi. Méliusz értékeli a Helikon égése alatt megjelent számos mű humanizmusát, kiemeli, hogy a **Korunk** „magához ölelte” mindazt, ami irodalmában „az idő kérdéseire” válaszolt, ám rámutat az „erdélyi irodalom” „zsugori betájoltságára”, és számos illúzióját, több mitikus vonását is célba vette. Ezt a szellemi képződményt „helyettesítette be – írta – a **Korunk** a valóságtartalomtól, időszerűségtől feszülő romániai magyar irodalom fogalommal, amely teljességében és dialektikusan tartalmazta ennek az irodalomnak a sajátosságát, amire ugyancsak Gaál Gábor adott nevet a magyar gondolkodásban: romániaság.”⁹ (Egyébként Méliusz állásfoglalásának háttérében egy levél is található, amelyet 1937. december 1 -én intézett hozzá G. G., s benne – a lapcsinálás gondjait, a Vásárhelyi Találkozót s a folyóirat reális távlatait érintve – a romániaságra is kitért. További fejtegetéseink szempontjából nem érdektelen ez az új összefüggéseket is felvillantó részlet: „Nem adok fel semmit – írta G. G. –, de ha senki sem veszi komolyan, én komolyan veszem a Vásárhelyi Találkozót. Komolyan kell vennem. S azután: a lap romániaságát mind erőteljesebben kifejezésre akarom juttatni. Ez a lap egyre kizárólagosabb bázisa.”¹⁰)

A magam részéről szintén az irodalom felől fordultam a kérdéshez, de ez a megközelítés nemzetiségtudományi fejtegetésekbe torkollott. Nálam az alkalmat a Kántor Lajos és Láng Gusztáv együttműködéséből megszületett romániai magyar irodalomtörténet piacra kerülése teremtette meg, s éltem a lehetőséggel, hogy megvizsgáljam, mi is van irodalmunk mögött.¹¹

Elemzésemet az a Gaál Gábor-i tétel irányította, hogy a népről az irodalomra s a literatúráról a népre lehet következtetni. Főként az utóbbi kapcsolatot követtem. Egyetértően kommentáltam a szerzők (akkori) meghatározását, amely szerint a romániai magyar irodalom társadalmi meghatározója az ország valósága, s ezen belül az itteni magyarság kisebbségi/nemzetiségi helyzete. Elfogadtam, hogy e tényezők a magyarországi irodalomhoz viszonyítva eltérő vonásokat alakítottak ki, ám magam is súlyt helyeztem arra, hogy – a nyelv s a kulturális hagyományok „tágra értelmezett közössége” alapján – irodalmunk az egyetemes magyar literatúrától elválaszthatatlan.

A – már említett – visszakövetkeztetés vonalán haladva tettem kísérletet a nemzetiség meghatározására, s ez a próbálkozás ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy az etnikai-történeti közösséggként kezelt nemzetiség ismérvei a nemzetéhez hasonlóak. Szerepe és távlatai szintén az utóbbiival egyezők. Számszerűleg kisebbséget jelent a többségi nemzet mellett, tagjait pedig összekapcsolja a közös nyelv és kultúra, valamint az összetartozás tudata és a kollektív azonosság megőrzésére, fejlesztésére irányuló akarat.

Irodalmunk romániai meghatározottságából kiindulva eljutottam tehát az önazonosság megőrzésének tételezéséig, ami – a hetvenes évek elején voltunk – további tudományos és társadalompolitikai következtetések levonását tette lehetővé és szükségessé. Az előbbi vonatkozásban az önismeret feladata merült fel, s ezen belül a szociológiai kutatások váltak sürgetővé. Úgy ítéltem ugyanis, hogy a romániaiság „dinamikus kategória”. Lévéen a folytonosságot biztosító és a változást munkáló tényezők eszmei foglalata, jövőbeni érvényét csak tárgyilagos kutatások és a reális összefüggések számontartása biztosíthatja. Ez az evidencia aztán azt a felismerést diktálta, hogy „honi magyar önismeret és »románság-ismeret« elválaszthatatlan fogalompárt alkot, egymást kölcsönösen feltételező törekvést fejez ki”.¹² Ezt a megállapítást, illetve követelményt ma is érvényesnek tartom.

Méliusz József **Illúziók kávéháza** című műve (1971) új dimenziókkal gyarapította a romániaiság értelmezését. A Gaál Gáborhoz oly közel állt szerző felfogásában a romániaiság fogalomköre bölcséleti, politikai, etikai és esztétikai tartalommal telítődik, s ezt az eszmei fejleményt méltatva állapíthattam meg: a „nemzetiségi realizmus fogalma és követelménye azonos lényegében a romániaiságával”.¹³

A Méliusz-féle nézettel közeli rokonságban volt a Bodor Pálé, aki a problémának szentelt esszéjében¹⁴ – többek között – a következőket írta: „A romániaiság: egyfelől objektív valóság, másfelől **feladat** is, mégpedig valójában politikai – például önnevelő és másokat nevelő – funkció. Nem merő modus vivendi, hanem abból fakasztott magatartás; a romániai magyarság társadalmi, politikai, szellemi múltjának, jelenének és jövőjének a vetülete: annak a vetülete, hogy Románián belülségünk nem egyszerű ittlét.”

Ez a különböző értelmezésekben jelentkező tendencia, a romániaiság – magatartásban, feladatvállalásban, ha úgy tetszik, ethoszban „meghosszabbított” – értékelése sokakban kérdéseket vetett fel. Kételyeket és fenntartásokat váltott ki. Polémiára, ellenvetésekre ingerelt. Bizonyos kérdések, aggályok bennem is munkáltak, s ezeknek – az **Illúziók kávéházát** elemezve – kifejezést is adtam. Nem áltathattam magam: **nyilvánvaló volt, hogy az új dimenziókkal gyarapított romániaiság nem azonosítható egyszerűen azzal, amit G. G. a harmincas évek közepén kidolgozott.** Ezért a politikai, etikai stb. bővítményeket

minősítve arról írtam, hogy megfogalmazóik továbbgondolták s az időszéri követelményeknek megfelelően újragondolták a **Korunk** régi szerkesztőjének a koncepcióját. Erkölcsileg csupán az volt problematikus számomra: nem kerültek-e ellentétbe azzal, akire hivatkoztunk? Megnyugtatómra szolgált, s ezt le is írtam, hogy a továbbgondolások eredményei abban a szellemben és etikumban fogantak, mint amelyek G. G. – már idézett – 1940-ből származó hitvallását áthatották.

Tóth Sándor nem volt ezen a véleményen. A **Korunk** 1973-as évkönyvében található interjújában – amelyet a Gaál Gáborról készített monográfiájának megjelenése¹⁵ után közöltünk – igényes szövegkritikai elemzésre támaszkodva arra a konklúzióra jutott, hogy a romániaiságra a hatvanas-hetvenes években hivatkozók csak egy **szóképzést** vettek át szerzőjétől, s ezt egy mai fogalom jelölésére használták. Tóth Sándor olvasatában a Gaál Gábor-i szóképzés tartalmilag a román nép, a haladó román kultúra iránti rokonszenvet, a honi valóság felé forduló érdeklődést tolmácsolta. Benne volt még a közös múlt, az együttélésből fakadó kölcsönhatások, sőt a közös sors és jövő igenlése, ám nem volt, nem is lehetett kifejezése annak az aktív állampolgári lojalitásnak, amely egyes újabb szövegekben jelentkezett. Arra a kérdésre viszont, hogy nem tekinthető-e a korszerűsített romániaiság-koncepció a Gaál Gábornál már csíraállapotban megtalálható felfogás kiteljesítésének, Tóth azt felelte, hogy ez a hipotézis még tényszerű, tárgyi alátámasztásra vár.

A vita akkoriban a határokon is átsapott, s a magyarországi polémiában Tordai Zádor és E. Fehér Pál nézetei szembesültek.¹⁶ Az előbbi érvei több vonatkozásban a Tóth Sándoréival érintkeztek, de határozottan leszögezte, hogy az eredeti Gaál Gábor-i „ideológiai kulcsfogalom” a kisebbségi, nemzetiségi lét problémáját, sőt programját rejti magában, s illetéknépp a kifejezés általánosabb nemzetiségi-politikai értelmet is nyert. Nem kevésbé határozott volt ama megállapítása, hogy „G. G. számára a romániai magyar irodalom éppúgy csak **rész**, mégpedig szerves rész a magyar irodalom egységén belül, ahogyan a magyarság szerves része a magyar nemzet egészének”. Vitapartnere elsősorban azt kívánta nyomatékossítani, hogy a romániaiság nem a konformizmus ideológiája volt. Elfogadta, hogy G. G. elméletileg nem dolgozta ki teljesen a koncepciót, ám kategorikusan állította, hogy az „idevalóság”, a helyi erők reális felmérése, a romániai valóság tükrözése végig jelen volt a folyóiratban, s ez az örökség nem vesztette el időszériuságát.

Majdnem két évtizeddel később, **Jelentés Erdélyből**¹⁷ című munkájában Tóth Sándor visszatért a kérdésre, illetve a vitára. A **Jelentés** „küldője” akkor úgy látta, hogy a hatvanas-hetvenes években a magyarsággal szemben megfogalmazott lojalitásigénynek volt kulcsszava a romániaiság. Bizonyos keretek között még elfogadhatónak is ítélte e románsággal való szolidaritásra, haladó hagyományainak megismerésére szólító, ám ugyanakkor az anyanyelvű kultúrát és intézményei létét

szavatoló igényt, de – jogosan – emlékeztetett a Bolyai Egyetem felszámolására és más hasonló fejleményekre, amelyek a lojalitást honoráló állami biztosítékok ingatagságát, komolytalanságát jelezték.

Egyetértek a korabeli folyamat felidézésével, ám személy szerint nem emlékszem arra, hogy a hatalom részéről megnyilvánuló lojalitásigény különösen a romániaiság elfogadását szorgalmazta volna. Ellenkezőleg, azt kellett tapasztalnom, hogy a romániaiságban kétségtelenül benne rejlett kompromisszumot Bukarestben komolyabban figyelemre sem méltatták. Hagyták, hogy hangoztassuk, de nem adták semmi jelét annak, hogy valamilyen formában viszonzni akarnák. Feltehető, hogy az egyneműsítés távlati programja már nem volt összeegyeztethető a romániaiság ama összetevőjével, amely a honi magyar művelődés védelmét, ápolását és korszerű fejlesztését jelentette.

Biztos, hogy a romániaiság főként irodalmi, kulturális vonatkozásokban a hasonló csehszlovákiai¹⁸, jugoszláviai törekvésekkel volt rokonítható, de a hatvanas-hetvenes években nem vált olyan abszurd (Jugoszláviában jelentkezett) kísérlet melegágyává, hogy valaminő különálló magyar nemzet kialakulását ösztönözze.¹⁹ Egyike volt ama kudarcba fulladt kompromisszumkereséseknek, amelyekről – említett könyvében – K. Lengyel Zsolt számolt be. Ma sem tekinthetem másként, mint 1981 -ben: „Számomra – írtam – lényegében [...] nem jelentett mást, mint annak hangsúlyos megállapítását, hogy a romániai magyarság léte, kultúrája és jövője ebben az országban az együttélés feltételei között alakul, s ebből a felismerésből – mindenfajta elszigetelődő és leválasztó tendenciával ellentétben – az öfenntartás megkövetelte következtetéseket kell levonni.”²⁰

Ha Gaál Gábornál és egyes 60-as évekbeli felújítóknál a romániaiság a transzszilvanizmus bírálatához kapcsolódott, a **Korunk** második folyamának szerkesztősége szakított ezzel a junktimmal. E fordulat nem jelentette azt, hogy az erdélyiséget most hirtelen minden kritikán fölülínek nyilvánítottuk volna. Érthető, hogy – az árnyalt, elfogulatlan hagyományápolás jegyében – érvényesnek tekintettünk minden hiteles bírálatot, származzék az a régi **Korunk** köréből vagy a **Helikon** belső ellenzékétől. De éppen a differenciált értelmezés segített minket ahhoz, hogy újraértékeljük az erdélyi gondolat azon összetevőit, amelyek az önazonosság védelmében és ápolásában nélkülözhetetlenek mutatkoztak.

Ehhez az „új kurzushoz” tartozott az is, hogy – G. G. és Kós Károly között az **Utunk** első éveiben létrejött együttműködés tradíciójához híven – e kapcsolatok újrafelvételét kezdeményeztük. A Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád neve alatt megjelent s az erdélyi magyarság életében oly fontos szerepet játszott **Kiáltó szó** című kiáltvány félévszázados jubileumán levelet intéztünk Kós Károlyhoz, s arra kértük, elevenítse fel az olvasók számára a „hőskorszakbeli” akciót. Kós hosszú levélben

válaszolt, amelyet – Balogh Edgár bevezető soraival – közöltünk.²¹ Egy évvel később az Erdélyi Szépmíves Céh történetébe nyújtottunk bepillantást egy Kóssal készített nagy interjú segítségével.²² Már ezekben a dokumentumértékű vallomásokban sikerült számos, régebbi keletű pontatlan információt és tévítéletet kiküszöbölni, s ugyancsak egy évvel később látott napvilágot Balogh Edgár írása²³, s ez – többek között – arra vállalkozott, hogy az erdélyiség s a romániaiság egymáshoz való viszonyát újraértelmezze.

Gaál Gábor régi, közeli munkatársa s a második folyam felelős szerkesztője azzal a szándékkal nyúlt vissza a két folyóirat s a két szerkesztő – súrlódásokkal, konfliktusokkal is megterhelt – viszonyának a történetéhez, hogy tárgyilagos, mindkét irányban kritikai elemzés révén rámutasson az „ádáz tusákon” túl is érvényesülő párhuzamosságokra. Konklúzióját mintegy előlegezve Balogh Edgár már cikke elején jelzi, hogy a két fél egymásra találását törvényszerűnek ítéli. Tétele így hangzik: Gaál Gábor nem az erdélyiség, hanem legfeljebb egy erdélyi illuzionizmus ellenfele volt, és amit hiányolt, azt éppen a szellemi és szociális valósága szerinti erdélyi irodalomban jelölte meg. Ugyanakkor koncedálja, hogy Kós indokoltan hiányolta a kezdeti **Korunk** honi betájolódását. „A **Korunk** – írja – egy világot közvetített, de ebben a szakaszában még adós volt a honi valósággal.”

Törekvésében – hogy elismerje mindkét fél részleges igazságát, s egyformán marasztalja el is őket bizonyos vonatkozásokban – Szentimrei Jenőre hivatkozik, aki az **Erdélyi Helikon** 1929. évi 1-es számában – egyoldalúságok ellen állást foglalva – azt fejtegette, hogy a **Korunk** s az **Erdélyi Helikon** „nem egymással ellentett, de egymást **kiegészítő** kultúrmunkát” folytat. E múltfelelevenítés alapján (amely talán egy visszapillantó „wishfull-thinking” jegyeit is magán viseli) Balogh Edgár az erdélyiség s a romániaiság egymást kölcsönösen feltételező, egymásból következő jellegét hangsúlyozza: „A transzszilvanizmus szigorú bírálója

– írja – kellő időben a romániaiság realizmusát szólaltatja meg, de nem Erdély nélkül, hanem éppenséggel Erdélyen át és Erdélyben, ahol a hazai magyarság a román nép életébe századok óta kapcsolódik. Ezért nevetséges minden olyan kísérlet, mely mereven sarkítja Gaált és a transzszilvanizmust ahelyett, hogy Gaállal együtt az erdélyi mivolt valóságtudatának megőrzésével, sőt annak alapján fogadná el a romániaiság korszerű helyzetfelismerését.”

1973-ban jelent meg Nagy György első írása is a transzszilvanizmusról²⁴, amelyet az évek folyamán több esszé, tanulmány követett. A szerző – igényes, korszerű megközelítéseket is igénybe vevő – kutatásai főként a transzszilvanizmus eszmetörténetét nyújtják. Már az eddigiekből is látható, nem túlzott nagyon Cs. Gyimesi Éva, amikor valaminő „neo-transzszilvanizmus” fellépésére utalt.

Végezetül feltehető a kérdés: mit jelent napjainkban a magát minden fenntartás nélkül a magyar (kultur)nemzet szerves részének valló romániai magyarság számára az erdélyiséggel egyeztetett romániaiság felidézése? A hetvenöt éves kisebbségi lét során többször is hamvába holt kiegyezési kísérletek egyikét, eleve kudarcra ítélt próbálkozást? Bizonyára sokak számára (és nem is teljesen indokolatlanul) **csak** ezt vagy ezt **is** jelenti. De talán besorolható azon sikertelen kezdeményezések csoportjába, amelyek azonban **valós** elemeik miatt a jelen, sőt a jövő szempontjából bizonyos figyelmet érdemelnek. Tanulságokkal szolgálhatnak.

Ne feledjük, az önazonosság-védelem ösztökélte önmeghatározás folyamata még nem zárult le. Különböző koncepciók, javaslatok kaptak nyilvánosságot, s ezek között olyanokat is találunk, amelyek a romániaisággá tágított erdélyiség némely vonásával érintkeznek. Emlékeztetek: a társnemzeti státus bevezetését szorgalmazók – többek között – azzal érveltek, hogy ez a megoldás szavatolja a területi integritást, stabilizálja az ország bel- és külpolitikai helyzetét, s az identitás megőrzését biztosítva, kettős kötődést hoz létre. Egyrészt a ragaszkodást fokozza a saját anyanyelv, kultúra és intézmények iránt, másrészt integráló tényező, s az illető ország iránti lojalitást erősíti. Az RMDSZ 1991. október 25-i Kolozsvári Nyilatkozata, amely az 1918-as Gyulafehérvári Határozatokra hivatkozva hirdeti meg a honi magyarság belső önrendelkezési elvét, leszögezi: „A romániai magyarság politikai alanyként államalkotó tényező, s mint ilyen, a román nemzet egyenjogú társa. Éppolyan felelősséggel tartozunk jövőjéért, mint bármilyen más állampolgár...”

Az önazonosság nélkülözhetetlen tényezőjének, a történelmi tudatnak a közelmúlt tapasztalataiból, a kudarcokból s a kísérletekből is merítenie kell.

A VENCZEL-MODELL KISUGÁRZÁSA

Ha megkísérlem, hogy felelevenítsem azt az időt, amikor – több mint három évtizeddel megfogalmazása után – az erdélyi magyar önismeret Venczel-féle elmélete és gyakorlata sokunk számára ösztönző mintaképpé vált, sajátos komparatistikához kell folyamodnom*. Az időbeni egymásutániségben érvényesülő egybevetés révén próbálom megmutatni, mit merítettünk a Venczel-modellből, és miben tértünk el tőle.

Elsősorban arra kell utalnom: a hatvanas évek végén, de még inkább a hetvenesek elején több belső és külső tényező is arra készítetett minket, hogy a venczeli példa felé forduljunk. A súlyos börtönévek után nyilván serkentően és bátorítóan hatott személyes jelenléte, a Vele kialakuló együttműködés páratlan élménye. Ám ezzel együtt bennünk egy fordulatnak, egy új szakasz nyitásának a szükségessége munkált. Valami lezárult, s ugyanakkor egy olyan „új” úton való elindulás követelménye jelentkezett, amely sok tekintetben már kitaposottnak, a megváltozott körülmények ellenére ismét járhatónak mutatkozott, eredményesnek ítélt.

A rajtolás tehát voltaképpen egy hagyományhoz való visszatérést is jelentett. Sok tekintetben azonosítható volt a megszakított folytonosság újrafelvételével. A kontinuitás parancsát bizonyos téveszmékkel és illúziókkal való szakítás előzte meg. S az a felismerés kísérte, hogy a romániai magyarság adott helyzete és a Venczel József képviselte szemlélet és módszertan meghatározó körülményei között sok a hasonlóság, sőt azonosság.

Emlékezzünk csak vissza. A harmincas évek közepén új erdélyi magyar nemzedék lépett a porondra, de a régebbi nemzedékekben is a változtatás, bizonyos váltás igénye feszült. A Metamorphosis Transsylvaniae több évszázados folyamata új szakaszhoz érkezett, s abban a generációban, amelynek képviselőiként Venczel és társai felléptek, ezek a változások sajátos hangsúlyokkal tudatosultak. A többnyire fájdalmas tényekkel már az előző évszázadoknak szembesülniük kellett, Venczelék azonban eltérő szemlélettel közeledtek hozzájuk, és másfajta következtetéseket vontak le. Persze, nem tudtak, nem is akartak holmi tabula rasát csinálni. Venczel József – noha erőteljesen adott hangot a húsz-huszonöt évesek

*E vállalkozás mostani lehetőségét az ok a válogatások és tanulmányok teremtették meg (Az önismeret útján. Bevezette és jegyzetekkel ellátta Imreh István. Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1980; Erdélyi föld – erdélyi társadalom. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Székely András Bertalan. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó. Bp., 1988; Hitel. Kolozsvár 1935–1944. I-II. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a repertóriumot összeállította Záhony Éva. Bethlen Gábor Könyvkiadó. Bp., 1991), amelyek Venczel József írásait és a Hitelben megjelent tanulmányokat a mai olvasóhoz közvetítették.

törekvéseinek, noha nyomatékosan kifejezte mind fogyatékoságait, mind erényeiket – sohasem a különböző korosztályok közötti szakadékot akarta mélyíteni. Egyébként sem azonosította a nemzedéket csak azokkal, akik körülbelül egy időben születtek. Felfogásában a generáció inkább a szellemileg és célkitűzésekben egymással rokon mentalitásúakat tömöríti. Nem a pusztán biológikum, hanem a közös cselekvésre készítő eszmevilág és értékrend a meghatározó tényező.

Az első és a második **Hitel**ben maguknak szócsovet, fórumot teremtő fiatalok alapvető (s már nem pusztán bénító) élményének a – hosszú távúnak ígérkező – kisebbségi lét, ama körülmény bizonyult, hogy a romániai magyarság elszakadt a nemzettesttől, s egy közép-európai jellegű birodalomból a délkelet-európai, a Balkánnal érintkező Románia határai közé került át. E földcsuszamláshoz hasonló mozgás következményeként belső struktúrája is lényeges módosulásokat szenvedett. Röviden: társadalmi szerkezete kétrétegűvé egyszerűsödött. Venczel József diagnózisa szerint a romániai magyarságon belül immár csak két életerős kategória különböztethető meg: 1) a „nép”, amely a földműveseket, iparosokat, kereskedőket, munkásokat öleli fel; 2) a vezetésre hivatott értelmiség.

Az előre jelzett összehasonlítást elkezdve megállapíthatom, hogy sokan azok közül, akik a hatvanas évek végén – maguk is változva – tanulni kezdtek Venczeltől, valaminő lassított ütemű traumán estek át. Rá kellett döbenniük arra, hogy hiába élték meg – gyakran éveken át eufóriától elteltlen – az „együttélő nemzetiség” státusát, és hiába tiltakoztak a régi jogfosztottságra utaló kisebbségi kategóriába való besorolás ellen, az újra teljes egészében Romániához csatolt Erdély magyarságának változatlanul a kisebbségi sors jutott osztályrészül. Az önálló Bolyai Egyetem felszámolása meggyorsította a – tragikus következményektől sem mentes – kiábrándulást, s új orientációkat sürgetett. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc utórezgéseit szintén ebben az irányban hatottak. Az 1944 utáni – átmenetinek bizonyult – javulások fokozatos visszavonásával, a csalhatatlanság pretenciójával fellépett dogmák (például a véglegesen megoldott nemzetiségi kérdést bizonygató tételek) megrendülésével, az ellenálláshoz, a túléléshez eszmei-erkölcsi fogódzókra lett szükség. A szertefoszló vágyálmok és csődöt mondott elméletek helyén keletkezett vákuumot ki kellett tölteni. A kendőzetlen valóság szemlélet s az önrevíziótól áthatott „mi-tudat” szempontjából a Venczel-féle önismeret „rehabilitálása” és korszerű folytatása a helyzetnek megfelelő, távlatnyitó megoldásnak, kiútnak kínálkozott. Ez a felismerés elválaszthatatlan volt a két világháború közötti **Erdélyi Helikon** s a **Hitel** című folyóiratok újrafelfedezésétől, e tradíció elfogulatlan, árnyalt értékelésétől. Az „erdélyi gondolat” bizonyos reneszánszának, a kisebbségi etika feltámasztásának részeseivé és előmozdítóivá váltunk, s

ebben a pezsdítő légkörben Venczel József ismét napvilágot látó írásai is eligazító, buzdító szerepet töltek be.

Az önismeret venczeli modelljéből kisugárzó serkentések e modell kettős töltetéből származtak. Egyrészt a társadalmi valóságnak, a romániai magyarság életkörülményeinek szigorúan tudományos, pontos és minden önáltató, szépítő tendenciától elzárkózó felmérését nyújtották, illetve a feledésből kiemelt példa követését szorgalmazták. A mintakép heurisztikai értékéhez – szinte ellenállhatatlan vonzerőként – erkölcsi jelentését is hozzá kell tennünk. Márpedig a hatvanas évek végén s a következő évtized elején az erkölcsi indítékok egyre nagyobb fajsúlyt, egyre fontosabb funkciót kaptak. Az etika viszont hiánycikk volt ama vonatkozásban is, hogy az etnosz s az ethosz viszonyának a hagyományokra építő, ám a kortárs változásokat is tolmácsoló megvilágítása még váratott magára. A kritikai önreflexió szükséglete szintén sarkalló tényezőként működött.

A Széchenyi István felfogásából ihletődő önismeret felújított művelése révén mindezek a szükségletek – harminc év múltán is – több vonatkozásban kielégítésre számíthattak. „Széchenyi hitvallásával jelentkeznek a húszévesek” – jelentette be annak idején Venczel József a **Hitel** megjelenését, az erdélyi magyar önismeret útját felvázolva pedig koncepciózus összefüggések között az erdélyi magyarságtudomány megteremtésének a távlatát villantotta fel. „Széchenyi társadalomelmélete, mely az önismeretből indul ki – szögezte le –, hogy az önismeretre épülő önkritika bátor megalkotásától eljusson a reformig, [...] ma sem elavult, alkalmoszerű, kötelezően követőkre vár.”¹ Noha a Kossuth versus Széchenyi ellentét szorításában többségünk Kossuth forradalmi örökségére esküdött, a Venczel értelmezésében megismert Széchenyi-féle elmélet és morális önvizsgálat nagy vonzerőt gyakorolt. Elodázhatatlan parancsként merült fel ugyanis előttünk, hogy a környező valóságról felvázolt idilli képeket elvessük, és önmagunk tévedéseivel, hibáival szembenézzünk.

Persze, nem mi voltunk az elsők, akik (Venczel ösztökélésére) Széchenyi hagyatékának a kisebbségi fennmaradás szempontjából kiaknázható értékeit felfedeztük. Benkő Samu már egy jó évtizeddel ezelőtt – az önismeret, terv, cselekvés Széchenyi megjelölte sorrendjét méltatva – utalt arra, hogy „László Dezső 1933-ban és Balogh Artúr 1936-ban Széchenyinek különösen azokat a gondolatait emelte ki, melyeket a kisebbségi létfeltételek tettek időszerűvé”.² A bicentenárium (1991) alkalmával Cseke Péter – többek között – László Dezső **Akarom: tisztán lássatok** című Széchenyi-könyvének az **Erdélyi Fialok** eszmei betájolásában játszott szerepét húzta alá³, később pedig Nagy György – ugyancsak többek között – Széchenyi eszmevilágának a Makkai Sándor közvetítésével megvalósult erdélyi recepcióját elemezte. Súlyt helyezett

arra is, hogy Szekfű Gyula Széchenyi-képének a **Hitel** irányzatára gyakorolt hatását bemutassa.⁴

Valóban, a Széchenyi–Makkai–Venczel-vonulat erkölcsi jelentése számunkra rendkívül relevánsnak ígérkezett. Venczel „forradalmi iratként” méltatta a **Magunk revízióját**, amelyet az új Metamorphosis Transsylvaniae leghitelesebb kifejezésének minősített. Nem „apori sirámnak”, hanem „feladatkönyvnek” tekintette, s öt évvel megjelenése után a benne foglaltakat változatlan érvényüként könyvelte el. Nehezményezte, hogy ismertté válása nem indította el a benne meghirdetett morális megújodást, ám a cselekvésre késztető visszhang elmaradásának ódiума – szerinte – nem a szerzőt terheli. Venczel lényegre törően s az őt jellemző kiváló rendszerező képességgel foglalta össze Makkai üzenetét, amelyet most a **Hitel** közvetítésével mindenekelőtt a fiatalság közkincsévé próbált tenni. Úgy látta, hogy a Makkai-féle imperatívusok halasztást nem tűrő változásokat szorgalmaznak, hiszen nemzeti öntudatunknak meg kell újulnia és tisztulnia, az erdélyi magyarság társadalmi megszervezése élet-halál kérdéssé vált, s az írástudóknak halaszthatatlanul népszolgálati hivatást kell vállalniuk. A megújodás forrását Makkai ugyanis a néplélekből látta, a hozzá való visszafordulást, a belőle inspirálódó művelődés felmutatását pedig a magyarság élethez való jogának cáfolhatatlan bizonyítékaként értékelte. A fiatalok önkifejezésének szánt **Hitel** programadó írásában Venczel József így fejezte be Makkai tanításának summázását: „A nemzeti öntudat revíziójának és a társadalmi megszervezkedésnek a gyümölcsei a fiatal nemzedékek számára érnek.”⁵

A Makkai intelmeiből merítő erkölcsi forradalomnak – Venczel értelmezésében – új közszellemet kell formálnia, amely majd az erdélyi magyarság életének minden területét átlátja. Ez a metamorfózis, a „teljes eredeti emberi magatartás” tömegméretű kialakulásához fog vezetni, az egész folyamat hordozóit, előmozdítóit pedig az „etikailag kiművelt emberfőkben” vélte megtalálni. Az ő reformszellemükben bízott, amikor a nemzetépítés, illetve a nemzetközösség társadalmi, politikai és kulturális átalakításának az ügyével maradéktalanul azonosult.⁶

Ha az önismeret etikai dimenziójának a taglalásában a **Hitel** szerkesztői elismeréssel hivatkoztak a **Magunk revíziójának** a szerzőjére, a „nem lehet” kijelentőjétől, a kisebbségi lét tarthatatlanságát tételezőtől azonban már elhatárolták magukat, ők az „ahogy lehet” jegyében vállalt magatartást és ethoszt választották, noha látták, hogy benne a „lemondás heroizmusa” is munkál. Mellette voksoltak, de tudatában voltak annak, hogy az „ahogy lehet” szellemiségéből az állandó visszavonulások igazolása is következhet. Döntésüket – végső soron – az határozta meg, hogy Reményik Sándor költeménye a megmaradáshoz adott erőt. Tekintetüket a jövőre szegezve a puszta megmaradást nyilván nem tartották, nem is tarthaták kielégítőnek. Nemcsak hátra néztek, hanem a

felmerülő, addig ismeretlen lehetőségeket kutatták. Az újítás módozatait feszegették. Albrecht Dezső szavaival: „De végeredményben nem is az a tulajdonképpeni probléma, hogy mit lehet és mit nem lehet, hanem az, hogy hogyan lehet.”⁷

Nem nehéz számomra ma sem felidézni, hogy Makkainak – a Venczelék közvetítésével is felerősített – önrevízióra szólító felhívása a bennünk s a közéletben továbbra is megtapadt avított felfogások és előítéletek felszámolását gyorsította fel. A hivatalos ideológiáról leszakadóban meg kellett szabadulnunk nem csupán a belénk sulykolódott dogmák maradványaitól, de ezzel együtt azt is el kellett kerülnünk, hogy a magyar kultúrfölény régi hatalmi doktrínájának, a nacionalista kísértéseknek a vonzásába jussunk. Ugyanakkor galvanizáló hatásként vettük át azt az ugyancsak Makkai által egykor szavakba öntött sugalmazást, hogy a kisebbségi lét szellemi-lelki impériummá nemesíthető. Elfogadtuk és alkalmazni próbáltuk a – nyilván kompenzációs jellegű – megállapítást, miszerint van értékalkotó fájdalom is.

Akárcsak Venczel József és nemzedéke, mi szintén hosszú lejáratúnak éreztük az immár másodsorú bekövetkezett kisebbségi létet. Éppen ezért találtunk támaszra a **Hitel**-gárda krédójában, amely nem a kisebbségi sorsból való menekülést, a már meginduló új exodust igazolta, hanem – ellenkezőleg – helytállásra, cselekvésre bátorított. A romániai magyar művelődés segítséget és ösztönzést kapott a kultúra szerepét, az író s a tudós nemzetiségi funkcióját oly nyomatékosan kiemelő venczeli felfogástól.

Azokban az években a politikus, az író s a tudós szerepe, illetve egymáshoz való viszonya – természetesen megváltozott körülmények között – ismét szőnyegre került. Az irodalomközpontúság – már taglalt – vitájára gondolok. E vitával kapcsolatban felfrissíthetem emlékezetemben Venczel József e problémakörhöz kapcsolódó nézeteit. Észrevételeit annak idején az erdélyi magyar társadalomszemlélet megreformálásának a szándékával vetette papírra. Reményik Sándor szellemében – és Szenczei László kifejezését használva – a „társadalomalakító irodalom”, a „sorsirodalom” mellett tört lándzsát. Kívánságait – a már idézett programcikkben – a következő szavakkal fejezte ki: „a szépirodalomnak is ki kell lépnie az önmagáért-létezés elefántcsonttoronyából, s hirdetnie az erdélyi magyar kultúrszellem öntudatalakító lényegét.”⁸ A irodalom hivatását igen nagyra értékelve, Venczel nyilván a politikai közírás, valamint a tudományos megismerés nemzetiségi küldetését sem tévesztette szem elől. Sőt. Viszont együttműködésüket igényelte az „ügyszolgálat” égisze alatt. Ezért is helyezte oly nagy súlyt – a népnevelés mellett – az értelmiségnevelésre.

Figyelmet érdemel, milyen – évtizedeken átívelő – hatások, interferenciák állapíthatók meg Venczel gondolatai s azoké közt, akik

Figyelmet érdemel, milyen – évtizedeken átívelő – hatások, interferenciák állapíthatók meg Venczel gondolatai s azoké közt, akik később elméletei, javaslatai felé fordultak. Az irodalomcentrizmus említett vitájában például Tóth Sándor, aki a legátfogóbb tanulmányban⁹ fejte ki véleményét, mindenekelőtt dolgozatának koncepciózus, rendszerező jellege, valamint irányzatossága révén rokonítható Venczel plánumával. „A nemzetiségi önismeret jegyében – írta Tóth Sándor –, intézményesen, az eddiginél módszeresebben és szélesebben, a lehető legteljesebb skálán (és a termékenyítő kölcsönhatásokra is kiterjedően) várna feldolgozásra egész kulturális hagyatékunk (nyelv- és irodalomkutatás, folklór és helytörténet – nemcsak a falut, de a gyárat, a külvárost, a különböző intézményeket felölelő szélességben, és minden, ami a legtágabb értelemben vett művelődés körébe tartozik). Egy ilyen nagy kollektív erőfeszítést igénylő tudományos munkának példája és ihletője a bartóki–kodályi teljesítmény lehetne, abban az értelemben is, hogy nem a könyvtárakban és múzeumi tárlókban való konzerválásért folyrna, hanem abból a célból, hogy a feltárt és értékelt anyag az eleven szellemi élet tudatformáló szerves részévé, a műszaki alkotó munka megtermékenyítő forrásává válják.”¹⁰ Tegyem még ehhez hozzá azt is, hogy a széles skálán kibontandó tudományos nemzetiségismeret nélkülözhetetlenségének kimutatása után Tóth Sándor leszögezte, hogy – véleménye szerint – az irodalomközpontúság szakasza még nem zárult le. „Anyanyelvi kultúránk ápolásának megkülönböztetett fontossága is irodalomközpontú nemzetiségi művelődés mellett érvel – írta. – Az irodalom viszonylag szélesebb körű, közvetlen tudatformáló hatására gondolva, inkább abban látom a probléma lényegét, hogy miként lehetne hasznosítani az irodalomközpontúság objektív tényét.”¹¹

A párhuzamosságok és érintkezések regisztrálásával még nem merítettem ki azonban a venczeli modell utóéletének nyomon követését. Utalnom kell a társadalmi háttérre, illetve az önismereti törekvéseket hordozó rétegekre is. Ha a harmincas évek közepén az új Metamorphosis Transsylvaniae kezdeményezője kénytelen volt megállapítani, hogy az erdélyi magyarság kétrétegű társadalmi struktúrájának létrejöttét az határozta meg, hogy „az arisztokrácia elveszíti feudális jellegét, a kapitalista réteg idegen érdekek szolgálatába húzódik, a hivatalnok-középosztály meggyérül és a maradék megnémul”¹², a hatvanas évek végére az előbbi két osztály eltűnt, a még inkább meggyérült hivatalnoki réteg némasága pedig csak fokozódott. Ami viszont azokat a társadalmi kategóriákat illeti, amelyek Venczel szerint a második világháború előtt még „életerősek” voltak, közsismert, hogy a városokba özönlött parasztság megtartó ereje csökkent, az egyházak nemzetiségi funkcióit a minimumra korlátozták, az értelmiség óriási többsége pedig állami alkalmazottként dolgozott. A kétrétűség tehát a romániai magyarság uralkodó jellegzetességévé vált, a nemzetiségi

opcióját. Nem is jellemezhető, mert az egyneműsítő totalitárius hatalom tilalomfáiba ütközött.

Vitathatatlan, a venczeli modell varázsának titka – a tudomány s a közösségi tevékenység egységén belül – a társadalomkutatásnak biztosított kivételes szerepben rejlett. Ne feledjük, a hatvanas évek végén s a hetvenesek elején nem csupán a nemzetiségi tudat önrevíziója vált elkerülhetetlenné, de ezek voltak azok az évek, amelyekben – elsüllyedt Atlantiszként – a nem ideologikus társadalomtudomány, a szociográfia s a szociológia is kezdett kiemelkedni a hatalmi eszközökkel kiváltott amnéziák homályából. Az „igazságban való élés” egyre erősebben jelentkező vágya a társadalmi valóság, a tények tárgyilagos feltárását sarkallta, s ez az impulzus megfelelő szemlélet és módszertan megtalálását sürgette.

Erdélyben természetesen nem volt gyökértelen a társadalomtudomány, különböző formákban és színvonalon már folyt tényfelmérő búvárkodás. Szabó T. Attilának köszönhetően ezek az előzmények ismertté is váltak.¹³ Birtokba vehető volt az a hagyomány, amelyre építkezni, amelyet folytatni lehetett. Az örökség több évszázadosnak bizonyult, s a modern kezdeményezések sem hiányoztak. A rá jellemző elfogulatlansággal a társadalomkutatásunk múltját becserkésző nyelvtudós kiemelte a **Huszadik Század** tradícióját továbbéltető Gaál Gábor-i **Korunk** úttörő teljesítményét, méltatta az **Erdélyi Fiatalok** falukutató tevékenységét. Venczelék fellépéséről a következőket írta: „Társadalomkutatásunk szegényes történetében új lehetőségeket jelent a **Hitel** 1936 elején történt újrászervezése. E Széchenyi István önismeretet hangoztató tanait új, mai köntösben hirdető folyóirat valóban nem tűzhetett ki maga elé egyebek között korszerűbb és sürgetőbb célt, mint társadalmi szerkezetünk minél pontosabb és minél közelebbi megismerését. És bár e célkitűzés természetesen adódik a **Hitel** eszmevilágából, mégis szerencsésnek tarthatjuk, hogy négy szerkesztője közül kettő, Vita Sándor és Venczel József maga is tevékenyen dolgozik a társadalomkutatás területén. Ma már a **Hitel** ösztökélő hatására, sőt gyakran egyenes felkérésére egyre több fiatal kezd elhanyagolt társadalmunk kérdéseivel foglalkozni.”¹⁴

Az erdélyi realitás feltérképezésére vállalkozó Venczel József nem elégedett meg, nem is elégedhetett meg az elődök hagyatékának átvételével. Semmi sem állt távolabb tőle, mint a provincializmus, s éppen ezért eszköztárának megteremtéséhez mindenekelőtt az európai társadalomtudományok terén tájékozódott. Számot vetve azokkal a külföldi irányzatokkal, iskolákkal, amelyeket forrásként hasznosíthatott, a német Volkskunde-mozgalomnál, Le Play monografikus társadalomkutatásánál s a statisztika kereteiből kinövő szociográfia művelőjénél, Ferdinand Tönniesnél állapodott meg. Tőlük tanult, ám a legközvetlenebb ihletőjének Dimitrie Gusti ún. bukaresti szociológiai iskoláját tekintette.¹⁵ Az **Erdélyi Fiatalok** nyomdokain haladva szorosra

fűzte a Gustiékkel összekötő szálakat, metodológiájukat pedig alkotó módon vette át, s a leszűrt tanulságokról többször is értekezett. Nem túlzás ama megállapítás, hogy ő D. Gusti legjobb, legaktívabb magyar tanítványa volt. (Ez a minősítés Balázs Sándortól származik, aki kimerítő módon mutatta be – a többi magyar társadalomkutató irányzat között – a **Hitel**-csoport és Gustiek sokoldalú kapcsolatait. Ezt a termékeny együttműködést külön is értékeltem¹⁶.)

Nem mellékes az a körülmény, hogy az erdélyi magyar társadalomkutatóknak a bukaresti szociológiai iskola felé való tájékozódását a magyarországi falukutatók felől érkezett impulzusok is felerősítették. Már Németh László oly nagy hullámokat vert romániai útirajzában (1935) kivételes elismeréssel szólt a sociologia militans képviselőiről, s tudjuk, hogy a **Tanú** szerkesztőjének véleménye – ha sokszor polemikus jelleggel is – mifelénk rendszerint komoly visszhangot váltott ki. Egyébként Gustiék és a magyarországi népi írók Erdélyben érvényesülő hatása jótékonyan kiegészítette egymást. Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Féja Géza, Szabó Zoltán, Kovács Imre és mások munkái csak fokozták a tudományos jellegű vizsgálódások iránti fogékonyságot. Bizonyára nem véletlen, hogy az 1936-ban újrainduló **Hitel** 3. számában vezető helyen közölte Szabó Zoltánnak, a **Tardi helyzet** szerzőjének az esszéjét, amely a társadalomkutatás céljait feszegette. A bukaresti iskola krédója, a társadalomismeret és a társadalomalakítás megbonthatatlan egységének a tétele kétségtelenül összecsengett a kiváló magyar szociográfus felfogásával: „Ma a tényeknek, a szemléletesen bemutatott valóságnak van a legnagyobb meggyőző ereje.” Majd Szabó Zoltán így folytatta: „A társadalomkutatás legnagyobb, legszebb eredménye lehet: a közszellem átalakítása, egy tisztábban látó és felelősségtudóbb közszellem megteremtése azért, hogy a gyökeres szociális változtatás minél kevesebb áldozattal jöhessen létre. Legcsekélyebb eredménye lehet, hogy ébren tartja a lelkiismeretet, megmutatja, hogy a tudatlanság bűn.”¹⁷

Mindezek ismeretében nem tekinthetjük véletlennek, hogy a román monografikus iskola és a **Hitel**, illetve Venczel József munkásságának újraértékelése – egymást felerősítve – haladt előre. A dogmatizmus idején kimondott elmarasztaló ítéletek visszavonása, az eredmények elismerése nem ment végbe zökkenőmentesen. A szociológia már nem számított „polgári áltudománynak”, ám a konkrét felméréseket – ahol lehetett – gáncsolták. Intézményi keretei is csak nagy késéssel jöttek létre, a tényleges bajok és ellentétek felszínre hozását tabuk sorozata akadályozta.

Annak idején Szabó T. Attila rámutatott arra, hogy – a hatóságok akadékoskodásai mellett – a magyar társadalomkutatás többszörösen is hátrányos helyzetben volt. Hiányoztak az elengedhetetlenül szükséges anyagi eszközök, nem állt rendelkezésre kellő számú szakember, és

gyakran „a munkára való készség szellemi és lelki feltételei” sem voltak meg.¹⁸ Harminc évvel később, a két világháború közötti szituáció nem változott egyértelműen előnyösre. Az Erdélyi Tudományos Intézet, az EME, majd a Bolyai Tudományegyetem megszűntével nagyon megnehezedett ezen a téren is a szakemberképzés. A külföldről és főként Magyarországtól való elszigeteltség súlyos károkat okozott. A szakosított intézetek hiányában a szerkesztőségek, az iskolák és paplakok váltak – a többnyire amatőr színvonalról kibontakozó – bűvárkodások műhelyeivé.

A **Korunk** – többek között – a konkrét szociológiai kutatások fóruma kívánt lenni. De sok víznek kellett lefolynia a Szamoson, amíg – a tények szorításában és a szüntelen önrevíziótól hajtva – a **Hitel**, pontosabban Venczel József szerepének, érdemeinek a fel- és elismeréséig jutottam. Ehhez arra is szükség volt, hogy – Balázs Sándorhoz¹⁹ hasonlóan – rájőjjenek: a **Hitel**-csoportot, mint bármilyen más értelmiségi tömörülést, nem szabad, nem is lehet egyneműnek tekinteni. A főmunkatársak is sok tekintetben különböztek egymástól, a számos tanulmány- és cikkíró pedig a legkülönbözőbb nézeteket képviselte. És legtöbbször változtak menet közben: ki erre, ki amarra tért. A bírálatnak nyilván velük kapcsolatban is helye volt. Miért ne lett volna? Nem volt és nincs létjogosultsága viszont a csak fehérben vagy kizárólag feketében látó és láttató szemléletnek. Az árnyalatokat, a változásokat egybemosó (eltüntető) általánosítások összeegyeztethetetlenek a tudományossággal.

A Vásárhelyi Találkozó harmincadik évfordulója (1967) – az eseményre csak akkor nyílt először lehetőség emlékezni – kedvező légkört teremtett, hogy a **Hitel**hez tárgyilagosabban, differenciáltan közeledjünk.

Az önrevízió arra kötelezett, hogy a **Hitel**-komplexumot a szövegek elfogulatlan tanulmányozása alapján újraértelmezsem. Rögtön meggondolkoztattott, miként volt lehetséges, hogy a Vásárhelyi Találkozó összehívásában kulcsszerepet betöltött Balogh Edgár, aki – egy évvel előtte – kemény, túláltalánosító módon elmarasztaló kritikákat közölt a **Korunkban** (amelyeket én elfogadtam) Albrecht Dezső beköszöntőjéről, illetve magáról a folyóirat körül egybegyűlt csoportról, néhány hónap leforgása után kitűnően tud velük együttműködni. Bírálata több vonatkozásban is helytálló maradt ugyan számomra, ám az is nyilvánvalóvá vált, hogy az ördög nem volt, nem lehetett olyan fekete, mint amilyenek kezdetben lefestette.

Az évek folyamán részleteiben megtudtam, amit mostanában a **Hitel** anyagából készült válogatás két kötetéhez írt bevezető tanulmányában Záhony Éva a következőképpen foglalt össze: „Venczel József az összejövetele jelentős szerepet játszott; több témához érdemben szolt hozzá [...]. Ezekben a témakörökben a határozati javaslatot szövegező bizottság tagjaként is közreműködött, a tudományok terén kialakítandó

gyakorlati kívánságokat valószínűleg ő fogalmazta meg. A **Hitel** 1937. évi 3. számában részletesen ismertette a találkozó programját és eseményeit, valamint teljes terjedelmében közölte a Venczel József és Tamási Aron által megfogalmazott zárónyilatkozatot, a Hitvallást.²⁰

Venczelnek – a múltból, számomra előbukkanó – szerepe is újabb indíték volt az erdélyi önismeret hagyományához való visszatérésre, az abbamaradt akció valaminő folytatására. Így vált az önismeret – mind közírói, mind szerkesztői tevékenységemben – egyre inkább paradigmatisma jellegűvé, s így bizonyult útjelzőnek is eszmei vándorlásaimon. Elég hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ezt a belső átalakulást a nyilvánosság előtt is kifejezhessem. A **Korunk** 1973-as évkönyvében, a tudomány helyét és küldetését elemezve művelődésünkben, a következőket írtam: „Venczel József nevéhez fűződik az a tudománypolitikai elképzelés, amely jól kidolgozott artikulációban sorakoztatja fel az erdélyi tudomány feladatait a hivatástudat, a társadalomszemlélet és a kultúrszellem összefüggéseiben. Venczel József felfogása annyiban érintkezik a Tavaszyéval, amennyiben a történetírás, az irodalom és a nyelvtudomány sajátos nemzetiségi tennivalóit nyomatékosítja. Ő azonban – a korszerűség jegyében – különös súlyt helyez a társadalomkutatásra, nevezetesen a szülőföld ismeretre, a néprajzra és mindenekelőtt a statisztikára. [...] Érdeme továbbá, hogy a politikus, az író és a tudós együttműködését szorgalmazza a »nagy vezető gondolatok«, az új közszellem kimunkálásában, önmagunk teljes revíziójának kialakítására.”²¹

Ezt az írást felvettem abba a kötetembe, amelynek – jelképesnek is vehető – címe **Tegnap és mai önismeret** (Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1975) volt, s amely később román nyelven is megjelent. Venczel József – fájdalom – már nem vehette kézbe, de mindmáig csendes elégtétellel tölt el az a tudat, hogy az erdélyi magyar önismeret atyjának börtön utáni legfontosabb tanulmányai a **Korunk** közvetítésével kerülhettek az olvasók kezébe. Hadd soroljam fel őket: **A statisztika és a társadalomkutatás határán** (1969. 6.); **Dimitrie Gusti és az erdélyi magyar társadalomkutatók** (1970. 6.); **A csákgigorbói kutatás köréből** (1971. 7.); **Demográfiai gondok a társadalomkutatásban** (1971. 9.). Meg kell még azt is említenem, hogy Imreh István, akinek nagy érdemei vannak a venczeli hagyaték átörökítésében, a bálványosváraljai falukutatást felidézve a **Korunk** 1979-es (a romániai magyar népismeretnek szentelt) évkönyvében újraközölte – **A falukutatás módszerének vázlata** címmel – Venczel elaborátumát, amely a nevezetes vizsgálódás metodológiáját biztosította. (A kézirat addig csak néhány sokszorosított példányban terjedhetett.)

Hét évtized erdélyi magyar tudományosságát áttekintve Benkő Samu – akadémiai székfoglaló előadásában – a következőket mondta: „Visszatérve kis sikereink illő méltánylásához, joggal állapíthatjuk meg,

„Visszatérve kis sikereink illő méltánylásához, joggal állapíthatjuk meg, hogy a Kriterion Könyvkiadó mellett az 1957-ben újraindult **Korunk** című folyóirat és az immáron 35 évfolyamot megélt **Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények** is tisztes szerepet vállaltak az erdélyi magyar tudományosság folyamatosságának őrzésében. Méltánytalanság lenne elhallgatni, hogy a **Korunk** – leszámítva a nyolcvanas évek második felét – a havi panegiriszek rendszeres vámpénzének rendszeres lefizetése árán évtizedeken keresztül nyilvánosságához juttatta a romániai magyar betűvetők nem szépirodalmi jellegű írásait is, és helyel-közzel sikeresen tájékoztatta olvasóit arról, hogy mi mindennel gazdagodott az utóbbi időben a nagyvilág szellemi élete.”²²

Kétségtelen, hogy a **Korunk** eredményeiről szólván Benkő Samu mindenekelőtt az önismeretet gazdagító tanulmányok, írások közlésére gondolhatott. Ezek különböző tudományágakat (történetírás, folklorisztika, nyelv- és irodalomtudomány, szociológia stb.) és változatos műfajokat (tanulmány, esszé, szociográfiai riport) képviseltek, szerzőik között pedig idősebbeket és fiatal nemzedékhez tartozókat, elismert egyetemi szakembereket, valamint többnyire mostoha körülmények között dolgozó vidéki írástudókat találhatunk. A nevek felsorolásától most eltekintek, de sokatmondónak vélem, hogy a romániai magyar kisebbségi tudományosságot értékelő Für Lajos gazdag példatárát szinte teljes egészében a **Korunkban** napvilágot látott tanulmányokból állította össze.²³

Erőfeszítéseinket egy korszerű nemzetiségtudomány kidolgozásának az eszméje/eszménye táplálta. E cél kitűzésében egyrészt Dimitrie Gusti felfogásából inspirálódtam, aki – monografikus kutatásai összegezéseként – román nemzetstudományt szándékozott létrehozni, másrészt a venczeli mintakép és más irányzatok szintézisével próbálkoztam. A sarthe-i írástudói ethoszból, a „budapesti iskola” képviselte marxista reneszánszból s a szociológiának ama felfogásából merítettem, amely e tudomány funkcióját az adott rendszer bírálatában, illetve lehetségesnek vélt önkorrekciójának az alátámasztásában jelölte meg (Hegedüs András). Többször is hangsúlyoztam, hogy hiteles hazai magyar önismeret elképzelhetetlen a minden elfogultságtól mentes románstudomány nélkül.

Venczel József örökségének szélesebb körben való megismerését jelentős mértékben segítette elő az a válogatás munkáiból, amely – a Kriterionnak köszönhetően – Imreh István szakavatott és ihletett bevezetőjével került piacra. Sajnos, Romániába csak kevés példány juthatott be a Székely András Bertalan bővebb válogatásában és értő bevezetőjével megjelent gyűjteményből: ez igen jól kiegészíti az elsőt.*

*1993-ban jelent meg A falumunka útján című válogatás (Székelyudvarhely–Budapest), amely e témakörben közölt írásait szedte csokorba.

Az önismereti mozgalom életképességét s új művelőinek sorompóba lépését ígéretesen bizonyította a **Változó valóság** című két – ugyancsak a Kriterion Könyvkiadó gondozásában megjelent – kötet. Az első (1978) alcíme jelzi, hogy – az Imreh István szerkesztésében összeállt munka – „szociográfiai tanulmányokat” fog egybe, szerkesztője pedig tudatosan az önismereti hagyományt kívánja folytatni. A második (1984) már alcímében is („városkutatás”) új erdélyi metamorfózisra utal, amelyet fiatal szerkesztője, Egyed Péter – szintén a tradícióhoz kapcsolódva – illetéknéppé summáz: „A városkutatás –önismereti diszciplína.”

Visszatekintve elsősorban a **Korunk** szerkesztőségében elindított „mozgalomra” (amely természetesen sohasem lépett fel a kizárólagosság igényével), utólag is megállapíthatom, hogy az önismereti kezdeményezést – társaimmal együtt – valaminő eszmei-morális ellenállásként éltük meg.

III

A CSIPKERÓZSIKA-VITA ÉS UTÓREZGÉSEI

A Sütő András¹ és Panek Zoltán² írásai között, majd azok körül a hetvenes évek végén kialakult polémia nem belterjes irodalmi vita volt. A **Korunk**, **A Hét** és főként az **Igaz Szó** oldalain napvilágot látott – gyakran egymással ütköző – cikkek, hozzászólások nem csupán a romániai magyar irodalom akkori problémáit feszegették, hanem – az irodalom önmagáról alkotott tudatát alakítva – az egész nemzetiségi-kisebbségi tudatra is mély hatást gyakoroltak. Sőt ezen túlmenően, a Romániában élő magyarság állapotáról, pontosabban a helyzetében bekövetkezett romlásról árulkodtak. A vita befejező szakaszában közölt írásában³ Kántor Lajos a szönyegre került kérdések irodalomszociológiai és olvasásszociológiai, valamint lélektani elemzését hiányolta. Az eszmecsere mai felelevenítésével a jelzett hiány megkésett pótlását is megkísérlem. Talán a több mint másfél évtizedes távolság kedvez egy hasonló vállalkozásnak, mert megkönnyíti a nézetek korabeli szembesítését átható sok indulat, elfogultság és számos más zavaró mozzanat kiszűrését. Az ilyenfajta „vita-szennyező” momentumok ugyanis bő választékban fordultak elő.

*

De miről is volt szó?

A **Korunk** 1978. évi 6. számát a színháznak szenteltük. A már hagyománnyá vált „súlypontos” szerkesztéssel több – a színjátszást, a dramaturgiát érintő – írást szedtünk csokorba. Köztük volt – a drámaírói kibontakozásának magaslataira emelkedő – Sütő András esszéje is, amelyben a szendergő Csipkerózsika metaforáját használva, a még megírásra, tudatosításra váró nemzetiségi-kisebbségi fájdalmakat, törekvéseket kérte az íróktól számon. A „szemüket életre nyitó új mondandók sokaságában – írta – egyetlen Csipkerózsika alussza még álmát: a sajátosság méltósága. Vagyis mindaz, ami e nemzetiségi létünkre alkalmazott kategóriának alkotóeleme”.

Panek Zoltán – mindenfajta kizárólagosságot, tematikai megkötést és alkotó-stiláris előírást elutasítva – ironikusan, gúnyosan válaszolt. Egy akkoriban megjelent írásomra (**A sajátosság méltósága**. **A Hét**. 1978.10.) is hivatkozva, a következőket szögezte le: „A sajátosság méltóságának hiábavaló hajszolása (ha valakinek nincs, az istentől sem szerezheti be) szerintem a beszűkülés felé vezetne, míg az egyetemességre való természetes törekvés mindenkor provincia-legyőző is (kísérlet), sohasem időszerűtlen nyitás, szükséges nyitás az emberiség irányába, még abban az esetben is, ha az emberiség hasonló törekvései közepette esetleg nem

vesz tudomást várható remekműveinkről – nem mi leszünk szegényebbek.”

Válaszában⁴, amelyben **megfogalmazott igényeit árnyalta, érveit pedig jobban átgondolta**, Sütő azt emelte ki, hogy az idő, a mostoha körülmények szorításában csupán egy elkötelezett, népben gondolkodó magatartást óhajtott példaként felmutatni. Fehér foltokat említett, ám semmi sincs távolabb tőle, mint valaminő uniformizáló buzgalom. Csak jelenségekre akarta a figyelmet irányítani, nincs baja az avantgárd-kísérletekkel, és tiszteli a „tehetség változatos alkatainak” a parancsát, ő pusztán az ember és ember közötti kommunikáció szükségességét hangsúlyozta, mégpedig egy olyan történelmi pillanatban, amikor éppen nyelvében – s így létében kell egy népcsoportnak egyre inkább magát veszélyeztetve éreznie.

És ezzel elérkeztünk a társadalompolitikai háttérhez, amelynek ismerete nélkül sem a vitában s a körülötte kavargó szenvedélyeket, sem a polémia – mindmáig érvényes – jelentését nem érthetjük meg. A hetvenes éven végén tartunk, s ebben az időben az a kettősség, amely ezt az évtizedet végig jellemezte, kezdett az egyértelműség irányában átalakulni. Sajnos, rossz értelemben. Tudjuk, az 1971-ben meghirdetett Ceaușescu-féle „mini-kultúrforradalom” baljós fejleményeket jelzett, ám a „gleichschaltolás” új szakasza eléggé vontatottan valósult meg. A fenyegető tendenciák, bizonyos megszorítások ellenére a hetvenes évek a magyar kultúrában köztudottan „jó” évek voltak. A nyolcvanas évek küszöbén azonban a magyar művelődési intézmények játékterét fokozatosan összezsugorították. Az egyneműsítés programja a maga roppant veszélyességében kezdett hétköznapi gyakorlattá válni. Ha a hatvanas évek végén lezajlott „irodalomközpontúság-vita” – bizonyos nyugtalanító tényezők jelentkezésével együtt – végeredményben egy alkotásokban, építő erőfeszítésekben gazdag periódus nyitása is lehetett, Csipkerózsika (nem egyértelmű sikerrel járt) ébresztése már az erőszakos beolvasztás felgyorsított ütemű politikájának a rajtjával esett egybe. Ne feledjük, csak néhány év választott el minket a hírhedt „mangaliai beszéd”-től⁵, a totális ideológiai ellenőrzés és önkény tobzódásának a bejelentésétől.

Ám a startlövés még nem dördült el. Egyelőre az intézmények – a sokasodó akadályokkal küszködve – működtek. Sikeres, nagy hatású színházi bemutatók követték egymást, s a Kriterion-könyvek továbbra is szép számban kerültek ki a nyomdából. Volt olvasójuk, mint ahogy a kulturális-irodalmi sajtónak sem kellett e tekintetben különösebben panaszkodnia. A **Korunk** megjelenésének 50. évfordulóján (1976) például nem csupán a honi magyar értelmiség érdeklődése fordult jobban felénk, hanem – az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum rendezésében megtartott – tudományos ülészaknak köszönhetően a folyóirat régi összmagyar szerepe is előtérbe került.⁶

Mindez ösztönzően hatott egyrészt a tulajdonképpeni szerkesztői munkára, másrészt ama nemzetiségi-kisebbségi funkciók ellátására, amelyeket (megfelelő szakosított intézmények hiányában) magunkra vállaltunk.

Az 1973 óta megrendezett képzőművészeti kiállításaink fóruma, a Korunk Galéria szintén jubilált: Nagy Imre alkotásaival az ötvenedik verniszázshoz érkezett.⁷ 1975-ben szerveztük meg az első **Korunk-matinét**, azzal a célkitűzéssel, hogy e keretben kiemelkedő műveket és szerzőket méltassunk. 1978-ig sor került az **Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár** első kötetének bemutatására és Szabó T. Attila köszöntésére, Jakó Zsigmond **Írás, könyv, értelmiség** című művének, néprajzi munkák és több jeles szerző méltatására. Az **Utunk** színvonalas viták alapján minden évben kiosztotta a „pezsgő-díjat”, **A Hét** változatlanul jó formát mutatott; hatékonysága növekedett.

Bizonyos időre volt szükség annak a felismeréséhez, hogy a kultúra magasabb szintjein még észlelhető mozgás és vitalitás egyre kevésbé ellensúlyozhatja a mélyrétegekben végbemenő bomlást, halódást. Az eliteredmények nem fedhetik el az iskolahálózatban észlelhető leépülést, a magyarul tanuló diákok számának aggasztó csökkenését, a városok elrománosítását, azt a folyamatot, amelyet „csángósodásnak” minősítettünk. A magyar tömegekre nehezedő nyomás súlyosbodásával, az ünnepi szónoklatokban, a vezércikkekben ismételt szlogenek és a valóság közötti szakadék mélyülésével a közhangulat romlott. Megindult a szürkeállomány elszivárgása a határokon túlra. Nőtt az elbizonytalanodás s a kilátástalanság. Az intézményekbe és vezetőikbe vetett bizalom megrendült, de egyidejűleg az első tiltakozások is megszülettek. Megfogalmazóik főként a magyarországi s a nemzetközi közvéleményhez fordultak (noha a közvetlen címzettek nemegyszer az ország vezető hatalmi fórumai voltak), szövegeik csak kerülő úton, főként a nyugati rádiók közvetítésével jutottak el a romániai magyar közönséghez.

Új, eszméltető tényezőként hatott, hogy az említett leleplező dokumentumokra, tiltakozásokra (a párizsi **Irodalmi Újságban** napvilágot látott **Jelentés Erdélyből** című terjedelmes dolgozat, Takács Lajos és Király Károly beadványai) is támaszkodva több magyarországi és Nyugaton élő író, újságíró, történész, etnográfus stb. hívta fel a figyelmet a romániai magyarság helyzetének rosszabbodására. Főként Illyés Gyula és körének ilyen értelmű megnyilvánulásai rázták fel a közvéleményt, aminek hatása alól a Kádár-rendszer vezető körei sem vonhatták ki magukat. (**Szemet szóért** című 1993-as kötetében Sütő András a személyes élmény forró hitelességével számol be Illyés Gyula szerepéről s arról a hatalmas szellemi-erkölcsi segítségről, amelyet szolidaritása a kisebbségi magyarságnak jelentett). A romániai magyarság helyzete egyre inkább a két ország viszonyának megkerülhetetlen elemévé vált. Az

állampolitikaként érvényesülő román nacionalizmust megszólaltató publicisták és történészek vehemens kampányokat indítottak, és magyarelles kirohanásaikat a nemzetközi sajtó regisztrálta. Ezek a fejlemények aztán a nyolcvanas években az akceleráció szakaszába jutottak.⁸

*

A hetvenes évek romániai magyar irodalmát elemezve, Görömbei András egyik megkülönböztető vonásaként az irodalom és a filozófia (etika) találkozását emelte ki. „A hetvenes évek romániai magyar irodalmának jellegzetessége és erőssége – írta – az irodalom és a filozófia együttműködése, ez ösztönzi az irodalmat egyetemes érvényű igazságok felé, a filozófia számára pedig az általános és elvont igazságok életszerű gyakorlati szembesítését jelenti.”⁹ A Görömbei jelezte kölcsönhatás nyomai, következményei a Csipkerózsika-vitában is tetten érhetők voltak. Ebben az esetben ez az együttműködés egyrészt a közvetlenebb közösségi feladatvállalást fűtötte és igazolta, másrészt viszont kiváltotta azoknak az ellenérveit, akik – gyakran nemzedéki indítékoktól motiváltak – a („neo-transzszilvanista”) ihletésű népszolgálatról óztkodtak. A különböző hatásokra s egy belső differenciálódás menetében a nemzetiségi elkötelezettséget hangsúlyosan vallók és vállalók mellett egyre határozottabban hallattak magukról azok, akik az elodázhatatlan szemléletváltás jegyében a hagyományok új megközelítőiként, az elődök kérlelhetetlen bírálóiként léptek fel. Képviselőik a személyiség belső, összetett világában találták meg alkotásaik fő témáját, s ami tradícióik forrásvidékét illeti, ezt sokan az avantgárdban fedezték fel. A társadalmiságtól való – fokozódó – tartózkodásukat a gyarapodó csalódások, az illúziók elvesztése is táplálta, de természetesen nem hiányoztak azok sem, akik valaminő szintézis kialakításán fáradoztak.

Az elmélet síkján, ám költészeti irányzatot is inspirálva, számottevő csoportként jelentkeztek a különvéleményt nyilvánító fiatal esszéírók, akik a **Szövegek és körülmények** című gyűjteményben léptek a nyilvánosság elé. Kezdetben többségükben Bretter Györgyre hivatkoztak ama – feltétlenül ösztönző – törekvésükben, hogy a régi ideológiai sémákkal, sérthetetlennek tartott tantételekkel, módszerekkel szakítsanak. „Eretnekségük” kétségtelenül termékenyítőnek bizonyult.

Ha e változatos társadalompolitikai háttérrel s a felvillantott kulturális-irodalmi közegben – a romló helyzettől is neurotizált – írók, költők, esszéisták érzékenységét, gyakran túlfűtött szenvedélyességét, zaklatott lelkiállapotát szintén számításba vesszük, grosso modo mindazokat az összetevőket megismertük, amelyek a Csipkerózsika-vita részvevőinek tudatát és lelkületét meghatározták.

Természetesen nem vállalkozhatom a vita teljes felidézésére, de a vélemények szelektálásában – az időszerűség ismerve alapján – ahhoz

a visszapillantáshoz is igazodom, amelyet a vita után kilenc esztendővel maga Sütő András készített.¹⁰

Az időben történt eltávolodás a sok torzulást szenvedett polémiától lehetővé tette Sütő számára, hogy – **álláspontját fenntartva, ám higgadtan s az önkorrektíótól sem elzárkózva** – felfogását újból kifejtse. Erre a vallomástételre akkor került sor, amikor – Kányádi félelmetes metaforájára utalva – a romániai magyar művelődés már „égő szekértábor”-hoz kezdett hasonlítani. Ilyen körülmények között elevenítette fel a vitát Sütő azok számára, akik annak idején nem követhették figyelemmel, hogy egyben köszönettel is szemelgessen a tűnődéseivel egyetértő vagy azokkal szemben érveket felvonultató egykori véleményekből. A vitapartnerek szövegeiből vett idézetek előtt újrafogalmazott krédó pedig így hangzott:

„Azt is tudom persze, hogy a magunk arculatának irodalmi vetületét mily vegyes érzelmű és szándékú figyelem kíséri. Ismerem járható és járhatatlan útjaink Szkülláit és Kharübdiseit. Ám ebből nem következik, hogy eddig még megíratlan sorskérdéseink nem léteznek. Az egyetemesség megnyugtató tudatában provinciánk mindennapi számonkéréseit lebecsülhetjük, de csakis az öncsalás klasszikus példája szerint.

Rien – írta naplójában szegény XVI. Lajos, és épp amikor már nagyon szorult helyzetben volt. A többit tudjuk.”¹¹

*

E sorok, valamint a Sütő válogatta szemelvények egyértelműen azt mutatják, hogy a sajátosság s az egyetemesség viszonya, amihez az erdélyi magyar literatúrának az összmagyar irodalommal való kapcsolata, általában a regionalizmus kérdésköre társult, a vita egyik legtöbbit firtatott problémája volt. Persze, ma is (tragi)komikusnak tűnik, hogy voltak nem is akármilyen fajsúlyú kritikusok, akik irodalmunk európaiságát Sütővel szemben akarták védelmezni. Láng Gusztávnak válaszolva írta Bajor Andor: „Az is nyilvánvaló, hogy szerinte Sütő Andrástól lehet félteni irodalmunk gazdagságát, európai mivoltát. Ebben a féltésben azonban az őrszem buzgalmának humoros vonásait vélem fölfedezni, lévén Sütő András irodalmunk leeurópaibb alkotója.”¹² Az – ebben az esetben – indokolatlan féltés azonban időnként kisebb-nagyobb hőfokon jelentkező gond kifejezése volt. Miként kerülhetjük el, hogy irodalmunk – a maga különösségében – ne váljék provinciálissá, valaminő „védett területen” megőrzött néprajzi kuriózummá? Ez a (jogos) aggodalom nyilván nem kizárólagosan erdélyi szorongást tolmácsolt, hanem számos kis nép, főként a hátrányos megkülönböztetést elszenvedő nemzetiségek-kisebbségek írástudóit foglalkoztatja.

A Csipkerózsika-vita egyik érdeme a jövő perspektívájában is, hogy erre a szívszorogató kérdésre érvényes feleleteket adott. Az egyik válaszadó Szász János volt, aki a vitatott kérdést századunk jellegzetes

fejleményének, a nemzeti-nemzetiségi lét, a jogegyenlőségért vívott küzdelmek fokozódó szerepének az összefüggései között vizsgálja. Jól látja, hogy az egyenlőtlenségek csökkentése, illetve folyamatos felszámolása nem a szűk partikularizmus győzelmét, hanem az egyetemes emberi érdekek hatékonyabb érvényesülését hozza magával. „Az emberi méltóság alapja nem egyéb, mint minden emberi közösség és benne és általa minden emberi egyed egyenlősége.” Nem titok Szász János számára, hogy az egyetemes kérdések megoldásához a sajátosságok különösségeinek az útján lehet csak eljutni, ám az sem marad rejtve előtte, hogy az abszolutizált sajátosság fékevesztett nacionalizmussá, avagy tényleg önelégült, ásatag vidékiességgé manipulálható. És végül a változatlanul időszerű következtetés levonásához jut el: „Irodalmunk sajátossága csakis a sajátosságok ellentmondó egységében fölfogható.”¹³

Ez a sokszínűséget dicsérő tanulság maradéktalanul összecseng Láng Gusztáv vitacikkének konklúziójával: „A nemzetiség lételeme a demokrácia és a türelem; elképzelhetetlen ellentmondás számomra, hogy a felé a társadalmi makrostruktúra felé, amelyben nemzetiségként élek, az anyanyelvemnek és művelődésemnek nélkülözhetetlen tolerancia-igényét képviseljem, miközben saját nemzetiségi közösségem felé diktatórikus elvárásokkal lépnek fel. A nemzetiség a tolerancia modellje kell hogy legyen sajátos belső stuktúrájában is, ezt követeli mind létének elvont etikuma, mind annak gyakorlati szükségletei. Elképzelhetetlen számomra a dogma kötelékének szaggatása s ugyanakkor saját dogmák vakbuzgó tisztelete.”¹⁴

Sütő András már válaszában közölte, hogy – az **Igaz Szó** szerkesztőségének jóvoltából – (cikke leadása után) elolvashatta Láng írását, amelynek vitamódszerét, érvelésének higgadtságát továbbgondolásra készítőnek tartja. A kilenc évvel később közölt szemelvények között pedig azt a passzust idézte tőle, amelyben a helyi alkotások nagyvilági értékek alapján való megmértetésének egyetlen kritériumát a valóban nemzetközi mércét megütő teljesítményben jelöli meg.

Láng Gusztáv vitairata engem kétszeresen érintett. Elsősorban (noha nevemet nem említi) éppen a sajátosság s az egyetemesség, illetve a nemzetiségi tudat viszonylatában, másodsorban a **Korunk** „új” folyamának okán. Cikkének alcíme ugyanis a következő volt: **Széljegyzetek Balogh Edgár Az őszinte Korunk-kép és Sütő András Csipkerózsika című cikkéhez.** Ebből kitűnik, hogy a polémiájában nem csupán Sütő esszéjét, hanem Balogh Edgár ama vitacikkét is taglalja, amelyben az utóbbi Tóth Sándornak válaszol. Mégpedig a követendő **Korunk**-hagyomány, illetve az 1957-ben indult folyóirat funkciójának a kérdésében.¹⁵

Láng Gusztáv azzal indokolja a két írás közös nevezőre hozását, illetve együttes megbíráását, hogy mindkettőben a „gyökerekre” hivatkozó

szemlélet bukkant elő. Ő viszont egyrészt úgy vélte, hogy ez a jelző s a benne/általa kifejeződő felfogás már eltűnt a romániai magyar kritika szótárából, másrészt újrjelentkezésüket károsnak találja. Bírálataival egy a korszerűségnek, az európai modelleknek ellentmondó s a vidékies betokosodást elősegítő orientációt kíván elhárítani. A vitába illetéknépp belesodródó Balogh Edgár nem reflektál érdemben Láng kritikájára, és megelégszik azzal, hogy újból és nyomatékosan hitet tesz ama honi-nemzetiségi „fővonal” mellett, amely a Gaál Gábor-i **Korunk**nak főként a népfronti szakaszában érvényesült, az 1957-ben indult folyamban pedig túlsúlyra jutott, s a Sütő képviselte eszmeiséggel közeli rokonságot tartott. Nem vállalta sem a maga, sem Sütő nevében, hogy a provincializmust s a romantikát táplálnák.¹⁶

Ami a **Korunk** körül kialakult nézeteltérést illeti, Tóth Sándor annak idején főleg azt kifogásolta Balogh Edgár **Itt és most** című könyvének (1976) koncepciójában, hogy szűkkeblűen ítéli meg Dienes László szerkesztői munkásságát (1926–1928), és nem méltányolja eléggé azt a „kultúraépítő”, az erdélyi magyar művelődést „szellemi vitaminokkal” ellátó teljesítményt, ami nevéhez fűződik. Tóth Sándor egyetért az **Itt és most** szerzőjével abban, hogy a **Korunk** tényleg a harmincas évek második felében kapcsolódott intenzíven a honi sorskérdésekhez, ám azt állítja, hogy a Dienes-féle szakasz és a G. G. szerkesztette évfolyamok között nincs olyan szakadék, mint amilyent Balogh Edgár vél felfedezni. Nem fogadja el azt a korszakolást, amely a folyóirat pályáját egy anacionális, kozmopolita, a polgári dekadencia jellemezte indulás után a „népben-hazában gondolkozó fő irányzat” kiteljesedéséhez vezeti.¹⁷

Tény, hogy – mint kimutattam – amikor 1957-ben Balogh Edgárral a folyóiratot útjára bocsátottuk, mindenekelőtt az 1940-ben megszüntetett szerkesztőség hagyományának a feltámasztására vállalkoztunk. Tény továbbá, hogy Balogh Edgárnak oroszlánrésze volt ama fejlődésben, amely – a korszerű tájékoztatással egybehangolt – nemzetiségi szerepkör kimunkálásához vezetett. E funkcióhoz – valamilyen munkamegosztás jegyében – főként a filozófia s a társadalomtudományok szorgalmazásával járultam hozzá. Ez irányú erőfeszítéseim során ismertem fel – a két világháború közötti kisebbségi hagyatékot újraértékelve – mind a Venczel-féle önismeret, mind az erdélyi bölcséleti iskola gondolkodói által körvonalazott kisebbségi etika nélkülözhetetlenségét. Meggyőződtem arról, hogy önazonosságának megőrzését a romániai magyarság csak egy olyan nemzetiségi tudat segítségével biztosíthatja, amely – az irodalommal együtt – a modern társadalomtudományokból is merít. Rájöttem, hogy szakítania kell a kisebbségi törekvéseknek hangot adó bölcséleti, etikai hagyományok addigi nihilista kezelésével. Ezek a töprengések és kísérletek táplálták/kísérték a „sajátosság méltóságá”-nak fogalmi kidolgozását.

Ebben az időben a Dienes-örökség igazságosabb, vagyis a tényeknek, a történelmiség követelményének jobban megfelelő értelmezése nemigen foglalkoztatott. A magam mulasztását később azért is súlyosbodó tehernek kellett éreznem, mert értelmiség-szociológiai vizsgálódásaim és Mannheim-stúdiumaim kapcsán árnyaltabb képet alakíthattam ki a „szabadon lebegő” értelmiségről, tehát a Dienes-féle **Korunk** erdélyi törzsközönségéről is. Mindezek az összetevők, szövegművek és konzekvenciák utólag inkább valószínűsítik Farkas Árpád véleményét, aki a Csipkerózsika-vitát a népi–urbánus csatározások erdélyi megnyilvánulásaként könyvelte el¹⁸. Ehhez a látülethez csak annyit tennék hozzá, hogy a hetvenes évek végén kialakult vita **fő vonulatának** nem volt meg az ismert, fájdalmas és ártalmas magyarországi konnotációja.

*

Ha már a magyarországi vitákkal való egybevetésre került sor, talán nem tévedek, ha azzal a szinte egyidejűleg zajló eszmecserevel észlelhető érintkezésre utalok, amelyet az **Új Forrás** szerkesztősége 1979 augusztusában indított. Témája a nemzetközpontú értéktudat és az értékközpontú nemzettudat megkülönböztetése, illetve a kettő közötti választás megindoklása volt.

Emlékeztetek: Szilágyi Ákos – az értékek válságát tudatosítva – nélkülözhetetlennek tartotta, hogy a demokratikus kibontakozás előmozdítása végett a nemzetközpontú értéktudatot egy új, értékközpontú nemzettudat váltsa fel. Szilágyi hangsúlyozta: ő nem tagadja a nemzet, a nemzeti jelleg s a nemzettudat fontosságát, ám a jövő távlatában egy emberiségközpontú, Európa-központú, vagyis értékközpontú szemlélet fokozott érvényesülését tartja kívánatosnak.

Ez a perspektíva nyilván sokak számára vonzónak tűnhetett. Kérdéses maradt azonban, miért kell a kétféle tudatot egymással szembeállítani. Számunkra, akik Erdélyből próbáltuk a vitát követni – hiszen a felmerült pró és kontra érvek a mi küszködéseinkkel, a mi dilemmáinkkal is rímeltek –, az sem volt látható, milyen sors vár ebben az egyelőre még a jövő zenéjét jelentő emberiségközpontú értékrendben az erőszakos beolvasztásnak kiszolgáltatott kultúránkra. Úgy éreztük, hogy az anyanyelvű művelődést védelmezve – értéket óvunk. Értékalkotó tradíciókat és lehetőségeket is őrzünk. Naponta tapasztalhattuk, hogy mind a nemzeti kizárólagosság, mind a nemzeti nihilizmus halálos fenyegetést rejt magában. Éppen ezért csak egyetérthettem Kiss Gy. Csaba véleményével, akiben a sajátosság értékének védelmében távoli eszmetársra találtam. „Az etnikai tudatosodás nemzetközi áramlata – írta – Kelet-Közép-Európát sem kerülheti el. Hiba volna szemet hunyni előtte. [...] A XX. század mérhetetlenül felgyorsult változásai között a kelet-közép-európai ember is meg akarja őrizni saját arcát. Annak a sajátos kulturális konvenciórendszernek, amit nemzetnek hívunk, rendelkeznie

kell a megújulás képességével és a viszonylagos állandóság elemeivel is.”¹⁹

A viták szellemi filiációjának ezen a vonalán később (1990-ben) eljutottunk a – már érintett – debreceni irodalmi napok keretében megrendezett eszmecserehez, ahol a romániai magyar irodalom 1970–1990 közötti története került szőnyegre. Az új körülmények között különös hangsúllyal és időszerűséggel nyomult előtérbe az egyetemes magyar irodalomhoz, művelődéshez fűződő kapcsolatok kérdése, de az irodalom közösségi, társadalmi hivatásáé is megkerülhetetlennek bizonyult.

Vitaindító előadásában Cs. Gyimesi Éva – ad hoc kifejezéssel élve – különbséget is tett a sajátosság méltóságának felfogásához közeli közösségközpontú s a vele szemben „radikálisan újat” hozó szabadságközpontú orientáció között.²⁰ Rokonszenve nyilván az utóbbi, mert benne fedezi fel a szubjektum, a személyiség, az erkölcs autonómiáját képviselő irányzatot. A szabadságközpontúak – a vitaindító szerint – nem vállalják fel közvetlenül a közösségi érdekképviseletet, ezért rendszerint ingerült ellenállásba ütköznek.

Őszintén jelentem ki, nem voltam, nem vagyok ingerült. Tökéletesen megértem és átérzem (hiszen **életrajzilag determinált is vagyok erre**), hogy a nemzet- és nemzetiségközpontú szemlélet sokakban aggodalmat vált ki. Valamilyen – ehhez kapcsolódó – etnocentrizmus veszélyétől, a nemzeti elfogultságok démonjainak elszabadulásától félnek. A Janus-arcú nacionalizmusnak csak a gyűlölködő felét veszik észre, és a holnapok nagy integrációi vonzzák őket. Azt is megértem, hogy elégük volt és van a kényszerzubzonyként oly sokáig rájuk erőszakolt „elkötelezettségéből” (Láng Gusztáv), a hamisnak bizonyult missziókból, s az alkotásban, a művészi irányok követésében szuverének akarnak lenni. Nekem sem volt, nincs is bajom a művészetek terén jelentkező modernitással. Váradon olyan közegben nőttem fel, ahol nem maradhattam idegen az avantgárd kísérletektől, s most vénülő fejjel is – isten bizony – küszködöm a posztmodern befogadásáért. De nem értem, hogy az az irodalom, illetve művelődés, amely egy közösség létküzdelmét, megmaradását szolgálja, miért kerülne éppen a szabadságközpontúsággal kibékíthetetlenül ellentétbe. A kényszerzubzony valóban nem a szabad cselekvés elősegítésére alkalmas, de vajon nincs, nem is lehetséges önkéntes, eszmei-morális indítékú azonosulás valamilyen nemes ügygel? És egy kultúra túlélésének a biztosítása nem ilyen ügy?

Éppen ezért – visszakanyarodva a Csipkerózsika-vitához – ma sem tartom lényegében elévültnek Gálfalvi Zsolt záró következtetéseit: „Természetesen minden író azt fogalmazza művekbe, amire egyéni tapasztalatai, alkata, érzékenységének irányulása révén fogékony. Egy nemzeti vagy nemzetiségi irodalom egészétől azonban joggal várhatjuk

el, hogy műveinek összességével közösségének és korának alapvető tartalmait szólaltassa meg. Ez az igény nem szűkíti, ellenkezőleg, tágítani kívánja az irodalom színekét.”²¹

*

A debreceni értekezleten, ahol kategorikusan jelentkezett az az igény, hogy a nemzetiségi irodalmak szemléletének elvi alapjait újraértelmezzék, nem csupán az értékek többszólamúsága s az az igyekezet vált hangadóvá, hogy az erkölcsi-ideológiai szempontokat az esztétikaiaktól elválasszák, hanem – mint már említettem – a nemzetrészek irodalmainak az egész magyar literatúrában elfoglalt helye és szerepe is a tanácskozás gyújtópontjába került. Az 1989-es fordulat után ez a fokozott figyelem teljesen természetes, szükségszerű jelenségként könyvelhető el. Az is természetes és elkerülhetetlen volt, hogy a részek és az egész viszonyának mérlegelésében az egység kiemelése, az összetartozás nyomatékosítása bizonyuljon elsőrendűnek. Normális fejlemény volt, hogy az évtizedekig tartó elszigeteltség, az egymástól való – hatalmi eszközökkel történt – elszakítottság csökkenésével elemi erőként tört felszínre az a követelmény, hogy a nemzetiségi irodalmak teljesítményeit az egyetemes magyar irodalom jelenségeihez viszonyítsák, s a kiemelkedő műveket azonos ismérvek alapján értékeljék. Többen kijelentették: véget kell vetni a kettős mérce eddigi gyakorlatának, ami fékező, színvonalcsökkentő tényezővé torzulhat.

Felmerült az is, hogy revízió alá kell venni a magyar, illetve a nemzetiségi irodalmak történetének eddigi számos (alapvető) tételét, s ez a fejlemény – visszamenő hatállyal is – további kiigazításokat, újraértékeléseket von maga után. Ez a tendencia bizonyára határozottan érvényesül a jövőben, és nem kétséges, hogy számos termékenyítő szempont kialakulását fogja ösztökélni. Sok nézetkülönbséget, vitát indít még el. Az sem kétséges, hogy ez a folyamat több olyan következtetéshez vezet, amelyek a sajátos jegyek szerepének, fajsúlyának és értékének a megítélésére is hatással lesznek.

Nem hinném azonban, hogy az „ötágú síp” mély értelmű szimbolikájában megnyilvánuló szemlélet fölött eljárt az idő. Az ötágú síp hangjaira továbbra is szükség van, s ezek hallhatóak kell hogy maradjanak. Már csak azért is, mert a valóság fog bennük és általuk kifejezést nyerni. A legderülátóbb előrejelzések, a legkedvezőbbben alakuló integrációk sem szüntetik meg belátható időn belül az adott viszonyokat. A mind jobban tudatosuló egység a kultúrnemzet jegyében tart össze; a kisebbségi státus – remélhetően egyre kedvezőbb feltételek között – még sokáig megmarad.

A körülmények hatalmán kívül alapvetően nyom a latban az a felismerés, hogy a sokszínűségben érték rejlik. Az uniformizálás nem csupán a politikában veszélyes és káros; a pluralizmus fenntartása és

szüntelen gazdagítása különösképp a művelődés terén a távoli jövő perspektívájában is parancs marad. Ezért osztom azoknak a nézetét, akik az egység, valamint a különbözős dialektikájában a magyar irodalom jelenét és holnapjait látják. Az egységet szavatolják a nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális azonosságok, a különbözős viszont az eltérő társadalmi-történelmi, állami feltételekben, a térségünkben ki nem küszöbölhető változatos együttélési determináltságokban gyökerezik. A történelmi pillanat mind a kulturális egységet szilárdító intézményi keretek kiépítését, bővítését, mind az értékhordozó különbségek ápolását, őrzését megköveteli.²²

Meggyőződésem, hogy Babits Mihály víziója a vizsgált összefüggésekben is változatlanul eligazító maradt. Babits szerint: ahol a regionalizmus fájó és élő problémának mutatkozik, „ott kétszeres joggal lehet remélni, hogy a regionalizmus önmagából növeszthet ki valamit, ami több nála, valamit, ami nem csupán partikuláris értékű, ami az embert és a mai embert mélyen és lényegesen érintheti. A mai Emberiség sorsának gyökeréhez bizonytalannak az irodalomnak van legtöbb kilátása hozzáférközni, amely Nemzet és Ember viszonyát legforróbban átéli önmagában; s a kulturális válság gyökeréhez az ér, amelyiknek számára a saját partikularizmusa legvitálisabban vált problémává. S itt van a **kis irodalmak** reménye, hogy fontosat és izgatót mondhassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyent mondani.”²³

*

A Sütő András 1978-as esszéjét bíráló cikkében Panek Zoltán értetlenségének adott kifejezést, hogy mit is akart Sütő „a Gáll Ernő cikkéből kiragadott megfogalmazással, mogyorónyi gondolattal: a sajátosság méltósága”²⁴. Nem kerülhetem el tehát, hogy a vitára visszatekintve ne kíséreljem meg – a mai olvasó tájékoztatására is – ezt a mogyorónyi gondolatot felidézni. Vállalkozásomban arra az esszémre is hivatkozom, amely a **Korunk** 1978. évi 6. számában Sütő **Csipkerózsikájával** együtt látott napvilágot. Ez a tipográfiai közelség is érzékeltethette a Görömbei András észlelte – az előbbieken már említett – együttműködést. Írásom – főként Sütő drámáiból merítve – a „felemelt fő” filozófiájába próbált betekintést nyújtani, s ez a kísérlet – aktuálpolitikai kicsengéssel – elsősorban Ernst Bloch koncepciójára támaszkodott.²⁵ Még **A Hétben** megjelent cikk talán a társadalompolitikai vonatkozásokat húzta alá, hiszen azt hangsúlyozta, hogy mind az egyén, mind a népcsoportok tekintetében az embert lealacsonyító, manipulálását, arculatától való megfosztását, tárgyként való felhasználását lehetővé tevő viszonyokat kell megszüntetni, a **Korunk**beli írás (címéből is következően) inkább a filozófiai megindoklást tartotta a feladatának. Persze, a bölceleti-etikai alapvetés elemei a másiktól sem hiányoztak, itt azonban nagyobb súllyal vannak jelen. Ezt megkönnyítette az a körülmény is, hogy Bloch – a méltóság és a „docta spes”, a józan

remény bölcseleje – maga is elemezte Kleist „rebellisnovellá”-ját és Kolhaas magatartását, tehát Sütő ihletőit, s így a Bloch gondolatmenet, az általa bemutatott természetjog követése a Sütő-féle dráma értelmezésében is segítséget nyújtott. Bloch számára (számomra is) azért volt oly fontos a Hobbes, Grotius, Rousseau, Kant és Fichte neveivel fémjelzett természetjogi hagyomány, mert a benne kifejeződő gondolatok az emberi méltóságot emelik ki. Ez a tradíció arra figyelmeztetett, hogy az emberi méltóság posztulátumát éppúgy nem lehet kirekeszteni a reformtörekvések szellemi előzményei közül, mint a jövőnek elébe siető eszméket. Ezeknek azonban a valóságban rejlő tendenciákat kell kifejezniük.

Ernst Bloch nem csupán **a közösségi identitást kifejező és őrző méltóság**, hanem a józan remény filozófusaként is fogódzót kínált. Nem nehéz felidézni a hetvenes évek második felében terjedő és demoralizáló reménytelenség légkörét, s így az sem kerül különösebb megerősítésbe, hogy ma is átérezzük, mit jelenthetett egy fenyegetett népcsoport írástudói számára az a bölcelet, amely az embert józan reményeket melengető, önmaga meghaladására törő, a jövőt anticipáló lényként tételezi. Számomra (számunkra) nagyon fontosnak és ösztönzőnek mutatkozott, hogy Blochnál a valóságtól el nem rugaszkodott remény a méltóság szövetségese volt. Ebből azonban – értelmezésem szerint – nem következik, hogy a reménytelenség minden esetben lehajtott fejben, alázatban nyilvánul meg. Helyt lehet állni kilátástalannak tűnő helyzetekben is. „A történelem hidegével, a mostoha sorssal dacoló ember erkölcsi szilárdsága olyan erővé válhat – írtam –, amely adott esetben **képes az események kedvezőtlen alakulását megállítani vagy más irányba terelni.**”²⁶ Amikor ezeket a gondolatokat papírra vettem, és sikerült azokat nyomdafestékhez juttatnom, az Egy lócsiszár Virágvasárnapja előadásai forró hangulatának a hatása alatt is, nehéz volt elképzelnem, hogy a „sajátosság méltóságá”-nak az ethosza az adott méltatlan állapottal való megbékélés, a pusztá defenzíva átstilizált igazolásaként is értelmezhető lesz.

Persze, a fokozódó nyomás, a nap mint nap ismétlődő önkény, az elnemzetlenítés konokul kibontakozó politikája az ellenállás másfajta formáit is sürgette. Az intézmények révén sugallt szellemi-erkölcsi „no pasaran”, vagyis a „felemelt fő tartása” sokak, főként a fiatalok számára egyre inkább elégtelennek bizonyult. Nem véletlen, hogy a Csipkerózsika-vitát követő években Erdélyben is megindult az illegális szervezkedés, s az **Ellenpontok** című első magyar szamizdat lap szintén napvilágot látott. A lap egyik szerkesztője, Ara-Kovács Attila programadó cikkében ki is fejezte az igen kockázatos vállalkozás indítékait: „E lap megindítása mindenképp annak az erkölcsi felháborodásnak az eredménye, amely a mai román helyzettel súlyosbított kelet-európaiság

viszonyai között, történeti tapasztalatait mérlegelve türelmének határaitra ébredt...²⁷

E határok közelébe jutottunk mi is a **Korunk** szerkesztőségében, amikor a vitát követő évben az egyneműsítés újabb eszkalációjának a szórásába kerültünk. A szárhegyi „Kriterion-tábor” kapcsán kirobbant politikai botrány következményeit kellett elszenvednünk, mert az ott elhangzottakból bő válogatást közöltünk. Több felszólaló ugyanis a romániai magyar művelődés számos gondját-baját bátran kiteregette. Megfenyítésünkre Bukarestből brigád érkezett, minket pedig újabb Canossa-járáásra kényszerítettek.

Az ellenállás különböző formái – a maguk viszonylagos erőtlenségében is – kiegészíthették egymást. Bármilyen kizárólagosság csak a megtorlásnak kedvezhetett. Aki elolvasta Sütő András **Szemet szőért** című, dokumentumokat és naplójegyzeteket tartalmazó könyvét, meggyőződhetett arról, hogy az emelt fő tartását sugalmazó drámák szerzője – állandó lehallgatások, megfigyelés, vegzatúrák és fenyegetések közepette – különféle tiltakozások és segélyakciók elindítója is volt. Gyakran túl az „ahogy lehet” határain... (Egészen a **Csillag a máglyánban** előrevetített, 1990. március 19-én öt Vásárhelyen valószínűleg is fenyegető szervéti sorsig.)

*

Nálam a pohár valamivel később telt be. A Szárhegy miatt rendezett autodafé után a magyarellenes uszításban minden addigi rekordot megdöntő – felülről bátorított – Lăncrănjan-féle könyv²⁸ kiváltotta sok következtetést. Tiltakozásként aláírtam a Sütő kezdeményezte állásfoglalást. Ami az **Ellenpontok**at illeti, bizonyos kezdeti fenntartások legyőzésével s a szerkesztők (akik között tanítvány, baráti körhöz tartozók is voltak) sorsa iránti jogos aggodalommal együtt, a számok ismeretében felismertem az akció (főleg jelképes és morális) jelentőségét. Évekkel később nyugodtan kijelenthettem: „Számomra a legpozitívabb, amit az **Ellenpontok** csinált, az a madridi utókonferenciához eljuttatott memorandum volt. Az egy olyan érett politikai dokumentum, ami szerintem máig érvényes. Akkor kezdtem el őket valóban komolyan venni. [...] Nekem is le kellett vennem a kalapomat...²⁹

A szellemi-erkölcsi ellenállás frontján maradván elfogadtam a másként gondolkozást s a másként cselekvést, és – nemzedéki távolságok áthidalására is törekedve – párbeszédet igyekeztem kialakítani. Így került sor 1984-ben arra a levélváltásra, amelyben Cs. Gyimesi Évával a sajátosság méltóságának a kérdéskörét próbáltuk ellentétes álláspontokról kiindulva tisztázni.

Noha felfogásainkat nem sikerült közelíteni, ez a valóban rendhagyó episztoláris párbeszéd mindmáig nagy élmény maradt számomra. Persze, továbbra is értetlenkedem, hiszen a mai világban egyre határozottabban érvényesülő tendencia éppen az ún. „posztmaterialis” érdekek és értékek

fokozódó fontosságát fejezi ki, s ilyenformán a szolidaritás, a participáció, az önrendelkezés stb. mellett a méltóság ázsiója is növekszik. Azt sem hagyhatom figyelmen kívül, hogy annak idején Bibó István egyenesen „az emberi méltóság alapvető felkelésére” szólított. Ha ő és előtte Makkai Sándor arra a konklúzióra jutottak, hogy a kisebbségi lét nem emberhez méltó, azoknak, akiknek ez a lét jutott osztályrészül, ma sem marad más hátra, mint ezt a fenyegetett méltóságot védeni. Nincs más alternatívájuk, mint a méltatlan állapotok elleni küzdelem.

Hiszen a Bibó-féle „felkelés”-nek ez a formája abból a „keserves iróniá”-ból is meríthet, amelyet a Szilágyi Domokos költészetét értelmező Cs. Gyimesi Éva a „távoli feltámadás vigasza helyett a meg nem alkuvó forradalmi etikum” kifejezéseként ajánlott.

SZÁRHEGY: FÓRUM ÉS BOTRÁNYKŐ

A nyolcvanas éveket – baljós előjelként – a szárhegyi Kriterion-írótábor (1980. június 4–7.) körül támadt botrány vezette be. A művelődési központtá kifejlődő, belső erőforrásokból restaurált kolostor termeiben tanácskozásra egybegyűlt több mint harminc magyar és román író Domokos Géza, a Kriterion Könyvkiadó akkori igazgatója s az Írószövetség titkára hívta meg. Célja az volt, hogy – mint megnyitó beszédében elmondta – „az őszinte beszéd, a nyitottság, a megértőkészség fórumát” hozza létre a közös gondok – s ezen belül a romániai magyar irodalom sajátos ügyei – megvitatására. A szervezők tervei szerint az értekezletet minden évben megtartották volna, s e törekvésükben a marosvécsi példa is ösztökélte őket. Domokos Géza a két háború közötti marosvécsi irodalmi tanácskozásokat jellemző felelősségre hivatkozott, Beke György pedig a táborozásról szóló – s az **Utunkban** közölt – cikkében kijelentette: „Szárhegy a korszerű mai Vécs.”¹

Az első rendezvény napirendjén a magyar–román kölcsönös műfordítások, illetve a romániai magyar irodalom belső problémái szerepeltek. Az irodalmi-művelődési lapok (**Utunk**, **A Hét**, **Vatra**) frissiben beszámoltak az eseményről, a **Korunknak** csak a szeptemberi, 9. számban sikerült a második témakör anyagát – jegyzőkönyv alapján – kivonatossan közölnie. Az affér éppen ennek kapcsán keletkezett. A Domokos bátorította őszinte beszéd, művelődésünk aggasztó nehézségeinek kendőzetlen feltárása nyilván nem tetszett a hatalomnak, s a Kántor Lajos kommentárjával² bevezetett összeállítás a megtorlást, majd az ismét ránk rótt penitencia kötelező közlését indította el. A kellemetlen ügyet még az egyes résztvevők között fellépő torzsalkodások, különféle tiltakozások kísérték.

A szárhegyi botrányt nem szabad pusztán irodalmi-művelődésbeli rövidzárlatnak minősítenünk. Az eset és következményei – mint cseppben a tenger – az ország romló állapotát, a diktatúra fokozódó megkeményedését tükrözték. Általa ugyanakkor a magyar írók, szerkesztők bizonyos radikalizálódása is kifejezésre jutott. Újabb szakaszba sodródott ama végzetes folyamat, amely a hetvenes évek közepén kezdődött, s a „dinasztikus szocializmusba”, a Ceaușescu-házaspár körüli, patológiás méreteket öltő kultuszba torkollott.

Silviu Brucan korszakolása szerint³ Ceaușescu tulajdonképpen uralmának második, 1971–1980 közötti fázisában mutatta ki foga fehérét. A kínai s az észak-koreai minta nyomán előbb lépésről lépésre, az évtized vége felé pedig felgyorsított tempóban végrehajtott

„mini-kultúrforradalom” egyik, ha nem a legfontosabb megnyilvánulása az államvallássá silányított marxizmus–leninizmus és az „önző” nacionalizmus keresztezése volt. Az ennek a jegyében kivívott „függetlenség” azt jelentette a zsarnok számára, hogy azt tehet, amit akar. Abszolutista uralkodóként lépett fel, s a pártállam belső kohézióját – minden addigi mértéket meghaladóan – építette ki. A párt s az állam egymást felerősítő ellenőrzését maximális módon kiterjesztette az élet minden területére.

Az 1980–1987 közötti szakaszban – Brucan szerint – a totalitárius zsarnokuralom igájába került Románia hátat fordított a tudományos-műszaki forradalomnak. Mindjobban elzárkózott a külvilágtól, mert minden, akár a gorbacsovi Szovjetunió, akár Nyugat-Európa felől érkező impulzust önmagára nézve veszélyesnek talált. Ebben az elszigetelődő belterjességben aztán termékeny táptalajra leltek az idegengyűlöletet gerjesztő irányzatok. Ha M. S. Voszlenszkij, a szovjet nómenklátúra elemzője szerint e réteg végül is anacionalizmusban, a nagyhatalmi sovinizmusban s az antiszemitizmusban kereste a tömegbázisát alátámasztó ideológiát⁴, Ceaușescu, aki – váltakozó hévvel – tengelyt akasztott a szovjet birodalmat uraló „új osztállyal”, a maga támogatottságát szintén az említett irányzatok – ám azok román változatai – révén kívánta megszerezni.

A román „dinasztikus szocializmus” bírálója, Vlad Georgescu rámutatott arra, hogy egy új hatalmi elitet kialakító, de azt állandó funkciócserékkel bizonytalanságban tartó diktátor az intézmények maradéktalan gleichschaltolására tört. A sztálinizmushoz s annak – román kiadású – ideológiájához visszakanyarodó csausizmus a legcsekélyebb ellenállást is tanúsító művelődési intézmények felszámolását vagy legalábbis semlegesítését akarta elérni.⁵ Ezt nyilván – grosso modo – meg is tette.

Ilyen körülmények között igazán nem nehéz felismernünk, hogy a magyar kulturális intézmények egyrészt válságos helyzetbe kerültek, másrészt roppant súlyú feladat nehezedett rájuk. Meg kellett kísérelniük, hogy az egyneműsítő gőzhenger útjába álljanak. És ezt olyan körülmények között volt muszáj megtenniük, hogy mind szorosabban köttettek az állami járszalagokra, s a különböző cenzúrák hétfejű sárkányával naponként viaskodniuk kellett. Ezt a szent-györgyi szerepet főként az irodalmi-kulturális kiadók, lapok vállalták magukra, amit az is meghatározott, hogy – Vlad Georgescu találó megállapítása szerint – az irodalom Romániában meglepő életerőről adott tanúbizonyságot. Az írók – minden konformizmusuk ellenére – hatékony szellemi oppozíciót alakítottak ki.⁶

Ebben a közegben jött létre a Kriterion Könyvkiadó, a vele nagyjából egyidős **A Hét** című hetilap, valamint a **Korunk** önazonosságot védő

szövetsége. Persze, ezt a kollaborációt nem rögzítette semmilyen okmány, de a közös cél, illetve a három intézmény sajátos jellege egyrészt a munkamegosztást, másrészt az erők együttes bevetését biztosította. Ehhez a fronthoz tartozott még bizonyos periódusban a **Művelődés** című folyóirat, ám az is vitathatatlan, hogy az **Utunk**, az **Igaz Szó**, a **NyIrK** és más lapok oldalain nyomdafestékhez jutott számos értékes írás mind az anyanyelvi művelődés túlélését szolgálta. Ha Benkő Samu jogosan állapíthatta meg, hogy – főként a hetvenes évek termése alapján – az erdélyi magyar művelődés majdani kutatói „Kriterion-korszaknak” fogják nevezni ezeket az éveket, nem kétséges az sem, hogy e korszak arculatát az említett eszmei-erkölcsi összefogás is munkálta.

A nyolcvanas évek elején azonban az identitásőrző szövetkezés viharzónába került. A szárhegyi táborozáson még töretlen, sőt hatványozott energiával volt jelen, ám amit valaminő szellemi offenzívaként érzékeltünk, arról rövidesen kiderült, hogy valójában már az utóvédharcok kategóriájába tartozik.

Magát az írótabort kezdeményezői mint a legjobb hagyományokból táplálkozó magyar–román közeledés újabb állomását gondolták el. Nem alibiként, hanem a továbbra is hivatásként vállalt kölcsönös megismerés elősegítése lebegett szemeik előtt. Pedig ebben az időben a „hídépítés” már erkölcsi kopást szenvedett. Az „együttélés” s a „testvéri együttműködés” vonzereje szintén csökkent. Ennek ellenére sok magyar és román írástudó változatlanul ragaszkodott a bennük rejlő értékekhez, mert ebben a hűségben a totalitárius rendszerrel szemben kibontakozó ellenállás egyik morális összetevőjét, a még mindig közösnek érzett jövő zálogát ismerték fel.

Ez a krédó fűtötte Dávid Gyula szárhegyi vitaindítóját is.⁸ A „kölcsönösség fontosságáról” való együttgondolkodást ösztökélő referátum szerzője minden tekintetben illetékes volt. Kompetenciáját – többek között – a **Találkozások** című, néhány évvel azelőtt megjelent kötete⁹ is szavatolta, amelyben – az összehasonlító irodalomtudomány jegyében – a két literatúrát összefűző évszázados kapcsolat néhány példamutató mozzanatát értelmezte. A vitaindító szintén történelmi visszapillantást kínált, méltatta a két világháború közötti ilyen jellegű erőfeszítéseket, majd kiemelte, hogy a kölcsönös fordítások 1945 után ígéretesen gyarapodó számát és minőségét egyrészt az egymásra utaltság tudatosulását ösztönző eszmék akkor még csorbítatlan hitele, másrészt – az állami mecénatúra jóvoltából – kiépült intézményi keretek biztosították. Mind 1918, mind 1944 után a magyar közvélemény azt remélte, hogy a közvetítés szerepének vállalásával az írók és műfordítók nem csupán a művelődések, hanem a népek közeledését is elősegítik.

Dávid Gyula jelentése és a hozzászólások igényesen, nemegyszer kritikai szellemben elemezték a kölcsönös fordítások alakulását. Különböző szakaszokat különítettek el ebben a folyamatban, jelezték a

hetvenes években kibontakozó biztató szakaszt, a jeles írók részvételét, de az utánpótlás vonatkozásában mutatkozó gondoknak is hangot adtak. Nagyra értékelték a **Biblioteca Kriterion** – Domokos Géza gondozásában megjelenő – sorozatát, amely megismertette a román olvasókkal a magyar irodalom és tudományosság figyelmet érdemlő műveit. Ez a teljesítmény annak következtében vált lehetővé, hogy – mint Huszár Sándor rámutatott – Domokos elvette a papírt a magyar könyvektől, hogy a román nyelven kiadott munkák megjelentetését rendszeressé tegye.

Ebben a mozzanatban nem csupán a közeledés terén már kezdettől fogva nyomon követhető aszimmetria volt megragadható, hanem az is nyilvánvalóvá vált, hogy a román pártállamiság kulturális intézményeit már egyre kevésbé foglalkoztatta a kölcsönös megismerés. Ellenkezőleg, az egyneműsítő politika követelményei a másság felszámolását sürgették. A hídépítés még szólamként sem volt többé időszerű. A híd ugyanis két partot, átvitt értelemben két **sajátos azonossággal rendelkező** művelődési entitást köt össze. A homogenizálás fogalom- és szótárában viszont csak „magyar nyelvű román írók”-ról esett szó, akik legfeljebb bizonyos kifejezésbeli vonatkozásokban térnek el a nagy többségtől, amelybe egyre gyorsabban be kell olvadniuk.

E fejlemények idején érthető, hogy a kölcsönös megismerés törekvéséhez való ragaszkodásban az identitás megőrzésének s a kényszerbeolvadás elutasításának a szándéka is feszült. Ami – mint láttuk – erkölcsileg megkopott, sőt sokak szemében egyenesen kompromittálódott, az most ellenállásként némiképp felértékelődött. Olyan aspirációvá emelkedett, amely – a román vállalóival összhangban – közös rendszerellenes magatartást táplált.

A fordulat természetesen a közös kontesztációnak valamilyen mértékben és formában keretet biztosító intézmények megítélésére is vonatkozott. Az írószövetség egy ideig valóban az értelmiségi nonkonformizmus fóruma lett, a kisebbségi lapok, színházak, iskolák pedig – a néptestvériség eszményét továbbra is őszintén képviselve – az anyanyelvi kultúra végváraitá váltak. E funkciójuk jelentőségét még azoknak a körében is elismerték, akik előbb intézményellenességgel léptek fel, s az intézményeken kívüli küzdelem tisztaságát hangoztatva csak a civil társadalmi ellenállást szorgalmazták.

Mindez nem változtatott azon, hogy a közeledés elmélyítésére Szárhegyen megfogalmazott jó szándékú felhívások az adott viszonyok között egyre inkább Roland kürtjének – utóvédharcra szólító – hangjához kezdtek hasonlítani. Jellemző továbbá, hogy az utóhad törzse rövidesen szinte egymagára maradt. A magyar írástudóknak azzal a fájdalmas ténnyel kellett szembesülniük, hogy román kollégáik, akikben legjobb szövetségeseikre véltek találni, ilyen vagy olyan formában kitértek a **nyílt** szolidaritás elöl.

Meggyőzően és megrázó módon demonstrálják ezt a fejleményt azok a levelek¹⁰, amelyeket Kántor Lajos küldött a szárhegyi botrány, de főként Ion Lăncrănján magyarellenes könyvének piacra kerülése után a román szellemi elit számos tagjának (Adrian Marino, Ion Vlad, Dumitru Radu Popescu, Augustin Buzura, Marin Sorescu, Eugen Simion), s amelyek vagy felelet nélkül maradtak, vagy nem az általa várt választ váltották ki.

Kántor Lajos a tábor egyik értelmi szerzője, akinek oroszlánrésze volt a **Korunk** 9. számában közölt és vihart provokált szárhegyi anyag összeállításában, valamint közlésében – az elviekén túl, de azokra támaszkodva –, céltudatosan és következetesen jó személyes kapcsolatokat épített ki azokkal a román írókkal és szerkesztőkkel, akik a nacionalista fertőzéssel szemben immunisnak mutatkoztak. Leveleiben állásfoglalásra próbálta rávenni őket a közös törekvések jegyében, ám ösztönzései jórészt eredménytelenek maradtak. Kántor több esetben és mindig jogosan a **Korunk** színeiben fordult partnereihez, s ezért akciói a szerkesztőséget is – bizonyos mértékben – elkötelezték. A magam részéről (amikor beavatott) vállaltam is a felelősséget. Ebben a szellemben írtam alá 1982 decemberében – a szerkesztőség több tagjával együtt – a Romániai Írók Szövetségének és elnökének, Dumitru Radu Popescunak címzett levelet, amelyben egyrészt tiltakoztunk a Lăncrănján-féle könyv és más hasonló sovén-nacionalista megnyilvánulások ellen, másrészt leszögeztük, hogy továbbra is a párbeszéd hívei maradunk, s annak új formáit keressük. „E keresés kísérlete volt – tettük hozzá – a gyergyószárhegyi író- és műfordító-találkozó 1980 júniusában (amelyen egyébként a **Vatra** szerkesztői is részt vettek); sajnáljuk, hogy a romániai magyar és román írók részvételével lezajlott tanácskozás egyszeri esemény maradt, sőt egyesektől teljesen félremagyaráztatott, mintha valamiféle szeparatista, nacionalista törekvéseket képviselt volna.

Változatlanul valljuk és vállalni akarjuk híd-szerepünket a román és a magyar nép között [...]. Ehhez azonban feltétlenül szükség van hagyományaink, anyanyelvi kultúránk, minden szintű iskoláink megőrzésére.”¹¹

Ez a levél is már az utóvédharchoz tartozott.

*

Két évvel e levél elküldése előtt, ugyanezeknek a törekvéseknek kifejezést adva, a szárhegyi tanácskozás befejező vitáján, amikor a romániai magyar irodalom és művelődés égető kérdései kerültek szőnyegre, Egyed Péter bevezető előadásában kimondta az értekezlet kulcsmondatát: „A romániai magyar irodalomnak nagy szerepe van az **identitástudat fenntartásában és radikalizálásában.**”

Mi rejlett ebben a megállapításban, és mi volt mögötte?

Egyed Péter – úgy tűnik – valaminő új, a régítől gyökeresen különböző szakaszt kezdeményezett a romániai magyarság önazonosságtudatának az ápolásában. Nyilván a bajok mélyebb okainak feltárására és nyíltabb

kimondásukra is buzdított. Állításában kritika érvényesült a kisebbségi/nemzetiségi intézmények addigi tevékenységével, főként rossz kompromisszumaikkal szemben, de a sorok között a rendszer megszabta keretek áttörésére, meghaladására irányuló késztetés is lappangott. Olvasatomban Egyednél talán egy kritikai önismeret igénye jelentkezett.

Szárhegyen ez az igény nem minden előzmény nélkül fogalmazódott meg. Nem véletlen, hogy a **Korunk** 1980. évi 1–2. számában **A szóértés előfeltételeiről** cím alatt kerekasztal-beszélgetést közöltünk. A szerkesztőség ugyanis vitát rendezett a különböző (sokszor nemzedéki fogantatású) nézetek szembesítésére, ám célunk mindenekfölött az volt, hogy a szóértést elősegítsük. Bevezetőként elmondtam: nem szabadna belenyugodnunk abba, hogy „olyan indulatok és szenvedélyek lobbantak fel egy-egy vita során, amelyek a természetesnek vehető véleménykülönbségeket elválasztó szakadékokká mélyíthetik, s a félreérthetetlen jószándékokat félremagyarázva virtuális szövetségesekből ellenfeleket csinálnak”. A kerekasztal eredményességét azzal igyekeztem biztosítani, hogy leszögeztem: „A mai eszmecsere munkafeltételeként induljunk ki abból, hogy művelődésünk fejlődése és jövője a sokszínűséget igényli. Egy olyan kis és sajátos kultúrának, mint a mienk, vitális szüksége van az elvidékiesedés veszélyét ellensúlyozó nyitottságra és változatosságra. Vegyük tehát tudomásul, hogy többféle hagyomány létezik, de egyiknek sincs monopóliuma. [...] A kiátkozások ideje lejárt.”

A szükségesnek érzett pluralizmusban nem is volt hiány. Ezt kívánta – visszamenő hatállyal is – ösztökélni Molnár Gusztáv, aki a közelmúlt politikatörténetének olyan hiteles feltárását sürgette (ő maga már neki is kezdett), amely a valóságunkban rejtett többféle alternatívát legalább utólag felszínre hozná. Sok szó esett a „metanyelv”-ről, s a nyelvkritika mélyén – szerintem – tulajdonképpen kemény ideológia-bírálat húzódott meg. „Kemény tényekkel” szembesítette a kerekasztal részvevőit Aradi József, aki az értelmiségi arányeltolódásra, a műszakiak előtérbe nyomulására és aggasztó demográfiai jelenségekre (előregedés) figyelmeztetett. Rámutatott egy új értelmiségi nemzedék jellegzetességeire is. Cs. Gyimesi Éva – többek között – a felelősség s a minőség követelményeit hangsúlyozta szenvedélyesen, és más hozzászólókkal együtt valóban termékenyítő vitalégekört teremtett.

Én azzal zártam az értekezletet, hogy fél év múlva újra kellene találkozunk, ám ez a bejelentett eszmecsere tulajdonképpen Szárhegyen jött létre.

Az egykori Lázár-kastély romjainak szomszédságában egybegyűlt írótabor záróvitáján ismét szőnyegre került több olyan kérdés, amely már a kolozsvári szerkesztőségi kerekasztal-beszélgetésen is szerepelt. A jelenlevők is részben azonosak voltak. A problémafeltáró hozzászólások egyikét-másikat azonban – éppen az említett radikalizmus szellemében – talán már sarkítottabban fogalmazták meg. Ágoston Vilmos – az

„imperatívuszhoz és sémához szokott művészeti kritika” ellen indokoltan hadakozva – elsősorban az irodalom esztétikai funkcióit emelte ki. Bodor Pál amiatt húzta meg – szintén okkal – a vészharangot, mert csökken a magyar iskolákba járó gyermekek száma, és ugyanakkor az évi magyar könyvcímeket (200) is kevésnek találta. Kántor Lajos a magyar tévéadások színvonalát nem megfelelőnek minősítette, és az iskolai irodalomoktatását szintén elmarasztalta. Molnár Gusztáv a „nyelvi törésekben” tetten érhető radikalizálódásra hívta fel a figyelmet, Beke György viszont a „józanul kimunkált történelmi tudat” szükségességét bizonygatta. Kányádi Sándor az új váradi lap megindítását sürgette.

A felsorolást még hosszasan lehetne folytatni, de ez a néhány szemelvény is érzékelteti, hogy a szervezők s a felszólalók alaposan próbára tették a zsarnokuralom tűrőképességét. Visszatekintve arra a konklúzióra kell jutnom, hogy sem ők, sem mi a szerkesztőségben nem mértük fel reálisan azt a szakadékot, amely a „mini-kultúrforradalom” maradéktalan alkalmazására készülő hatalom politikai akarata és a magyar radikalizálódó írástudók akciói között keletkezett. Hiába jelentette be Domokos Géza, hogy Szárhegyen új vitafórum született. Hiába sugalmazott etikai töltetű jövősi programot, amely a román írókkal való párbeszéd elmélyítését is tartalmazta, a tábornak nem volt, nem lehetett folytatása.

Pontosabban: a folytatás a számlák benyújtása volt, s akiknek „fizetniük” kellett, azok mi voltunk. A bűnbak szerepére szemeltettünk ki, s az ürügyet az 1980. évi 9-es számban nyomdafestékhez juttatott szárhegyi jegyzőkönyv szolgáltatta.

Hannah Arendt megállapítása szerint, s ezt mi igazán bőrünkön tapasztalhattuk, a totalitárius hatalom két fő támaszát a terror és az ideológia alkotja.¹² Ceaușescu Romániájában a nyolcvanas évek elején az ideológia, amelyben egyre inkább a historizált nacionalizmus vált uralkodóvá, velünk szemben elsősorban az önazonosságtudatot veszélyeztető propagandaként érvényesült. Bennünk – persze – csak az ellenállást fokozta. A terror mindenütt jelen lévő és mindenható volt, s – mint Arendt megállapította – vasabroncsként fogta össze a társadalmat. A szorításában vergődő embereket a cselekvés, a szabadság lehetőségétől akarta megfosztani. Romániai változata, amelyet elsősorban a szekuritáté gyakorolt, és amely több vonatkozásban egybefonódott a párt- és államapparátussal, a nyolcvanas évek elején főként a megfélemlítéshez folyamodott. Kerülte, hogy áldozataiból mártírokat csináljon, a látványos politikai perek korszakát sem kívánta visszahozni. Inkább a „megelőzésre” fektetett súlyt, s ezt a célt arzenáljának számos eszközével igyekezett elérni. Előszeretettel alkalmazott módszerei közé tartozott a nyomásgyakorlás, a példastatuálás s az ellenállás góccainak tűnő emberek elszigetelése.

A nómenklátúra közvetlen politikai gépezete szintén ebből a „metodológiából” merített. Alkalomadtán a „meggyőzés”, a zsarolás, az önbírálatot méltányoló elnézés, a nagyvonalúságot demonstráló megbocsátás eszközeihez is nyúlt. A velünk szemben megindított eljárás, a megyeházán megrendezett kisebb autodafé során – amelynek előzményeiről, lefolyásáról és utóregzéseiről szerkesztőségi feljegyzéseimben beszámolok – a felsoroltak majdnem kivétel nélkül bevetésre kerültek. Utána még valaminő pót-Canossát is kellett járnom, mert az „önkritikánkat” kifejező szerkesztőségi vezércikket többször is visszadobták. A megleckéztetésnek maradandó nyomokat kellett bennünk hagynia.

Nem ismerem, milyen mértékben számoltak „inkvizítorjaink” a lelki-erkölcsi következményekkel, és mi volt jelentkezésükben a hatalmi manipuláció szerepe. Tény azonban, hogy a részvevők közül a neurotizált közegben szinte elkerülhetetlenül jelentkező – már említett – konfliktusok, a szerkesztőség címére érkezett reklamációk (nem tudtuk minden hozzászóló jóváhagyását megszerezni a közléshez) olyan morális károsodást idéztek elő, amely traumánkat elmélyítette.

A ránk mért vereség ellenére a szárhegyi táborozás harmadik napi jegyzőkönyvének publikálása – „fegyvertény” marad.

KÍSÉRLETEK A NEMZEDÉKI PÁRBESZÉDRE

A generációk kérdése nem tartozott a régi **Korunk** hagyományos témái közé. Igaz, főként a Vásárhelyi Találkozó s a szellemi népfront kapcsán előtérbe került, ám sohasem kapott olyan nyomatékot, mint az **Erdélyi Fiatalok** vagy a **Hitel** oldalain. Ezek a folyóiratok – mint ismeretes – kifejezetten nemzedéki üzeneteket közvetítettek.

A második folyam szerkesztősége elsősorban a romániai magyar közélet és művelődés fejleményeiből indult ki, amikor a hetvenes-nyolcvanas években a korosztályok egymás közti viszonyával, illetve konfliktusaival tudatosan szembesült. Erre készítetett minket az első és a második Forrás-nemzedék színrelépése, majd harmadik hullámuk berobbanása, ami nyilvánvalóvá tette számunkra, hogy a hatalom elviselhetetlenségig fokozódó nyomásával szemben sajátos generációs ellenállás is jelentkezett. Ez a nemzedéki front a kisebbségi intézmények addig kialakult szellemi-politikai orientációját és gyakorlatát szintén megkérdőjelezte. Ilyeténképp egy nemzedéki torzsalkodás tendenciái bontakoztak ki.

A kérdés felé forduló szerkesztői figyelmet – természetes módon – a két világháború közötti ezzel kapcsolatos hagyomány elfogulatlanabb, árnyalt kezelése is sarkallta. Jobban tudatosult bennünk, hogy a régebbi nemzedéki jelentkezésekben, programaikban komoly társadalmi-művelődésbeli újító velleitások rejtettek, eredményeik pedig nem mellőzhető értékeket képviselnek. Olyanokat, amelyek relevanciájukat évtizedeken át is megőrizték. E felismerések szerkesztőségi érvényesítését egyrészt Balogh Edgárnak még a Sarló idején kialakult problémaérzékenysége, másrészt a redakció fiatalabb tagjainak (főként Aradi Józsefnek és Szilágyi Júliának) az új hullámokkal kialakított jó kapcsolatai segítették elő. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy az első Forrás-nemzedék felkarolásában a **Korunk**nak – Kántor Lajos révén – számottevő szerepe volt Veress Zoltán pedig a természettudományok, a technika világában bűvárkodó fiatalokkal teremtett gyümölcsöző együttműködést, mégpedig polihisztori hozzáértéssel.

A szőnyegre került nemzedéki probléma s a körülötte kialakuló heves viták arra köteleztek, hogy újraértelmezzük mindazt, ami múltbeli honi funkciójára vonatkozott. Ezen a téren is önmagunk revíziójára szorultunk, hiszen – az egyszerűsítő társadalomkép hatása alatt – a nemzedéki stafétának nem tulajdonítottunk olyan jelentőségét, mint amilyent megérdemel.

Ez az önrevízió számomra akkor már nem jelentett különösebb nehézséget, hiszen – az irodalom ideológiapótló szerepének

ismeretében – beláthattam, hogy például a **Tizenegyek** című antológia piacra kerülése (1923) nem csupán egy új irodalmi raj feltűnését, hanem – az erdélyi irodalom sajátos státusának a tisztázása révén – a romániai magyar identitástudat kibontakozását is munkálta. Korábbi önkritikai vizsgálódásoknak is köszönhetően tisztába jöttem az **Erdélyi Fiatalok** fordulatot kiváltó szerepével, s ez a teljesítmény annál is inkább közel került hozzám, mert a szociológia, a szociográfia térhódítását vezette be. Visszamenő hatállyal is kapcsolódtam hozzájuk, hiszen Dimitrie Gusti bukaresti szociológiai iskolájának a módszertanából merítettek, én pedig a régi **Korunkban** a Gusti-féle „társadalmi szolgálatot” kritikailag mutattam be. A **Hitelben** megnyilvánuló hangsúlyos nemzedéki törekvés utólagos befogadását az is megkönnyítette, hogy nyilvánvalóvá vált: Venczelék nélkül nem jöhetett volna létre a Vásárhelyi Találkozó sem. E tanácskozás harmincadik és negyvenedik évfordulója még jobban tudatosította bennem a nemzedéki aspirációként is szorgalmazott önismeret időszerűségét, s a hajdani kezdeményező (Venczel József) érdemének elismerése erkölcsi obligó is volt számomra. Régebbi igazságtalan minősítéseket kellett jóvátennem. Ehhez viszonyítva Tamási Aron **Cselekvő erdélyi ifjúság** című híres cikksorozatának (1937) a nyomatékos kiemelése már a **Korunk**-hagyomány továbbéltetését jelentette. Legfeljebb azt kellett erőteljesebben aláhúzni, hogy ez az ösztönző ankét annak idején generációs mozgalomként is született meg. (Persze, a „cselekvő ifjúság” tagjai több évjáratból rekrutálódtak.)

Az önkorrekción s az újraértelmezés megfelelő elméleti megalapozást kívánt. Ugyanakkor attól is óvakodni kellett, hogy minden ifjonti megmozdulásban korszaknyitó vállalkozást fedezzünk fel. Célszerűnek mutatkozott továbbá, hogy a nemzedéki jelenségek elemzése során illékony mivoltukat és bonyolult képleteiket következetesen kimutassuk. Tekintettel kellett lennünk viszonylagos jellegükre is. Mindez arra készítetett, hogy a generációk társadalmi helyével és funkciójával kapcsolatos ismereteimben mutatkozó fehér foltokat minél gyorsabban eltüntessem. Így tanultam meg Ortega y Gassetől, hogy a nemzedéki „hangváltások”-ban a megváltozott szituációk – többek között – új életérzések, javuló vagy romló közérzetek közvetítésével tükröződnek. Ezek viszont rányomják a maguk bélyegét az egymást követő nemzedékek erkölcsi eszményeire és értékrendjére. Megszívleltem Dilthey figyelmeztetését, miszerint mindig számba kell vennünk a nemzedékekre hatást gyakorló tényezők azonosságát, valamint a belső determináltságok egyneműségét. Ne veszítsük szem elől a többé-kevésbé egyforma társadalmi-politikai és kulturális feltételek szerepét. Fontos tudnunk, hogy az egyidejűség önmagában még nem generációképző tényező, hiszen állandóan több nemzedék él ugyanabban az időben.

Megjegyeztem a „nemzedéki szituáció”-nak a szakirodalomban használt fogalmát, de tisztába jöttem azzal is, hogy nem minden

„nemzedéki helyzetben” lévő korosztály válik társadalom- és művelődéstörténeti szempontból funkciót teljesítő nemzedékké.

Kétségtelenné vált, hogy nem mellőzhetem a Werner Sombart-féle „intencionális csoportok” kategóriáját sem, mert ezek a képződmények – gyakran egyazon nemzedéken belül – eltérő módon élik át és fejezik ki a létmeghatározó körülményeket. Alapvetően eligazítónak bizonyult szememben az a mannheimi tétel, amely a társadalmi változásokban elfoglalt helyük szempontjából a nemzedékekben a csoportléti mozgatóerőit fedezi fel.

Ezek az – elég későn – szerzett ismeretek egyrészt megerősítették a régi társadalomtudományi fogalomtáram további bővítésére irányuló igyekezetet, a pluralizmus keresését, másrészt **a honi nemzedéki párbeszéd nélkülözhetetlenségét még inkább elfogadtatták velem.** A dialógus híveként ebben a véleménycserében a nemzedéki stafétának, illetve **a nemzetiségi/kisebbségi művelődés önvédelmének hatékony eszközét véltem megtalálni.** Éppen ezért kerestem a nemzedékek szembesülését építő módon alakító módszertan szabályait és követelményeit. Lektűrök, de még inkább keserű tapasztalatok alapján rájöttem arra, hogy határozottan le kell mondani az integráló vagy kizárólagosságot képviselő megközelítésekről. Az idősebbek ne próbálkozzanak azzal, hogy életszemléletüket és preferenciáikat – valaminő tekintélyelvi nyomással – a fiatalokra erőltessék, az utóbbiak pedig lehetőleg tartózkodjanak az elődök teljesítményének sommás elutasításától. A párbeszéd kizárja mind a **tabula rasát**, mind a beolvasztást, de a kölcsönös jobb megismerést és megértést segítheti elő. A generációk közötti disputa nem irányulhat az egymással érintkező korosztályok világképének, hivatásának felcserélésére, ám azt elérheti, hogy saját eszményeit és értékeit egyik fél se abszolutizálja. A számonkérés és a bírálat sem válhat valamely korosztály előjogává.

A premisszák, illetve következtetések megfogalmazása során azt a nézetet melengtettem, hogy az említett igényekhez igazodó párbeszéd – a folytonosság s a megszakítottság dialektikája révén – lehetővé teheti, ösztökélheti a korszak s a kisebbségi sors által ránk szabott feladatok közös – vagy legalábbis valaminő „munkamegosztás” alapján történő – elvégzését.

A nemzedéki párbeszéd – menet közben – kialakuló „ideológiája” a szerkesztőségi gyakorlatban is érvényesült. A magam krédóját természetesen nem minden szerkesztő fogadta el teljes egészében. A fiatalabbak – főként Aradi József – gyakran más nézőpontot képviseltek, de rendszerint létrejött az az egyetértés, ami a közös munkát biztosította.

Ez a hol erősebb, hol gyengébb konszenzus, amit nyilván a redakción kívüliek váltakozó magatartása kísért, a nemzedéki kérdéskört érintő cikkeinken, ankétjainkon és kerekasztal-beszélgetéseinken végig nyomon követhető.

Az évtizedes vonulat érdembeni kezdetét az 1973. évi 6. számban közreadott ankétünk jelentette. Körkérdést intéztünk a különböző korosztályok képviselőihez. Feleletet kértünk többek között arra, hogy van-e a közösségi életnek olyan szférája, amelyben a nemzedéki hovatarozás döntő jelentőségű, s adottak-e továbbra is a nemzedéki csoportképződés lehetőségei. Választ vártunk a megkeresettektől a tekintetben, hogy teljesültek-e nemzedéki elvárásai, és kiket tekint tanítómesterének. Érdekel minket, hogy az illető milyen „évjáratokat” különböztet meg az 1944 utáni életben, és végül rákérdeztünk arra is, hogy van-e valamilyen sajátos nemzetiségi jegye a nemzedéki problémának.

Sok válasz futott be, s akik küldték őket, több nemzedékből kerültek ki. Az idősebbek közül Balogh Edgár a felvidéki Sarló mozgalmat elevenítette fel, Mikó Imre a korosztálya által megélt két nagy fordulatra, az 1918 és az 1944 utánira utalt, és megállapította, hogy mindegyik egy-egy új nemzedéket emelt előtérbe a nemzetiségi lét szellemi övezetében. A legfontosabbnak a nemzetiség és a nemzedék viszonyát tekintette, válaszában pedig azt húzta alá, hogy a nemzedékváltások mindig felvetették a nemzetiség és a nemzetköziség helyes arányának a kérdését. Az új generációk „szóvivői” között Cs. Gyimesi Éva hangsúlyozta, hogy csak a közös célok és törekvések alakítják ki a nemzedékeket, őt azonban az a meggyőződés vezette, hogy a nemzedéki összetartozás tudata nem az egyedüli kiélési formája az ember közösségélményének. Számára 1973-ban a nemzedék fölötti közösségek, „legfőképpen a nemzetiségi életforma összetartó törekvéseinek, céljainak a tudatosítása” mutatkozott fontosnak. Lászlóffy Aladár, az első Forrás-nemzedék egyik reprezentatív költője szerint a nemzetiségi fiatalok mindig „keményen kifogásolták azt, ahogyan egyesek az idősebbek közül adminisztrálták létkérdéseinket, közöttük az együttélés, a testvériség kérdését is”. Gálfalvi György, aki néhány év múlva ankétot szervez a második Forrás-nemzedék tagjaival, válaszaikat könyv alakban¹ is közölte, határozottan állította, hogy a nemzedéki csoportképződés feltételei továbbra is megvannak. Ő a folyamat újjító jellegét méltatta, s arra biztatta az utánuk következőket, hogy saját nemzedékének dogmatikus „matuzsálemeit” is sorolják ellenfeleik közé. Gálfalvi szívesen vette volna egy fiatal szociográfus nemzedék közös fellépését. Ami a nemzetiségi vonatkozásokat illeti, leszögezte, hogy a váltásra készülő nemzedéknek a nemzetiségi létből adódó feladatokkal is számolnia kell, hiszen az előttük járók már keresik azokat, akikre a terheket átháríthatják. Tamás Gáspár Miklós lakonikus volt. Kijelentette, nincs tanítómestere, a nemzetiségi vonatkozásokat feszegető kérdésre kurta „igen”-nel válaszolt.

Megszólaltak persze a közép-nemzedék tagjai is (Bajor Andor, Domokos Géza, Deák Tamás, Huszár Sándor és mások), s így a válaszokból átfogó panoráma bontakozott ki.

Az ankétunkra beérkezett – nagy többségükben – építő szellemű nyilatkozatok is felbátorítottak a nemzedéki dialógus további szorgalmazására. Ez az ösztönzés is munkálhatott bennem, amikor később, 1976-ban **Nélkülözhetetlen elmélet (Egy nemzedéki jelentkezés fenomenológiájához)** címmel – ugyancsak a párbeszéd jegyében – igényesebb szemlét írtam a fiatal elméleti írókról (12.), akik akkortájt tűntek fel. Ehhez alkalmat kínált Molnár Gusztáv **Az elmélet küszöbén** című kötetének² a megjelenése, de bemutatásával azt a mulasztást is jóvá szerettem volna tenni, hogy Tamás Gáspár Miklós előbb piacra került kötetéről³ a kritika jószerével alig közölt valami érdemlegeset. E két egyéni munka mellett tekintetbe kellett vennem a **Szövegek és körülmények** című antológiában⁴ történt csoportos jelentkezést is, úgyhogy már írásom elején megállapítottam: „ezekben az egyéni és kollektív jellegű antológiákban valami olyasmi jelentkezik, ami csak egész művelődésünk összefüggéseiben elemezhető”.

Méltattam a Kriterion Könyvkiadó koncepciózus kezdeményezését, amelynek köszönhetően az első kötetes költők és novellisták útra bocsátása után fiatal filozófusok, szociológusok, esztéták és kritikusok munkái is napvilágot láttak. Rámutattam a szellemi életünkben bekövetkezett örvendetes eseményre: **először fordult elő a romániai magyar művelődésben, hogy szinte egyidejűleg több tehetséges, reményekre jogosító filozófus és társadalomkutató startol.**

Egyed Péter a csoport jelentkezését „együttes haditettként” értékelte (Echinox, 1974. 4–5.), de számomra is nyilvánvaló volt, hogy merőben újszerű, az adott kereteket meghaladó nemzedéki stafétával van dolgunk. A stafétaváltás azonban – értelmezésem szerint – egy nemzetiségi, tehát diszkriminált művelődés esetében nem zárja ki a nemzedékek közötti együttműködést. Siettem azonnal leszögezni: **együttműködésen nem valaminő kényszeredett hasonulást, hanem olyan szintézist értek, amely a különböző korosztályok érvényes tapasztalatainak és képességeinek felfokozott summázását teszi lehetővé.**

Számoltam a Bretter György előszavában jelzett nyomatékositott mássággal s azzal, hogy – szerinte – a „szövegírók”-ra váró egyedi, radikális feladatokból, a kultúra demitizálásából, az előttük járó nemzedékek, „nyelvi monolitásának” megszüntetéséből polémia támadhat, de bíztam a párbeszéd hatékonyságában. Tekintettel voltam arra is, hogy a csoportot nem annyira valamilyen közösen elfogadott hitvallás, mint inkább a bíráló, a kontesztáció buzgalma kötötte össze, s e belső pluralizmusban szintén a különféle együttműködések lehetőségét szerettem volna felfedezni.

Rosszul mértem fel ezeket az esélyeket. Pontosabban: nem érzékeltem kellő mértékben annak a radikalizálódásnak a mélységét, amelyet a számomra sokszor ezoterikusnak tűnő szövegek rejtetten tolmácsoltak. Azt hittem, hogy a néhány fenntartás és kritikai észrevétel kíséretében

megfogalmazott – alapjában pozitív kicsengésű – ismertetésem kedvező fogadtatásra talál. Tévedtem. Cikkemet nem a várt párbeszéd kibontakozása, hanem az elutasítás követte. Értésemre adták, hogy a felkínált dialógusra nincs szükség.

Fél évvel később Bretter György a következőképpen reflektált a történetekre: „Ez az írás [a **Nélkülözhetetlen elmélet** – G. E.] intencióiban tiszta, állásfoglalásaiban rugalmas, sőt szerzőjének önkritikája sem hiányzik belőle, és mégis részint visszautasítják azok, akikről annyi jóindulattal beszél. A visszautasítás oka (az most közömbös, hogy a visszautasítás érvei milyenek, hiszen lényegi elutasításról van szó) az írás típusa: Gáll Ernő férfitá avatja a fiatal szerzőket, vagyis **befogadja** őket, felnőtt tagoknak minősíti az írástudókat életkoruktól függetlenül, de nincs tekintettel a sokféleségben a reális különbségekre. Gáll Ernő nem elég rossz ahhoz, hogy jó lehessen.”⁵

A magyarázat, noha egyet-mást érthetőbbé tett számomra, nem nyugtatott meg. Az elutasítás okozta traumát sem oldotta fel. A további kapcsolatkeresésben nyilván gátlásosabbá váltam, de alapvető – nem paternalista beállítottságú – törekvéseimet nem adtam fel. Erre ama körülmény sem kényszerített, hogy Balogh Edgárnak is hasonló elbánásban volt része. A Sarló egykori vezetőjét – mint már jeleztem – egész múltja és pályája arra készítette, hogy „ifjú szívek” felé forduljon. Ez az adys ihletésű motiváció írathatta meg vele **Üdvözet, nem bírálat** című kisebb terjedelmű írását is⁶, amelyet hozzászólásnak szánt „egy filozófusnemzedék bemutatásához”. A címnek megfelelően, melegen köszöntötte a fiatal esszéisták színrelépését, engem is megvédett, közben néhány kritikai észrevételt kockáztatott meg. A rövid, de konfrontációt kifejező választ Tamás Gáspár Miklós fogalmazta meg, és a következő évfolyam 5. számában látott napvilágot.⁷ TGM válaszában – címéhez híven – a bírálatra, a harcias nemzedéki frontalakításra helyezte a súlyt, s ily módon úgy tűnt, hogy a párbeszédre irányuló kísérletek – legalábbis egy időre – zátonyra futottak. (A kérdést azonban napirenden tartottuk, amit az is bizonyított, hogy az 1978-as évfolyam 2. számában közöltük Bodor Pálnak a második Forrás-nemzedék tagjaival készített interjú-kötetről szóló, sok empátiáról tanúskodó „tünődését”⁸.)

Bizonyos időre volt szükségem, hogy részben a tanulságokat levonjam, részben az újabb próbálkozásokhoz erőt gyűjtsék. Ezt a folyamatot táplálták-serkentették azok a levelek is, amelyeket néhány, számomra mértékadó megfigyelőtől, sőt a vitában érdekelt fiatal írástudóktól kaptam. Méliusz József, aki szintén következetesen építette/ápolta a fiatalokkal való kapcsolatait, s a „szövegírók” között főként Ágoston Vilmossal és Molnár Gusztávval került közelebbi nexusba, tűrőképességem határainak kitágítására, a fiatalok iránti megértés fokozására buzdított. „Semmi – írta 1977. január 26-án kelt levelében –, még a bántalom se szerelje szükséges türelmességünket irántuk, még ha radikalizmusuk és a

mitikusság üllője és kalapácsa között is vergődünk. És lássuk be, e strukturális radikalizmus nem békülhet meg azzal, hogy mi gyakorlati okokból, beidegzettségéből fenntartjuk az egységábrát az áramlással, amely bennünket az egységből kitud, vagy formailag csak annyira játssza meg az egységet, amennyire bennünket felhasználhat. De dolgozatod akkor is fontos, és bizonyára izgatott hullámokat vert fel kétfelé is, erre is, arra is. Dolgozatodban ettől függetlenül a fontos az, illetve a legfontosabb, hogy jelenvalóvá tesz egy kritikus jelenséget, illetve kiemeli a kísérletet és a kísérletezőket az elhallgatásból, amiről ők nem biztos, hogy tudhatják, milyen fontos nekik, hiszen – régi műszóval élve – legalizálja őket.”

Ilia Mihály, aki már akkor jobban ismerte a mi problémáinkat, mint gyakran mi magunk, írásom és a bemutatott könyvek elolvasása után, 1977. január 24-én kelt levelében „szövegíróink” és az újvidéki **Új Symposion**ban jelentkezettek egybevetésével is választ keresett arra a kérdésre, hogy miként „fordítódik vissza a jelenre, a magunk helyzetére, ha tetszik Kelet-Európára az a rendkívüli tájékozottság, etikus magatartás stb. Tanulmányod fő kérdését is ebben látom, gondolat velük szintűgy. Remélem, hogy értik ők is, miért ne értenék ezt a gondot? De leszámítva a fiatalos, mindent megismerni vágyó és megváltoztatni akaró szándékot, valamiképpen magyarázatot kell lelni arra, hogy a két kötet (a gyűjtemény meg TGM-é) miért lebeg olyan távolságban az **itt és most**tól. Én úgy vélem, hogy ez nem arisztokratizmus. Ez inkább olyasmi, ami a szépíróknál is ebben a nemzedékben megtalálható. Az elméleti embereknél különösen feltűnő: félelem attól, hogy a szép elvek, elméletek olyan praktikus, de ezzel mindjárt lealacsonyodó és leminősülő helyzetbe kerülnek, ha a mostanra és az ittre vonatkozathatóságuk megnő, hogy úgy járnak, mint elődeik, kiknek példáját félik.”

Bosnyák István, a jugoszláviai **Híd** és az **Új Symposion** krónikása Újvidékről üzent. „Ha egy értelmiségi korosztály – írta 1977. január 19-én kelt levelében – ekkora feszültséggel és ilyen benső energiákkal akar **nemzedékké** konstituálódni, akkor azt vétek lenne ebben megakadályozni. Vagy valamiféleképpen is mérsékelni e törekvés intenzitását. A nemzedéki (világszemléleti, módszertani stb.) különbségeket és antagonizmusokat pedig kár túl korán a **szintézis** igényével szembesíteni. Majd megjön az – vagy nem jön meg, s mindkét esetben oka lesz rá! – magától is. A műveltségfitogtatás és gondolati/stiláris homályosság pedig persze hogy gyermekbetegsége minden konstruálódó nemzedéknek. [...] Magánvéleményem summája pedig az, hogy engedjétek szabadjára fiataljaitok vitorláit. S ezt nem tanulmányod ellenére, hanem vele összhangban mondom. Vagy talán pontosabban: inkább a benne foglalt reményeiddel s kevésbé kételyeiddel összhangban. S milyen izgalmas lesz néhány év múltán visszatérnünk rá, miben és hogyan bizonyultunk túlzottan optimistának vagy szkeptikusnak!”

Nagyon fontos volt számomra Kapusy Antal állásfoglalása, hiszen karizmatikus személyiségével és emelkedett ethoszával komoly hatást gyakorolt a fiatalokra, különösképp Molnár Gusztávra és Ágoston Vilmosra. Ő gyimesfelsőlóki „magányából” küldte az 1977. jan. 7-én papírra vetett véleményét. Tanulmányodat figyelmesen átolvastam – írta – (azaz: ugrásra készen!), és arról mindenekelőtt csak elismerően nyilatkozhatom. Jó beleérző képességgel, kitűnő távlatérzékkel, tény- és állapotismerettel közelíted meg a jelenséget. És ezt annál is inkább mesterien oldod meg, mivel a valóságban nem jelenségként, hanem szükségszerű tüneményes fejlődési fázisként kezeled a tárgyat, a titánokat. Érdemeiket nemcsak deklarative, hanem pontos tárgyszerűséggel veszed számba, s az idevágó kritikai megállapításaid, ha nem is lesznek számukra mind elfogadhatóak, jóindulatú segítőkészséged semmiképp sem vonhatják kétségbe.”

Ezt a feltevést látszott igazolni Molnár Gusztáv 1977. január 14-én megfogalmazott és Bukarestből postázott levele. „Már hetek óta kíváncsian vártam – írta – a decemberi **Korunkat**, és nagy volt az örömöm, amikor megkaptam a biztató és ösztönző különlenyomatot. Ha csak rágondolok arra az 1–2, sőt fél évvel ezelőtti, ingerültséggel, bizalmatlansággal teli légkörre, amely valamennyiünk elméleti pszichéjét meghatározta, azt kell mondanom, hogy ez a cikk határozott fordulatról tanúskodik, ami nagymértékben a Tanár Úr nyitottságának köszönhető. Persze egy pillanatig sem áltatom magam azzal, hogy most már beköszöntött a teljes egyetértés korszaka, de legalább az egymást megértés fokáig eljutottunk, sőt bizonyos értékítéletek és ami a legfontosabb: a gyakorlati finalitás kérdésében még ennél tovább is. A további tisztázásokra, azt hiszem, éppen a »hely és szerep« és az ezzel összefüggő felelősség megítélése kapcsán kerülhet sor, ami nemcsak kulturális kérdés. Az elmélet nem szűkíthető le a művelődés szférájára, és így a felelősség sem elvont etikai kérdés.”

Molnár Gusztáv – valóban a párbeszéd szellemében – kifejtett nézeteit zárva leszögezte: „Mindezt távolról sem a kritikai magatartás görcsös hajszolása íratja velem, hanem a további tisztázások igénye és reménye – a felelősség konkretizálásának, pontosabb körülhatárolásának jegyében.”

Az elmélet küszöbén című munka szerzője, aki nemzedéke tudatosulásának és csoporttá alakulásának talán legcélratoróbb képviselője volt, nyitva hagyta tehát a további dialógus felé mutató utat. Ha akkor és utána sokáig értetlenül, sőt megbántva reagáltam is le a Tamás és a vele egyetértők elutasító magatartását, másfél évtized múltán mélyebb betekintést nyerhettem az őt és társait meghatározó eszmei-erkölcsi motivációkba.

Relevánsnak bizonyult például az **állami értelmiségi** fogalma, amelyet – egy 1988-as előadásában – Romániára konkretizáltan így festett le:

„A megtámadott magyar nyelv és kultúra, a szétszóratásra ítélt etnikai tömbök, a magyarság nemzeti büszkeségének védelme olyan emberekre hárult, akik technikai, de azért döntő értelemben **a velük szemben ellenséges román nemzetállam fizetett hivatalnokai, állami értelmiségiek voltak.** Helyzetük tarthatatlanná vált erkölcsi és fizikai szempontból egyaránt, a magyar kulturális intézmények fölszámolása az utóbbi években pedig a legegyszerűbb megélhetést is kockára tette.”⁹ Ami viszont az egyéni sorsát alakító döntéseket illeti, sokatmondónak tartom a következő – egy interjúból kiemelt – visszaemlékezését: „Nekem az volt akkor az érzésem – lehet, hogy ma például nem is jönnek ki –, hogy Erdélyben egyetlenegy normális földadat van az értelmiség számára, a nemzetiségi ellenállás élére állni. Úgy véltem, hogy az én kritikai tevékenységemben azáltal, hogy kritikai, volt egy akaratlan destruktív elem. Hogy ha ezt őszintén akarom folytatni, ezzel valóban gyöngíthetem nemzeti önbizalmamat, ami nem kívánatos, ugyanakkor ebbe az istálló-meleg összetartás-éthoszba nem tudok beleilleszkedni, mert akkor hazudnom kellene.”¹⁰

Nem tudhatom, mennyire éltek Tamás Gáspár Miklósban ezek a gondolatok és érzések, amikor – a felajánlott dialógus kapcsán – nem állt kötélnek. Feltehetően – legalábbis in statu nascendi – alakulhattak benne, s illetéknépp a velük való utólagos megismerkedés révén bizonyos mértékig bele tudom helyezni magam a hetvenes évekbeli tudatvilágába. (Ehhez persze azt is hozzá kell tennem, hogy ő és társai akkor már engesztelhetetlenül szembefordultak a mi „reform-szocializmusunkkal”.)

Ha előveszem a lap 1980-as évfolyamát, megállapíthatom, hogy számaiban a nemzedéki problematika ismét fajsúlyosan van jelen. Túltettük, túltettem magam az előző kudarcon, s újabb nemzedéki párbeszédet kezdeményeztünk. Ez a próbálkozás vezetett **a szóértés előfeltételeit** feszegető – már érintett – kerekasztal-beszélgetéshez. E szerkesztőségi eszmecsere anyagát közlő 1–2. számunkban jelent meg a kérdéssel foglalkozó második nagyobb lélegzetű írásom **Nemzedéktől nemzedékig** címmel. Ugyanebben a számban jutott nyomdafestékhez **Echinox-alakzatok** című ankétunk, amely az erdélyi nemzedékváltások szempontjából szerepet betöltött kolozsvári diáklap tízéves pályáját elevenítette fel.

Ami a „szóértést” illeti, a megbeszélés eredményesnek volt elkönnyvelhető, amennyiben a különböző áramlatok és generációk képviselői – gyakran felfogásaikat ütköztetve – fejtették ki nézeteiket. A tanácskozást a markáns többszólamúság jellemezte, s e jellegzetességét akkor értékelhetjük igazán, ha figyelembe vesszük, hogy ez a pluralizmus az egyneműsítés sivatagában kínált oázist. A szerkesztőségnek nyilván volt bizonyos orientációja, törekedett is annak életbe ültetésére, ám most is, mint addig és utána, az ellentétes vélemények közlésének tág teret biztosított. Egyed Péter például – bevezetőmmel is részben polemizálva

– rámutatott a nemzedéki diszkontinuitás jelenségére, majd kifejtette: „nem törvényszerű, hogy a nemzedékek közötti folyamatosság mindenkor; tehát ebben az esetben is fennálljon, hiszen a magyar kultúra számtalan diszkontinuus nemzedékváltást is ismer. Viszont ha a jelenség magyarázatát keressük, akkor ennek a diszkontinuitásnak az alapja valószínűleg az lehet [...], hogy mivel minden értelmiségi nemzedék vagy összességében, vagy egyedeiben valamilyen társadalmilag működő célrendszert testesít meg, ez a nemzedék vagy nem ismerte, vagy elutasította, vagy nem akarta megismerni az előtte járó nemzedék célrendszerét.”

Egyed Péter – úgy érzem – a lényegre tapintott rá. Míg a két világháború közötti generációs staféták – egy-két kivételtől eltekintve – a magyar nemzeti/kisebbségi eszmevilágon belül mentek végbe (sem az **Erdélyi Fiatalok**, sem a **Hitel** nem szakított gyökeresen ezzel a „célrendszerrel”), 1944 után pedig a Forrás első és második hulláma nem jelentkezett valamilyen radikális társadalompolitikai szakítás igényével, az a csoportosulás, amelyet **harmadik Forrás-nemzedékként** is szokás jelölni, pont ilyen törekvést jelenített meg. Innen a diszkontinuitás hangsúlyozása, amit Aradi József a tanácskozáson így fejezett ki: „nem azért kell a folytonosság, hogy legyen”.

A viszonylagos folytonosság védelmezői nem szorítkoztak pusztá felhívásokra. Az adott intézményi kereteket igyekeztek arra is felhasználni, hogy az új rajok – gyakran őket kontesztáló – fellépésének nyilvánosságot biztosítsanak. A „más rítusú” és más jelképekkel azonosuló hullámoknak rendszerint nem kellett olyan áttörhetetlen akadályokat leküzdeniük, amelyeket a reformista beállítottságú „állami értelmiségi” vezetők támasztottak volna. Jól példázza ezt az attitűdöt Domokos Géza felszólalása. A Kriterion Könyvkiadó igazgatója – az új nemzedék létkörülményeit és önérvényesítési lehetőségeit latolgatva – rámutatott, hogy „nemzetiségi intézményeink – egy-két kivétellel – befagytak. Nem járja át őket a fiatalítás friss levegője.” Az akkori „Scânteia ház”, a különféle román kiadók és lapszerkesztőségek életét ismerve, Domokos arról beszélt, hogy míg azokban szüntelen az egymást követő generációkat is helyhez, befolyáshoz juttató mozgás, a kisebbségi intézményekben évek óta minden hely foglalt. Nyilvánvaló, hogy a mozdulatlanságnak, az esélytelenségnek ez az állapota kihat az induló fiatal írók és társadalomtudományi szerzők életérzésére, szemléletére. Domokos is utalt a magyar értelmiség utánpótlásának aggasztó jövőjére, amit az egyetemi diákok létszámának kedvezőtlen alakulása előre vetít.

Ez a helyzetelemzés rávilágít a nemzedéki kérdés korabeli hangsúlyos jelentkezésének társadalmi hátterére, amelynek kendőzetlen ismerete kétségtelenül az idősebbek felelősségét hatványozta meg. Ez a felelősség mondatra ki vele a **Szövegek és körülmények** kiadásával kapcsolatban: „Tudtuk és nyilvánosan is megfogalmaztuk, hogy vele valami új kezdődik

kultúránkban.” Egyébként ugyanez a felelősség hatotta át Balogh Edgár, Tóth Sándor, Szász János és Herédi Gusztáv hozzászólásait.

A szóértés elvi alapjait és módszertanát vitatva elkerülhetetlenül napirendre kerültek azok a sajátos nemzedéki intézmények, illetve intézményi elágazások, amelyek a váltásra irányuló mozgolódás, a kontesztáció kereteit szolgáltatták. Az írószövetségi fiók Gaál Gábor-köréről, az **Igazság** című napilap **Fellegvár** mellékletéről s a már említett **Echinox** című diáklapról van szó. (Nem szabad a nagyváradi Ady-körről sem megfeledkezni.)

A „magyar Echinox” a román főlaptest külön szerkesztett oldalain látott (a német oldalakkal együtt) időnként napvilágot, és – Szöcs Géza megállapítása szerint – „rendkívül definiálhatatlan jelenség” volt. Nem véletlenül adtuk a róla szóló összeállításunknak (1980. 1–2.) az **Echinox-alakzatok** címet. Ezzel – többek között – azt is jelezni kívántuk, hogy egy diáklap esetében elkerülhetetlenül (viszonylag rövid időközönként) egymást váltó „szerkesztőségek” között alig volt folytonosság. Az összeállítást bevezető Keszthelyi András, az első tíz évre is utalva, leszögezte: „Ez a készen kapott jubileum nem találta helyét sem a nemzetiségi kultúra hagyományos ünneprendjében, sem az **Echinox** saját időszámításában. Természetesen ünnepelhette volna önmagát is, ehhez azonban hiányzik a saját történelmet generáló folytonosság, a különféle Echinox-alakzatok közötti kommunikáció.”

A melléklet nem csupán nehezen meghatározható, a diszkontinuitás jegyében meg-megjelenő sajtótermék volt, hanem – mondhatni – céltudatosan marginális jellegűként tartotta fenn magát. Igazat kell adnunk Szöcs Gézának, hogy fontossága éppen ebben a jelentést hordozó peremlében rejlett, amihez természetesen hozzá kell tennünk, hogy ebből nyugtalanító impulzusokat küldött az egész nemzetiségi/kisebbségi művelődés felé. Ez a kapcsolat azonban igen ellentmondásos volt. Míg például a román szerkesztők következetesen a román kultúra felé igazodtak, e művelődésben kerestek védelmet, s oda készültek a maguk módján integrálódni, magyar kollégáik tudatosan a szakadárság útját választották.

E kívülállásnak persze az volt a következménye, hogy több szerkesztőség nemigen törődött a diáklapban közöltekkel, ám ez az indolencia sem vezetett teljes elszigeteltséghez. Az **Echinoxban** idősebbek is publikáltak, mert oldalain gyakran olyasmit is nyomdafestékhez lehetett juttatni, ami máshol nem jelenhetett volna meg. És még valami: az **Echinox** magyar szerkesztői többnyire más lapok hasábjain is megnyilvánultak, vagy egyetemi tanulmányaik befejezésével a különféle kulturális intézményekben helyezkedtek el, s így személyükben közvetítő tényezőkké váltak. Gondoljunk csak Rostás Zoltán, Szöcs Géza, Egyed Péter, Németi Rudolf, Gaal György, Bréda Ferenc, Beke Mihály András és Bretter Zoltán egymástól sok mindenben eltérő pályájára, de amelyek

mind az **Echinox** forrásvidékéről indultak el. Az egymást követő szerkesztői garnitúrákat nem tekintjük egy-egy nemzedék képviselőinek. Az **Echinox**-évfolyamok munkatársai a maguk bonyolultságában mégis egy fiatal radikális irányulás megszólaltatóiként töltöttek be nem mellőzhető funkciót.

Mi is ezért fordultunk feléjük, ezért vizsgáltuk meg szerepüket az erdélyi nemzedéki stafétában. Utólag még jobban látható, hogy az **Echinox** a maga jellegzetességeivel összetettebbé, sokszínűbbé tette a hetvenes évek végén s a nyolcvanasok elején kibontakozott mezőnyt. A helyzetre s a pillanatra jellemzőnek tekinthetjük Szász János akkori kultúrtörténeti diagnózisát, hogy ütött a „tehetségek órája”. Ez a szituáció ama menet szakaszaihoz is hasonlítható volt, amelyben – állapítja meg Garai László – Magyarországon 3–4 perces „követési távolságra” születő egyének nemzedékké ötvöződnek, mégpedig azon az alapon, hogy „egy társadalom markáns történelmi kihívásait akkor kapják, amikor saját személyes élettörténetük egymáséhoz hasonló fázisba érkezett”.¹²

Az utólagos megértést, a Garai említette kihívások és biográfiai egybeesések tudatosítását nagymértékben megkönnyítették a Martos Gábor interjúkötetében¹³ publikussá tett visszaemlékezések. A harmadik Forrás-nemzedék tagjai vallanak akkori helyzetükről és életérzésükről, s a közös aspirációk és értékek összetartó erejéről számolnak be. Ezek a visszaemlékezések nagyjából az 1976-tól 1983-ig terjedő szakaszt elevenítik fel, mert a nyolcvanas évek elején a harmadik Forrás-nemzedéknek – az előbbieken során említett – „intézményeit” a hatalom sorra felszámolta.

Ebben az időkeretben Ágoston Vilmos azt emelte ki, hogy ők nem ismerték el a hatalom legitimitását, és egyikük sem írt apológiát. Nem akarták becsapni magukat, s arra a következtetésre jutottak, hogy vannak történelmi percek, amikor nem lehet, nem is szabad kompromisszumot kötni. Egyed Péter, aki mindenekelőtt az értékek csoportképző szerepét hangsúlyozta, azt a szellemi-földrajzi erőteret (Kolozsvár–Várad–Temesvár–Sepsiszentgyörgy) is felvázolta, amelyben akcióik kiteljesedtek. Balla Zsófia úgy jellemzi magukat, mint akik „egy kicsit mindenből kimaradtak”, de ugyanakkor az egymásra figyelésben, a baráti kör szolidaritásában és melegében támaszra leltek. Az egyén megnövekedett szerepének a krédója fűtötte őket, megőrizték szabadságukat és tisztaságukat. Egybefűzte a társaságot az is, hogy tanultak apáik szertefoszlott illúzióiból, és minden erejükkel tiltakoztak az ellen, hogy őket pusztán kollektív lényeknek tekintsék. Szócs Géza a magyar szellemi önvédelemben vállalt szerepüket húzta alá, s a szellemi-emberi mentstvárakként szolgáló otthonok funkciójára/hangulatára emlékezett. Döntőnek ítélte, hogy ő és társai szakítottak a „mimikri-stratégiával”.

Ezzel az önjellemzéssel cseng össze Bertha Zoltán szellemi-erkölcsi láttelele: „szabadságközpontú” eszmerendszerük a kételkedő magatartást s a megítélések, a szempontok többértelműségét is maga után vonta. Ez a látásmód – írta – „természetszerűleg foglalja magába a gyilkos hatalom teljes rendszerének az abszolút elutasítását és a tökéletes szembehelyezkedés etikáját...”¹⁴

A Martos-féle kötetben található vallomásokat olvasva úgy éreztem, hogy ismeretükben talán mások számára is érthetővé válik, miért éltem meg leverő kudarcként is, hogy akkor nem sikerült velük valaminő érdembeni párbeszédet kialakítanom.

A nemzedéki dialógusról azonban nem mondtam le. Kísérleteimet a szerkesztői munkám befejezése után is folytattam. A zsarnokuralom feltételei között a – különböző közvetítők révén lebonyolított – levélváltás mutatkozott a megfelelő megoldásnak. Ez az episztoláris párbeszéd többnyire még a szerkesztőségben kezdődött viták folytatása volt. Cs. Gyimesi Évával a „sajátosság méltóságáról” ütköztettük nézeteinket, a csíkszeredai fiatal társadalomkutatókkal, akik később – paradigmaváltást kezdeményezve – **Kommunikációs Antropológia Munkacsoport**ként váltak ismertté, a néprajz, de főként az értelmiségi funkciók és intézmények kérdéseit feszegettük. Az 1989-es fordulat után mind a Cs. Gyimesi Évával, mind a csíkszeredaiakkal folytatott levélváltást nyilvánosságra hoztuk.¹⁵

Ez a publicitás bizonyos elégtétellel töltött el, mert kezdeményezéseim értelmét visszahatóan is hitelesítette.

FÜGGELÉK

FELJEGYZÉSEK A SZERKESZTŐSÉG ÉLETÉBŐL

„MEGSZÚNT” A CENZÚRA

A szerkesztőségi élettel foglalkozó – nem rendszeres – feljegyzéseimet a cenzúra „megszűnésének” napján kezdtem írni. Az alábbiakban közölt szemelvények főként e fordulathoz kapcsolódó további fejleményeket s a lap nemzetiségi, művelődéspolitikai szerepvállalásának kibontakozását idézik fel. A különféle személyes vonatkozásokat lehetőleg kerültem, illetve csak abban a mértékben érintettem, amelyben a felelevenítés hitelességét szolgálják.

1977. július 2.

Értesítettek, hogy nem lesz többé sajtóigazgatósági ellenőrzés. Állítólag megszűnt a cenzúra az eddigi „bürokratikus formájában”. De milyen lesz ez az új, az „ideológiai-politikai”? Az átmeneti szakaszban azonban még érvényes a „pecsét”, még várni kell a 6. számhoz utólag beküldött cikkekre (Sütő-köszöntő, vezér) adandó válaszra. Közben ma délután 2-kor sürgős feladatot kaptunk: hétfő 11-ig össze kell állítani egy 13–25 tagú bizottságot, a kollektív ellenőrzés új szervét. Mi lesz ez a mamut-bizottság? Formalitás, vagy működő (visszahúzó) szerv? Vajon igaza lesz-e Barbnak, hogy vissza fogjuk még sírni derék „tanácsadóinkat”, akik, ha időnként hibáztak is, végső fokon hasznosak voltak?

Lehet...

Július 4.

Mureşan a sajtóigazgatóságtól bejelenti, hogy ők már nem foglalkoznak velünk, s a bukaresti Művelődési Tanácstól kell választ kapnunk. Szász Béla nem tud semmiről semmit. Összeállítjuk a bizottságot, meglátjuk, mi lesz belőle. Aradi Jocó aggályoskodik a jövőt illetően, fél, hogy mi válunk cenzorokká. A májusi szám már több mint másfél hónapja áll.

Július 5.

Engedélyt kaptunk, hogy „saját felelősségre” kinyomtassuk a lapot. Jóízű beszélgetés Molnár Gusztival, aki élıszóban nem „szöveget” mond, hanem normális emberként kommunikál. Előtte olvastam el Aradi elaborátumát a „szöveg” és a nemzetiségi intézmények összeegyeztethetlenségéről. Okos blabla, őszintén szólva unom.

Délután Kacsóék, ott van Takács Lajos is, aki bölcsen aktívnak mutatkozik. Beadványát a legfelsőbb helyre elküldte.

Július 6.

Megbeszélés a megyénél az új rendszerről. Bizonytalanság és tanácstalanság sok tekintetben. Utána a jugoszláv párt elméleti lapja szerkesztőjének látogatása a szerkesztőségben. Jól felkészült, széles látókörű funkcionárius, aki bőbeszédűen és magabiztosan ad elő. Szerinte az elidegenedésre összpontosító **Praxis** című folyóirat egyrészt már túlhaladott, másrészt politikai hibákat követett el. Érdeme azonban, hogy kezdeményező volt a dogmatizmus elleni harcban. Supek szerinte már kezd közölni, a jövőben pedig égiszük alatt nemzetközi folyóirat jelenik meg. Ígéri, hogy küldeni fogja. Halálosan kifárasztott. A kép, amelyet a jugoszláv ideológiai és sajtóeletről nyújtott, igen vonzó, és megmutatta, mire képes egy kis ország is, ha értelmisége szabadon informálódik és érintkezik a nagyvilággal.

Július 14.

Hétfő reggel az új hét két kellemetlen levéllel kezdődik. Az egyiket Deák Tamás küldte, aki sértődötten hártja el, hogy Hesséről írjon. Egyrészt nem szereti ezt a szerzőt, másrészt anyagi helyzete – úgymond – nem engedi meg, hogy 350 lejért írjon esszét. Igaza van, de nem hiszem, hogy ilyen levelet írtak már a mi tájainkon. Hasznos azonban ez a dramatizált visszautasítás, mert rávilágít sebezhető pontjainkra, amelyek egyre sokasodnak. Közben Szász Béla megjegyzéseket, kifogásokat fogalmaz meg a júliusi számmal kapcsolatban, s noha nincs előzetes olvasás, kéri, hogy küldjük továbbra is a lapot a Tanácsnak. A bizottságot még nem hagyták jóvá.

Július 24.

Egyhetes – Tánczosékkal töltött – szabadságról visszatérve Rác Győző zaklatottan azzal fogad, hogy Balogh Edgárt nem hagyták jóvá mint az új bizottság tagját. Arra hivatkoznak, hogy ő ünnepélyesen bejelentette egy évvel ezelőtt, hogy minden közéleti funkcióból visszavonul. És egyébként igaza van. Kassay ügyében nem történt még semmi. Este telefonált Bodor Pál Bukarestből, hogy vissza akar vonulni, át szeretne költözni Kolozsvárra. Írni akar, és állás után néz. Kombinációba kellene venni. Szegő Kati értesít, hogy megcsinálták az egyetemen a normákat, óráimat meg kell tartanom. Meglátjuk, mi lesz ebből, de lehet, hogy elősegíti az átmenetet.

Július 25.

Megvolt a szélesebb és szűkebb bizottság beiktatása. Az utóbbi (4 plusz 1) összetétele eléggé formális, úgyhogy lényegileg minden marad a

régiben, de talán a cenzúra nélkül. Hogy milyen lesz a sokat emlegetett „utólagos ellenőrzés”, azt majd meglátjuk. Nem tisztázódott az sem, hogy ki lesz az „államtitok” őrzője. A beiktatási aktus kínosan formális volt, de legalább rövid. Hallom, hogy az **Utunk** legutóbbi számának megjelenése után (három órával később) már jött egy bukaresti telefon-megrovás. Kitért a nyári szabadságok korszaka, remélhetően nyugodtabb lesz valamivel a légkör.

Július 28.

Kellemetlen, de tisztes hangú beszélgetés Koppándival. Azt állítja, hogy legutóbbi telefonbeszélgetésünk alkalmával nem volt szó semmiféle „egyezségről”, de – harag nélkül – tudomásul veszi a döntést. Közli, hogy Hegedűs László megbántva érzi magát, mert én állítólag kiabáltam rá, amikor arra akart rávenni, hogy valakit bocsássak el a szerkesztőségből. Most már másodszer sértődik meg, amióta államtitkár lett. Tisztázó levelet írtam neki – az utolsó ebben a műfajban.

Megpróbáljuk Kassayt megmenteni, végső esetben félnormával.

Augusztus 15.

Szász Béla jelentkezik utolsó percben, azt „ajánlva”, hogy vegyük ki Kemény G. Gábor cikkét a Mocsáry Kollégiumról, nehogy úgy tűnjék, hogy az ötvenes évekkkel megszűntek a román–magyar kapcsolatok. Felmerül a kérdés, mi ez: javaslat vagy utasítás? Csak mi részesülünk az ilyen sugalmazásokban vagy mások is? Másnap tisztáztuk Hegedűssel, hogy a cikket némi kihúzásokkal és betoldásokkal közöljük, ő azt állítja, hogy a Tanács tényleg csak javasol, mi pedig, ha akarjuk, figyelembe vesszük, ha pedig nem értünk egyet, akkor nem kötelező.

Az előző napokban hallottuk, hogy az „utó-olvasóknak” nem tetszett a júliusi vezércikk, amelyet az új sajtóviszonyokról Veress Zoli írt. Milyen furcsa, hogy Várhegyi Pistának sem tetszett, mert – úgymond – egymás ellenőrzésére szólít. Újabb bizonyíték ez arra, hogy a késhegyen való táncolás senkit sem elégít ki.

Augusztus 28.

Kinyomták az első (augusztusi) cenzúramentes számot. Így megkésves került ki a nyomdából, s nyilván csak szeptemberben jut el az olvasóhoz. Ebben az igazán nem egyértelmű „szabadságban”, a nyomdai késés okozta elfásultságban átsiklottunk a premier fölé.

Augusztus 31.

Korai volt az öröm. Harmincadikán egy Pezderka nevű aktivista telefonált, hogy Kacsó Sándor **Hargita** című versét és Kósa-Szánthó Vilma **Életpályák** című írását vegyük ki. Ritoókkal beszélt, és kérte, hogy hívjuk vissza. A lapot, amely már ki volt nyomva, természetesen átadtuk a

terjesztésnek anélkül, hogy szóba álltunk volna vele. Mi ez? Valamilyen „árnyékcenzúra”, vagy egyéni okvetetlenkedés? Elvi kérdést kell az ügyből csinálni, ami már a Szász-féle „tanács” esetében is időszerűnek mutatkozott, de a Hegedűssel való beszélgetés, majd a gyakorlati megoldások után akkor úgy tűnt, hogy tárgytalanná tették.

Szeptember 4–5.

Bukarestbe kellett mennem, vasárnap egész délután bumliztam a vonaton. Ott kiderült, hogy tévedés volt, nem kellett volna a kulturális lapokat is hívni. Méliuszt viszonylag jó karban találtam, új könyvét fejezi be, és Domokos Gézát dicséri, ő is sajnálattal közli, hogy a bukaresti vezető értelmiségiek között megromlott a viszony. Domokos Géza is ugyanerről beszélt, sok keserűséggel.

Szeptember 8.

Megjelent az első – az ötvenes évek hangjára emlékeztető – támadó cikk az **Előrében** a **Bihari Napló** ellen. A támadás szerzője azt nehezményezi, hogy a lap obszcén (sic!) csujjogatókat közöl. Például: „Most megyünk át a piacon, pisilni akar a menyasszony.” Aggasztó tünet.

Szeptember 14.

Szász jelentkezik, hogy a 9. szám első oldalán lévő Ady-verset vegyük ki, mert első sorai áthallásosak. Noha alatta van a dátum (1915. március), fél, hogy a megmaradt fejeződések lecsapnak. Persze az ilyesmi mindig előfordul, ha az illetők olyan ingeket is magukra vesznek, amelyeket eredetileg nem rájuk szabtak. A rossz lelkiismeret, a bornírt „szakmai deformáció” rengeteg bajt csinál. Íme, a két sor: „Most a gyáva szerencsétlenség / kurjongató, rossz éjjelén.”

Szeptember 16.

Újabb bukaresti értekezlet, most már a kulturális lapok szerkesztőivel. Miu Dobrescu nevében hívtak, de Hegedűs vezeti az ülést Nicolescuval. Civilizált hangon feladatokat kapunk. A cél nyilván a cenzúra nélküli szerkesztés bejáratása. Egyébként jelzi, hogy tényleg van utólagos ellenőrzés, amit a volt cenzúra végez. Felolvas néhány valóban vitatható (köztük nacionalista ízű) passzust a lapokból, de közelebbi megjelölés és nevek nélkül. Utána felolvas az aberrációs jellegű cenzúra-jelentések közül egyet.

Szeptember 23.

A szerkesztőbizottság első ülése. Sokan hiányoznak, Szász Béla viszont jelen van. Nagy György tart rövid (igénytelen) vitaindítót. Az ülés egészében mégis sikerültnek tekinthető. Felmerül a magyar lapok közötti munkamegosztás, az „ifjú filozófusok” jelentkezése, a lap profilja, illetve

a fokozottabban filozófiai és szociológiai jelleg kérdése. Heves vita a fiatalok, illetve a velük való foglalkozás mikéntje körül. A probléma további tisztázódást igényel.

Szeptember 29.

Az őszi idény első **Korunk**-délelőtti; Szabó T. Attila beszél a tárgyi néprajzosokról. Jelen vannak a szerzők (Kós Károly, Nagy Jenő, Faragó József, Szentimrei Judit). Az egész jól sikerült, beleértve a Herédi felszólalását a készülő népismereti évkönyvünkről. A rendezvény – *grosso modo* – megfelelt annak az elképzelésnek, hogy rendszeresítésével valamilyen szellemi fórumotlékot nyújtunk. Bevezetőmben céloztam arra is, hogy a jövőben el lehetne mélyíteni az ilyen és hasonló természetű értékeléseket. Kevesebb ünnepre és több vitára lenne szükség. Közben szépség hibák is becsúsztak. Kallós Zoltánt csak szóbelileg hívták meg, s emiatt megsértődött, Nagy Olga szintén, jogosan úgy érzi, hogy elhanyagolják. A cenzúra nélküli szerkesztés örömei közé tartozik az is, hogy nekünk kell a túlszedett jó anyagokat kivenni. Ez azonban elviselhetetlen belső és külső konfliktusok forrása lett. Nem tudom, hogyan lehetne ezt a „reszortsovinizusból”, haveri kapcsolatokból táplálkozó áradatot megállítani. Az a gyakorlat sem folytatható, hogy pesti szerzők nem lényeges írásai kiszorítsák az itthoni jó szerzőket.

Október 1.

Az Ady-kiállítás megnyitása. A folkloristák méltatása után ez a rendezvény nagy közönségsikert aratott. A műsor jó volt, de kissé hosszú. Balogh Edgár tartotta a megnyitót a maga hatásos módján, s ugyanakkor – magához híven – politikai koncepcióját is kifejtette. Volt néhány oldalvágás a (cseh) polgári liberalizmus felé. Adyt ugyanakkor a „szocialista integráció” egészében és távlatában méltatta.

Úgy tűnik, ezek a rendezvények jó visszhangot váltanak ki. Persze kérdés, mennyire lehet az általános elközömbösödést ellensúlyozni.

Október 17.

A bukaresti tévé magyar adása – kéthetes késéssel – sugározza a kiállításról és a 9-es számról készült képeket.

Az Apáczai-, Pápai Páriz-kollokvium, amelyet a közeljövőben rendezünk, mindenfajta provinciális aggályoskodások, sőt intrikák légkörében indul. Ennek ellenére tető alá hozzuk. Érdekes beszélgetés Egyed Péterrel, a fiatal szerzők törekvéséről, az „érthetlenség” okairól és a **Korunk**ról. Megállapodtunk, hogy kidolgoz egy tesztet a lap szerkezeti változásairól. Megállapodtunk egy Aradi Jócó bevonásával folytatandó további megbeszélésről. A kapcsolat tehát megvan, csak tartson...

Október 28.

„Munkavacsora” nálunk Egyedékkal, Jocóékkal és Zsófikáékkal. Kellemes együttlét, aminek még az is az eredménye, hogy elhatároztuk: előkészítjük a **Korunk**-metamorfózist. Ezt a változást további nyitások, megújulások és megfiatalítások jegyében kívánjuk végrehajtani. Jocó és Péter ankétokkal, elemzésekkel készítik majd elő. Jocóban sok minden megvan, ami a „stratégiai tanácsadó”-hoz tartozik. Konceptió, problémaérzékenység és – lassú tempó. Magam részéről a mostani formula meghaladása végett elébe készülök menni a lappangó-feltételezhető elvárásoknak. Még saját felfogásom s ízlésem ellenére is. Örülök annak, hogy – úgy tűnik – szót tudok érteni a jóézésű avantgárd fiataljaival (Péter, Guszti, Zsófi, Kati), a desperádókkal nem kívánom a kapcsolatot. A távozást, a jövőre való felkészülést e kapcsolatokat segítségévei is elő lehet, elő kell készíteni...

November 3.

Az Írószövetség nemzetiségi bizottságának ülése az 1976. évi díjak kiosztására. Előtte jóízű beszélgetés Molnár Gusztival, aki pesti élményeiről, találkozásairól számol be. Jól tájékozódik, mindenről tud, s olyan törekvésekkel, személyekkel rokonszenvezik, akikkel én is. Elmulasztottam viszont, hogy a kibontakozó konszenzus jegyében szót ejtsünk a **Korunk** kapcsán kiépítendő szorosabb együttműködésről. Persze kérdés, mennyire lehetséges ez a gyakorlat síkján. A beszélgetésből kiderült, hogy komoly fenntartásai vannak Hellerékkal kapcsolatban. Ez juttatja eszembe, hogy Vajda Mihály nem tartotta szükségesnek, hogy bár egy jelzés erejéig lereagálja a cikke közlését. Nem láttam, hogy más lap közölt volna mostanában tőlük. De az is lehetséges, hogy az utazások zaklatottságában erre már nem jutott energia. „Főúr, írja a többihez!” Különben sem kell nagyon érzékenykedni. Visszatérve az írószövetségi ülésre, az valóságos kutyakomédia volt. Franyó például beállított, és díjat igényelt magának, Huszár kivonult. Szerencsére Domokos Géza és Zsolt higgadtak maradtak. Jó, hogy a díjazottak között van Rácz Győző és Molnár Gusztáv.

November 4.

Érdekes beszélgetésem volt Valter Romannal cikke ellentmondásos visszhangjáról. A magyaroknak nagyon tetszett, a csehek természetesen tiltakoztak. (November 9-én telefonált Szász, hogy vegyük ki a Csehszlovákiára vonatkozó részt. Azt feleltem, hogy ez a kérdés mindannyiunkat meghalad, s éppen ezért kérdezzék meg a KB illetékes szervét.) Valter megmutatta Marosán György levelét, amelyben dicséri a **Korunk** Ady-számát. Egyébként nagyon zaklatott volt és borúlátó Carillo miatt.

November 12.

Apáczai, Pápai Páriz köszöntése a szerkesztőségben. (Szigeti József, Nagy Géza, Fábíán Ernő részvételével.) Aggályoskodások és inszINUÁLÁSOK után Benkő Samu előadása nemes pátoSSzal ütötte le az első akkordokat. És ez meghatározta a légkört: Utána a szerzők „vallottak”. Nagy Géza előadása kiemelkedő volt Pápai Páriz időszerűségének felidézésében. Fábíán – rögtönzött mondókájával – korszerű és etikus szempontokat hangsúlyozott. A hangulat tényleg emelkedő volt, s eddig a legjobban sikerült. Megmutatta, hogy ha közöljük ezeket a vallomásokat, olyan emberi dokumentumokat teszünk közzé, amelyek – alanyi jellegükön és értékükön túl – az egész nemzetiségi kultúra szempontjából is jelentősek. Fényképek kíséretében bizonyítani fogják, hogy a lap szerepet vállalt művelődésünk értékeinek ápolásában. A rendszeresített „köszöntések” új dimenziókkal bővítik a lap tevékenységét, s ezek az új funkciók a mai helyzetben hézagpótlók. A közönség (legalábbis annak állandó magva) valaminő szilárd, igényes fórumot alkot, amely megítéli és „szentesíti” a kiemelkedő alkotásokat. Jakó Zsigmond és Nagy Géza „vallomásai” kétségtelenül bizonyították, hogy ez a műfaj a maga szubjektív jellegében kitűnő – érzelmi töltésű – megnyilatkozási lehetőségeket kínál „rázós” állásfoglalásokra. Ezek a rendezvények erősítik a kapcsolatunkat a munkatársakkal, a kiadókkal, s a közlés útján az olvasókkal.

Most az a feladat, hogy biztosítsuk a megfelelő ritmicitást és a nem csökkenő igényességet, valamint a nélkülözhetetlen színvonalat.

A szerkesztés stratégiája és technikája – úgy érzem – új elemekkel, de ugyanakkor új buktatókkal is „gazdagodik”. Meghatározóak a különböző elvárások, a bel- és külpolitika szempontjai, a marxizmuson belül és rajta kívül felépült új áramlatok és törekvések. Jól példázza ezt a bonyolultságot Valter Roman cikke. Alapvetően újító törekvések kifejezéseként (nyilván a marxizmuson, az adott rendszeren belül) számomra is problémát jelentett 1956 megítélésében. Rácz – szokásos és nem mindig indokolatlan aggályaival – jelezte, hogy komplikációk lesznek. Márciusban-áprilisban a cenzúra már egyszer kivette, nyáron a párttörténeti intézet folyóirata (3. szám) leköZölte, ő pedig egy bővített változatot küldött nekünk. A novemberi számban helyeztem el, ezzel is jelezve, hogy ebben a szellemben emlékezünk meg a 60. évfordulóról. Megjelenésének pillanatában – Carillo esete után – az eurokommunizmus ismét a támadások középpontjába került mind a dogmatikus, mind a marxizmust elvető tényezők részéről. A francia újfilozófusok fellépése, Pierre Daix, Kolakowski, Piccone megnyilvánulásai, Hellerék távozása, a Lukács-óvoda külön útja stb. stb. fejezik ki az ellentétes törekvéseket. Nem hagyható figyelmen kívül a romániai magyar kultúra iránti érdeklődés növekedése minden oldalon, s ez különleges erőteret teremt a lap számára. Sajátos, hogy a sok affinitás közepette lényegében és gyakorlatilag senkihez sem tartozunk egészen.

Ez a nemzedékek viszonyára is vonatkozik. A peremhelyzetből származó hátrányokat és nehézségeket – bizonyos értelemben – valaminő közvetítő szerep betöltése, különböző hatások, irányzatok szintetikus és bírálati tolmácsolása kompenzálhatja.

Az egész komplexumot pedig alapvetően a romániai magyar értelmiség helyzete, hangulata szabja meg. Erre viszont – mintha – valaminő elanyátlanodás, elközömbösödés, befelé, illetve kifelé fordulás lenne a jellemző. Az eddigi módszerektől és intézményektől való elfordulás tapasztalható, valamilyen új forma igénylése jelentkezik egyre sürgetőbbben. Talán a lap grafikai megújítása részben eleget tehet ezeknek az elvárásoknak. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a formai felfrissülés csak abban az esetben lehet hatásos, ha tartalmilag alapozzuk meg. De hogyan és kivel?

Az ún. „esszéíró nemzedék”, a maga ellentmondásos arculatával kevés fogódzót, reményt kínál. De feltétlenül folytatni kell a velük kiépített jobb együttműködést, az erre irányuló erőfeszítéseket. Biztatónak vélem Egyed és Molnár magatartását, noha az utóbbi a maga radikalizmusával nehezen vonható be. Ebben az összefüggésben válik mind pozitívabbá Aradi Jócó munkája, aki lassan és módszeresen építgeti-ápolgatja a fiatalokkal való kapcsolatokat. Javul a ritmikus szerkesztés tekintetében is, de főként a jövő stratégiai előkészítésében, előrejelzésében mutatkozik nagyon hasznosnak. Az általa tolmácsolt „trendek”, ha sokszor elvontan, bizonytalanul s nem mindig reálisan jelentkeznek is, szinte nélkülözhetetlenek. Megakadályozzák, hogy a lap szklerotizálódjék. Szellemi s erkölcsi tartalékok rejlenek benne.

December 9.

Bukarestbe kell mennem, előtte zártuk az 1978. évi 1–2. számot. Ez a dupla szám a maga dokumentáris értékű írásaival (levelek stb.), állásfoglalásaival eseménynek ígérkezik. A romániai magyar irodalomtörténeti tankönyv kínál alkalmat a két háború közötti irodalom felelevenítésére, főként a **Helikon** és vidéke felől. Kántor bevezető cikke után értékesnek ígérkezik a Szilágyi Domokosról szerkesztett összeállítás. A Majtényivel folytatott levelezés – érzésem szerint – irodalomtörténeti szempontból nem jelent relevációt, de bepillantást enged ironikus, heccelődő (felboruló) lelki-tudati világába, valamint az életét jellemző nehézségekbe. Sajnos, szociológiai szempontból sem eléggé dokumentumerejű.

Fontosnak ígérkezik a „Korunk-délelőttök”-ről közölt összeállítás, amely hangsúlyosan tudatosítja a vállalkozás nemzetiségi-kulturális (hézagpótló) szerepét. Ugyanakkor lehetőséget ad néhány jelentős műhelyvallomás publikálására is, s ennek szintén megvan a maga nemzetiség-pedagógiai funkciója. A rendszeresített közlések a jövőben is képet nyújtanak majd a romániai magyar tudományosságról, a

kiemelkedő kutatókról és művekről. Azt tervezem, hogy az „ünnepi” jelleget élénk vitákkal egészítsük ki, ami a szerkesztőséget is élő szellemi központtá teheti. Talán a Jakó idézte Bod-féle társaság modern változatává emelheti...

Persze, hogy minek milyen lesz a visszhangja, mi lesz a fogadtatása, szűkebb vagy tágabb körben, most vagy a jövőben, ez egyelőre nyitott, bonyolult kérdés.

Az utolsó percben nem adtam le Molnár írását – a Jocó által kijavított formában sem. Ő szintén nem írta meg nagyobb tanulmányát az esszéiről fiatalokról, nem is volt idő megbeszélni.

A külföldi kapcsolatok ápolása sok, egyre több energiát vesz igénybe. Az eredmények viszont nincsenek mindig arányban ezekkel az erőfeszítésekkel. Ezen a téren is meglepetésszerű rövidzáratok hatása alá kerültem. De a csalódások nem indokolhatják a szükséges és természetes kezdeményezésekről való lemondást. Viszont biztos, hogy ebben a vonatkozásban is több sztoicizmusra van szükség. A kölcsönösség elvének kell dominálnia. Talán a jövő fogja megmutatni, mennyire lesz gyümölcsöző az európai baloldallal való kapcsolatok kiépítése. Eddig – sajnos – nem sok biztatót tapasztaltam.

Ebben a percben jelentették be, hogy a jövőben a szerkesztőségi tanács elnökét a lapot kiadó szervezet, intézmény jelöli ki, a főszerkesztő pedig a végrehajtó bizottságot (?) vezeti, s így biztosítja a gyakorlati kivitelezést. A tanácsok tagjai között fizikai munkások is lesznek. Új helyzet állt tehát elő, s ennek következményeit nyilván nem tudom előre látni. Ezek is belejátszhatnak abba, hogy meddig maradhatok a lapnál.

Bretter György halála és temetése. Nem tudom, milyen hatással lesz ez a veszteség a fiatalokra. Azt sem tudhatom, mennyire volt reális a vezető szerepe, és miként érvényesült ez a szerep az utóbbi időben külön-külön mindegyik fiatal esetében. Valószínű, hogy tovább fog mélyülni a differenciálódás, az előző Sturm und Drang-nemzedékhez hasonlóan. Tény azonban, s az nagy érdeme marad, hogy ösztökölte, bátorította a másképpen gondolkozást. Hogy „iskolája” miben áll és mennyiben lesz tartós, milyen lényeges mutációt vált ki, az majd elvállik. A nekrológok alapján is jelentős személyiség volt, csak tudnám megérteni, mi dolgozott benne velem kapcsolatban. (Bizonyos értelemben „megnyugtató”, hogy Tánzos Gábor elvitt betegágyához a pesti klinikára. Elbeszélgettünk, és – úgy éreztem – barátként váltunk el.)

Nagyon kifejező volt Tamás Gáspár Miklós gyászbeszéde, az érdemek és hiányok erőteljes, sőt felnagyított exponálásával. Figyelemre méltó, hogy a temetésre többen jöttek Pestről, mint Bukarestből, s akik jöttek, az ellenzék köréből kerültek ki. Ilyeténképp Bretter halálában is ezzel a csoporttal kötött össze.

A **Korunk** mint jótékonyági intézmény. Ez a „funkciónk” éppen a közelmúltban – mondhatni – tetőzött. Ez a régi felvállalt misszió már

eddig is sok nehézséget okozott, nem kevés reményt keltett, és ugyanannyi csalódást okozott. Évek óta próbálunk segíteni hozzánk többé-kevésbé közel álló emberek ügyes-bajos ügyeiben. Lakás, állás, intervenciók bajba jutottak, főként fiatalok védelmében. És ezt mindig elvi alapon próbáltam csinálni, Gabriel Marcelra gondolva, aki meghatározta a magunkfajta helyzetben lévő írástudók kötelességét: segíteni!

Észlelhető azonban, hogy az ügyek száma csökken (az előző évekhez viszonyítva) többek között amiatt is, hogy főként tanügyi ügyekben már nagyon keveset tudunk segíteni. A tehetetlenség kínzó érzése itt is utolért, ám ez természetesen nem szerelhet le. Végső fokon, a magam lelki higiéniájáért is folytatnom kell ezt a „vöröskeresztes” akciót, ami számomra nem pusztán filantrópia, hanem gyakorlati humanizmus.

1978. január 5.

Az új középiskolás magyar irodalmi tankönyv szerzőinek (Dávid Gyula, Marosi Péter, Szász János) köszöntése. Kezds előtt Marosi hangosan szóvá teszi nehezményezően, hogy az éppen piacra került múlt évi 12. számban megjelent Herédi-jegyzetből kimaradt az ő Salamon Ernő-monográfiája, mi pedig nem hívtuk meg (K. Jakab Antalón és Tamás Gáspár Miklóson kívül) az **Utunk** szerkesztőit. Mindkét vonatkozásban – sajnos – neki van igaza. Elég kevesen jöttek el, az írók – mondhatni – testületileg távol maradtak. Mindez együtt nemcsak a szerkesztőség mulasztásaira utal, hanem az értelmiségi körökben észlelhető atomizálódást is kifejezi. Ez a folyamat a szerkesztőséget is érinti. Jellemző ebből a szempontból, hogy Ritoóknak éppen most sürgős kutatnivalója akadt, az elidegenedő Veress Zoli pedig kihúzódott a külső szobába, hogy zavartalanul róhassa apró jeleit a kéziratokra. Tóth Sándor tüntetően a szobámban maradt. Csepp ez a tengerben, de – fájdalom – egyre inkább jellemző tünetcsoport.

Június 16.

E hó elején volt B. Nagy Margit köszöntése. A bevezető előadást hihetetlen energiával és műgonddal Jakó Zsigmond tartotta, aki tényleg „pót-akadémiának” tekinti ezeket a rendezvényeket, s ebben a szellemben avató beszédet tartott. B. Nagy Margit – a maximális elismerés után – szép és tartásos, önéletrajzi fogantatású válaszban mondott köszönetet. Ez a rendezvény is magas színvonalú, emelkedett hangulatú volt.

Minden előző kudarc ellenére ez a sikerült találkozó is megerősítette annak az alternatívának az esélyeit, hogy a lapot valami szellemi-erkölcsi sündisznóállásnak fejlesszük ki, s egész nemzetiségpolitikai tevékenységünket ebbe az irányba vigyük. Ezt a pillanatnyi „szélcsend” is lehetővé teszi. Mintha a sok vihar után valaminő nyugalmi állapot alakult volna ki. Az említett funkció azonban csak akkor lehet hatékony

és erkölcsileg legitim, ha az idősök és középkorúak mellett a fiatalokat, főként pedig az egyetemistákat az eddiginél nagyobb mértékben és rendszeresebben tudjuk bevonni. Tekintettel a fiatal értelmiség köreiben észlelhető hangulatra (kilátástalanság, a kivándorlás tendenciája) szerepünk hézagpótló lehetne. Mindenesetre a minőségi igényeket mind a képzőművészeti galériáinkkal, mind a matinéinkkal kapcsolatban fokoznunk kell. Ezek az erőfeszítések kötelező jelleggel hozzátartoznak ahhoz a törekvéshez, hogy a lap megőrizze és továbbfejlessze már kialakult identitását. Időszerű ez a feladat az évkönyv vonatkozásában is, de erre szorít a TETT-sorozat sikere is. Megoldás csak magas színvonalú tanulmányok közlése lehet, a **Korunk-évkönyvek** csak tudományos kvalitásaikkal érvényesülhetnek.

Meghalt Kapusy Antal, s ez egy újabb súlyos veszteség számunkra is. Még fel sem tudom mérni az űrt, ami távozásával keletkezett. Személy szerint értő-érzékeny olvasót, bírálót, barátot vesztettem el, aki egyben összekötő is volt számomra. Híd volt ő a fiatalok, a régi magyar középosztály felé. Véleménye mértékadónak számított, reakcióin le lehetett mérni nézetek, cikkek, irányzatok értékét. Ugyanakkor rejtély volt számomra több vonatkozásban is. Mi biztosította karizmáját? Egy mozdulatlanságra ítélt ember, aki azonban szellemi-erkölcsi síkon hihetetlenül mozgékonyak bizonyult. Magányra kárhóztatva, egy kiváló feleség után, aki nagylelkűen és nagyvonalúan elvált tőle, hogy boldogságát elősegítse, megnyerte és megtartotta Enikőt, aki minden szempontból kivételes jelenség. Kapusy intellektusa nagy hatást gyakorolt nemcsak az itthoniakra, hanem a határokon túliakra is. Pedig keveset publikált, és helyhez kötöttsége miatt viszonylag kevés emberrel érintkezhetett. A testi fogyatékoságát azonban sikerült szellemi és erkölcsi síkon kompenzálnia. Ez bizonyos elégtételt adhatott neki, s Enikő ragaszkodása mellett vitalizáló tényezőként érvényesült életében. A temetés szerény és jelképes volt (előtte Ágoston Vilka lakásán ismerkedtem meg Duray Miklóssal). A sírnál Fülöp G. Dénes régi lelkész és Tamás Gáspár Miklós beszélt. Néhány barát, ismerős, az ifjú titánok voltak jelen. A lelkész okosan és szépen beszélt, Gazsi visszafogottan, valamilyen „Neue Sachlichkeit” jegyében búcsúzott. A személyes vonatkozásokon túl a **Korunk** is egyik legjobb olvasóját és bírálóját veszítette el.

Most folynak az államvizsgák, most végez Egyed Péter is, akit az ifjú titánok egyik legpozitívabb, legtehetségesebb tagjának tartok. Mindent megpróbálok, hogy valamilyen „jó” helyet szerezzek neki. Ez az igyekezet is a jelenlegi szindróma egyik összetevője. Miközben egyrészt a szerkesztőségen belül még jelentős erő tartalékok szunnyadnak, mert vannak olyanok, akik kevesebbet nyújtanak, mint amennyit – különösebb megerőltetés nélkül – képességeik alapján nyújthatnának, és ez nyilván kedvezőtlenül hat ki a lap fejlődésére, másrészt az igényes

ifjúság körében elkedvetlenedés és centrifugális tendenciák jelentkeznek. Mi nem tudunk egy ilyen rendkívüli tehetséget felvenni. Ebben az összefüggésben említem, hogy TGM távozik, Molnár Guszti pedig mintha valaminő belső emigrációba vonult volna. Ágoston Vilka neurózisát ápolja. Nagy pozitívum viszont Balla Zsófi.

A hangulat általában nyomott, bizonytalanság jellemző rá. Hiányzik a távlat, nincs hiteles helyzetképünk, nem ismerjük eléggé a „felső” szándékokat. Lezárult – úgy tűnik – egy olyan szakasz, amelyre még nem volt példa. E szakasz végeredménye inkább pozitívnak minősíthető, ám csak abban az esetben tekinthető ilyennek, ha a további lehetőségeket feltárjuk, s az új elvárásokat felfedezzük. Mindez semmivé válhat, ha nem tudjuk az eddigi eredményeket új kezdeményezések, új tettek révén tovább éltetni. Márpedig ennek eddig semmi jele... így alakul tehát továbbra is történelmünk: a fejünk felett és nélkülünk. Persze mutációk mindig lehetségesek, s a közelmúlt is ezt bizonyítja.

Szeptember eleje

Olvasom Szász János írását Osvát Ernő centenáriuma (A Hét, 1978. 36.). Szász szerint ő volt az utolsó igazi irodalmi szerkesztő, utána pedig még G. G. jöhet számításba az „irodalomcsinálók” között. Velük a műfaj is kiveszett, mert ma már nincs szükség rá. Irodalom, közvélemény, állami támogatás stb. van, tehát nem kell „kihegedülni”, varázsolni. Ma: a szerkesztőségéből intézmény lett, a szerkesztés kollektív munka. A felelőségek arányai megoszlanak ugyan, de ami hajdan egy „elvarázsolts lélek dolga volt, azt most közösségek intézik”. Ebben a megállapításban sok igazság van, de érdemes lenne megrajzolni egy olyan szerkesztő portréját is, aki megpróbál többé-kevésbé az árral szemben úszni.

Október 6.

Alapvetően kezd kialakulni és hatni bennem az a kérdés (felismerés?), hogy nemzetiségi viszonylatban sem vált be a „reformizmus”. De ha ez az út nem járható és nem eredményes, mi lenne a másik, a jobb? És nekem személy szerint mi még a tennivalóm a **Korunknál** s rajta kívül? Mit tehetek, mit kell tennem?

Egyelőre „hajózom” tovább, s egy őszi szezón eleji szerkesztőségi gyűlésen megkísérlem, hogy legalább a legdurvább hibákat kiküszöböljem. Fel kell ismerni és ismertetni, hogy az osztársadalmi síkon jelentkező válságtünetek kihatnak a nemzetiségi közösségre és kultúrára is. Látni kell, hogy tovább mélyítik annak sajátos válságát, amely az 1978-as akciók eredménytelenségéből fakad. Sajnos, általánossá kezd válni a csüggedés, az önfeladás, s ez kivándorlásban jelentkezik. Ebben a helyzetben tényleg érthető minden ellenünk is forduló kontesztáció – főként a fiatalok részéről. Ezért is óvakodni kell attól, hogy sommásan szembeforduljunk velük, amit egyébként sohasem tettem.

„MANGALIA” ELŐTT ÉS UTÁN

Egy Kányádi-versben található képre hivatkozva Pomogáts Béla „égő székértábor”-ként jellemezte a romániai magyar kultúra nyolcvanas évekbeli helyzetét. Művelődésünket – az ország egész kultúrájával együtt – valóban a felperzselés fenyegette, s ezt a zsarnok mangaliai beszéde (1983) félreérthetetlenül, vészjóslóan fejezte ki.

Az előzmények közé tartozik, hogy a szárhegyi Kriterion-tábor kapcsán kirobbant politikai botrány (1980) után megfenyítésünkre Bukarestből brigád érkezett. A hírheft, magyarellenességéről is ismert Eugen Florescu vezette, de (talán még ellensúlyként) az engedékenyebb, egykori kolozsvári elsőtitkár, Aurel Duca is részt vett benne, aki abban az időben a Művelődési Bizottság országos alelnöke volt.

1980. dec. 2.

Visszatérve Varsóból, ahová egy írószövetségi küldöttség tagjaként utaztam, az eltelt másfél hónap távlatában értelmezhettem a 9. szám körüli bonyodalmakat. Még nem tudom azonban felmérni, megérte-e a közlés ebben a formában azt a megszorított ellenőrzést, amit kiváltott. És a fokozódó bizalmatlanságot, amellyel a jövőben meg kell küzdenünk. Nem látom még továbbá azt sem, milyen mértékben lehetett volna elkerülni ezeket a konzekvenciákat, ha gondosabban, „éberebben” fésülöm át a szöveget. Azonban kétségtelenül pozitívumként könyvelhető el, hogy sikerült nyilvánosságra hozni a valóság eddig meg nem szellőztetett aspektusait. Ennyiben a szám vitathatatlanul „fegyvertény”-nek számít. Ilyen jellegűként értékelhetem azt a szolidaritást is, amely ezzel kapcsolatban irántunk megnyilvánult. Ugyanakkor ismét – pontosabban hosszú idő óta újból – jelentkeztek a pecsovicsok, akik vesztünkre törnek. Kiszámíthatatlan továbbá a „fiatalok” magatartása, valamint a Kovászna megyeiek állásfoglalása Bekével szemben. Kérdőjel él bennem azzal összefüggésben is, hogy milyen következtetéseket vont le az ügyből maga a szerkesztőség. Ebben a percben azt sem láthatom előre, mi lesz „fent” és „lent” a visszhangja a kötelezően előírt januári cikknek.

Érdemes afölött is meditatálni, mit jelent és mit jelez előre ama körülmény, hogy először vontak formálisan is felelősségre olyasmért, ami a közölt anyagban nem volt lényeges. Tehát a sorok között és mögött meghúzódó szellemiség váltotta ki a büntetőexpedíciót. Ez a hivatal ügyességét, taktikai képességét bizonyítja, s ezt nem szabad lebecsülni. Nem közömbös ama körülmény sem, hogy az ügy rendkívül ellentmondásos, bonyolult helyzetben zajlott le, s ez a hatalom képviselőit némiképp bizonytalanná tette. Ebben a közegben természetesen veszélyes rövidzáratok is bekövetkezhetnek, ám tapasztalhattam azt a

viszonylagos támogatást is, amelyet egyes – felsőbb körökhöz tartozó – személyiségektől (Gogu Rădulescu?) kaphattam.

Úgy érzem, hogy a hivatal figyelme most már szigorúbban fordul felénk, s emiatt lehetőségeink beszűkülnek. A fiatalokkal való együttműködés eddigi formái is csődöt mondtak.

Rögzíteni, esetleg elemezni érdemes a brigád összetételét (Florescu plusz Duca), magatartását a velem folytatott két megbeszélés, valamint a szerkesztőséggel való találkozás során. Különbség mutatkozik a Kriterion és a **Korunk** kezelésében, s ez – többek között – a KB szervezési osztályának a szerepére is fényt vet.

A magam részét tekintve, most – Varsó és Pest után – úgy vélem, hogy szerkesztés közben valamilyen emocionális tényező nagyobb funkciót kapott a ráció kárára. Ennek nem szabad újból előfordulni, mert a vázolt helyzetben a kilátások között a hideg észre és józanságra nagyobb szükség lesz, mint valaha. De mindennél fontosabb: **nem szabad veszni hagyni a szárhegyi anyag közlésének ösztönző hatását!**

Délután gyűlés volt Negucioiu megyei propagandatitkárnál, ahol az ellenőrzés „új” eljárását közölték velünk. A terveket s az úgymond fontosabb („rázósabb”) cikkeket előre be kell mutatni. A megyénél is olvassák tehát a lapot. Ezzel a fejleménnyel, amihez a nagyon megszigorított bukaresti ellenőrzés járul, gyakorlatilag visszaestünk a cenzúra „megszüntetése” előtti állapotba. Ezt megállapítva ismét elővesz a kétely: megérte-e? A ráció viszont azt diktálja, hogy a szárhegyi ügy csak egy tényező volt a többi között, s ez a visszaesés amúgy is bekövetkezett volna, hisz egy fentről vezérelt folyamat részét alkotja.

Meggondolkoztató számomra, hogy a 9. szám megjelenése és a botrány kitörése között milyen eufória és mennyi illúzió uralkodott el bennünk. Azzal áltattuk magunkat, hogy a jövőben is tudunk hasonló valóságfelmérő ankétokat közölni.

1981. január 22.

Tegnap – részemről – pontot tettem a Szárhegy-ügy végére. Több mint két hónapja tart, és elküldtem a KB-hez az átírt cikket, amelynek a szerkesztőségi mea culpát kellene kifejeznie. A cikknek – felsőbb szándék szerint – a januári számban lenne a helye, de e hó 9. és 17. között nem érkezett rá semmilyen válasz. A végén Koppándi felhívott, hogy menjek Bukarestbe „megbeszélni” a cikket, mert – Popescu-Dumnezeu szerint – nem megfelelő. Arra a kérdésemre, hogy akkor mi hiányzik, sem ő, sem Florescu nem tudott válaszolni. Nem mentem fel, és többnapos huzavona után Florescu telefonon elmondta a kifogásokat. Teljes értetlenség, félremagyarázások és inszinuálások, megalázó célzások sora. A Dumitru Popescu megjegyzéseiből s a Florescu-féle közvetítésből félreérthetetlenül kiderült, mennyit ér az új Popescu-féle regény, az **Ököl és tenyér** című könyv „kritikai” szelleme.

Világossá vált számomra, hogy pénzt ér „jövő felé mutató nyitása”. Most már igazán nem sok illúziónk maradhat a kölcsönös megismerésre irányuló őszinte törekvésünk fogadtatásával kapcsolatban. Nincs partner ehhez a párbeszédhez...

Február 25.

Nem tudom, megismételhető-e az egy hónappal ezelőtt leírt naiv megállapítás: pontot tettem az ügy végére. Azóta ugyanis többszörös átírás, a különféle bonyodalmak (például a kézirat elkallódása a KB labirintusában) után tegnap magyar nyelvre ültettem át a Dumitru Popescu diktálta „javításokat”. Három és fél havi – többé-kevésbé intenzív – idegháború után mintha tényleg vége lenne az ügynek. Pillanatnyilag nem tudom megállapítani, mennyi volt a szándékos megleckéztetés ebben az ellenünk folytatott háborúskodásban, és mennyi volt csupán a bürokratikus gépezet indolenciája. Valószínűleg mindkét tényező jelen lehetett – az objektív akadályokkal (utazások, gyűlések) együtt. Bizonyos azonban, hogy alulmaradtam. Mi húztuk a rövidebbet.

A gyakorlatban volt tehát alkalmam megtapasztalni nemcsak azt, hogy mit ér az **Ököl és tenyér** „önbírálata”, hanem azt is, hogy mit jelent az a fogadkozás, hogy az ügyet „értelmiségi színvonalon” fogják megoldani. Az igazság az, hogy az egész eljárásban (Florescu fellépése, Popescu-Dumnezeu intervenciói) szűkkeblűség és dühödt intolerancia nyilvánult meg a nemzetiségi sajátosságok és a demokratizmus követelményei kapcsán. Egyáltalán nem látszik, hogy a lengyel eseményekből levonták volna a megfelelő konzekvenciákat. De az is lehet, sőt az a valószínűbb, hogy éppen ezek az intézkedések fejezik ki a levont tanulságokat.

Március 3.

Ebben a hónapban van G. G. 90. születésnapja. Egyrészt erről az évfordulóról (is) lemaradtunk, másrészt az évforduló újabb alkalmat adott több Gaál Gábort bíráló írás közlésére. Székely János az **Utunkban** írta meg elutasító visszaemlékezéseit, Kántor pedig (Tóth Sándorral is polemizálva) Kuncz Aladárt emelte G. G. fölé – a transzszilvanizmus és a „vallani és vállalni” értelmezésével összefüggésben. A **Fellegvár** rendezvényén Ágoston Vilmos ironizálta egy 1940-ben közölt írása irodalompolitikai tételeit, majd dühödt fiatalok rontottak a bűnbak szerepére kiszemelt emlékének. Mindez persze közvetve az új **Korunkat** is érinti, s arra kötelez, hogy a tervbe vett júniusi G. G.-súlypontot e körülmények figyelembevételével alakítsuk ki.

A helyzet, helyzetem ellentmondásosságára jellemző, hogy Julika, átolvasván az **Irodalom és valóság** nekem dedikált példányát, olyan széljegyzeteimre bukkant, amelyek akkori – a könyvvel kapcsolatos – (enyhén szólva) konformizmusomról árulkodnak. Én sem voltam jobb a

Deákné vásznánál. Jellemző továbbá az is, hogy sose tettem szóvá G. G. előtt kifogásaimat. Ez nem csupán nexusunk felszínességére, hanem arra is utal, hogy nem voltam hozzá eléggé őszinte. De az is lehetséges, hogy beszélgettünk a könyvről, azonban már nem emlékszem rá. Miközben ma azért támadják, mert türelmetlen és szektás volt, ő éppen ennek a szellemnek és gyakorlatnak esett áldozatul. Életében és halálában különböző irányból kiindult támadások kereszttüzebe került.

Mindez – az emlékek felelevenedésével – a vele való kapcsolataim ma már érthetetlen felületességét is felidézi. Igaz, hogy általában zárkózott ember volt, de ez nem kielégítő magyarázat. Valószínű, hogy ezért sem érezte szükségét a mélyebb szellemi kommunikációnak, noha az **Utunk** szerkesztőségében közvetlen, sőt jó munkatársak voltunk, mert a korkülönbség mellett szellemi érdeklődésünk sem igen találkozott. Nem tartott számára izgalmas partnernek. A magam akkori vakságában és süketségében én sem szorgalmaztam a bensőségesebb kontaktust. Pedig még egy fedél alatt is laktunk...

Április 22.

Hetek óta tartó töprengés és vívódás azzal kapcsolatban, hogy maradjak-e a szerkesztőségben, vagy próbáljak átmenni az egyetemre. Míg Edgár tudomásul vette, hogy az utóbbi megoldás felé hajlok, Zsolt és Méliusz amellet kardoskodtak, hogy válasszam a lapot, amelyet a mai helyzetben nem szabad otthagyni. Bizonyos segítséget is ígértek annak a kivédésére, hogy jövőre nyugdíjazzanak.

Bukarestben – hosszú idegháború árán – megszereztem a Pestre szóló útlevelet. Ez az egyetlen „eredmény” háromnapos ott-tartózkodás után. A Popescuval való találkozás (amire készültem) nem jött össze, de volt egy felszólalásom, ha nem is kívánt szinten, amelyben szóvá tettem a példányszám kérdését, megvédtem Szárhegyet, és (név nélkül) megtámadtam Florescut. (Az utóbbi Vásárhelyen ismét nekünk rontott, és személy szerint engem is aposztrofált.) Volt egy jóízű beszélgetésem Bodorral, két találkozásom Méliusszal, aki nagy emfázissal és jogosan szemrehányásokat tett a G. G.-születésnap elhanyagolása miatt.

A közelmúlt kudarcaiból, tapasztalataiból bizonyos tanulságok származnak, amelyeket – ha a lapnál maradok – nagyon komolyan figyelembe kell vennem. Sokkal több gondot muszáj fordítanom a lényegi mozzanatokra, a jelentést hordozó évfordulókra, az életfontosságú nexusokra. Az eddiginél szorosabbra kell fűznöm a kapcsolatokat Méliusszal, általában a Bukarestben élő munkatársakkal, barátokkal. Segítségük hic et nunc egyszerűen nélkülözhetetlen.

Ha a Kriterion-táborban elhangzott felszólalások közlése miatti retorzió a lángra gyúló szekértábor egyik első tüzfészkrét jelentette, a despota Mangalián tartott beszéde már újabb lángokat vetett. A diktátor a „forradalmi szellem” következetesebb érvényesítését követelte, ami a

gyakorlatban az ideológiai s a más természetű terror könyörtelen bevetését vezette be. Ez válasz lehetett az országban kirobbanni készülő elégedetlenség különböző megnyilvánulásaira, a szervezett ellenállás, a disszidencia megjelenésére.

1984. január 25.

Megérkezett Koppándi, aki két órán át tartó négyszemközti beszélgetés során tolmácsolta főnöke, Mitea (aki – úgymond – „tisztel”) értetlenségét. Mitea [aki a diktátor akkori tanácsosai közé tartozott] üzeni, hogy nem érti, mi történt velem, miként történhetett, hogy olyan számokat küldök ellenőrzésre, mint amilyen a 12-es is volt. Nyugodtan megismételtem, amit a megyénél a Kós-üggyel kapcsolatos felelősségre vonáson már elmondtam. Nem tudok ebben a légkörben dolgozni, nem adhatom a nevem ahhoz a laphoz, amelyet végső soron mások szerkesztenek – a fejem fölött és ellenemre. Elmondtam a Jaspersről szóló írásom odisszeáját, a Kós-anyagok utáni bűnügyi nyomozás rémtörténetét. Kifejeztem értetlenségemet és tiltakozásomat több kivett írással (Panek, Babits, Madách) kapcsolatban. Felvettem a Rác Győzővel való viszonyom, valamint a Kántor elleni áskálódások kérdését. Végül üzentem Miteának, kihallgatást kértem tőle, hogy néhány halaszthatatlan problémát tisztázzunk: 1) a különböző ellenőrzések egyeztetése; 2) több, a lapból – számomra elfogadhatatlanul – kiemelt írás sorsa. Szó esett még Veress Magda és Csép Sándor alkalmazásáról. Míg az előbbi felvételét támogatja, az utóbbi esetében elutasító volt.

Február 5.

Egymást követik a végkifejlet stációi. Még január 30-án kirobbant a botrány amiatt, hogy Beke György szép megemlékezését Kurkó Gyárfásról, amelyet a **Korunkból** kidobtak, sajtótörténeti felidézésként a **NyIrK**-ben közöltem. Azzal vádoltak, hogy – visszaélve a helyzettel – nem megfelelő írásokat „csempészek be” a lapba. 31-én írásban lemondtam a folyóiratnál betöltött (amúgy is inkább formális jellegű) főszerkesztői megbízatásomról.

Elsején beszámoltam erről Ion Vlad rektornak, aki helyeselte eljárásomat, közölte, hogy érdeklődéssel olvasta át a Francisc Păcurariuval folytatott – neki átadott – levélváltásomat, amelyet dokumentumerejűnek tart. Megismételte, hogy visszamehetnék az egyetemre, ha lesz norma, s ha az új káderrendezés (?) következtében nem merülnek fel különösebb akadályok.

Február 2-án azt a hírt kaptuk Bukarestből, hogy az új évkönyvet szétverték. Ezt az eszkaláció csúcsának érzem, de kiderült, hogy változatlanul naivnak bizonyultam.

Február 7.

A megyénél Stoica gyakorlatilag „újraserkesztette” a februári számot. Kiemelte Jakó Zsigmond – „gyanús”-nak minősített – írását, s hozzátette, hogy majd meglátjuk: kiadja-e a Kriterion. Megvétózta a Méliuszról szóló cikket, hisz – szerinte – „már eleget ünnepelték”. Tóth István versei is elvéreztek, mert „pesszimisták”. Bemutatták új megyei cenzornőnket, aki az **Igazság** teljesen műveletlen tordai tudósítója volt. Ezek után világos, hogy „nincs remény”...

Február 8–10.

Veress Zolival Bukarestben jártunk, hogy valamit megmentünk az új évkönyvből, amelyet ő szerkesztett. A félig már kinyomott kiadvány szétverése (erre még nem volt példa) érzékeny szellemi, politikai és pénzügyi csapást mért a szerkesztőségre, s ezért mindent el kellett követnünk annak érdekében, hogy valamilyen megoldást találjunk. Sajnos, nem sikerült magunk mellé állítani Fülesit, aki eddig jóindulatúan végezte dolgát, a lap ellenőrzését a Művelődési Bizottság megbízásából. Azt állította, hogy megmondta, ismét fel kell küldeni újabb ellenőrzésre a már átjavított, átdolgozott évkönyvet. Én viszont azt bizonygattam, hogy ilyen utasítást nem kaptam, erre egyébként sem volt még precedens. Most különben sem a „javítások” ellenőrzéséről, hanem teljesen új cenzúrázásról van szó. Mégpedig teljesen indokolatlan és szokatlan módon. Sajnos, Veress Zoltán elbizonytalanodott. Egyrészt ő is állította, hogy előzetesen nem követelték kategorikusan az újabb ellenőrzést, másrészt – feltehetően – nem akart a hatalom központi s a szerkesztőségen belüli képviselőjével konfliktusba kerülni. Az is tény, hogy egyszer talán említette, nem kellene-e újból az évkönyvet átnézni, de ezt – Ráczcal egyetértésben – feleslegesnek ítéltem.

Bukaresti tartózkodásom idején fogadott Mitea elnöki tanácsos. Szívélyes volt, s úgy éreztem, hogy nem színészkedett. Újból, most már élőszóval biztosított arról, hogy tisztel, én azonban – teljesen kiborultan – minden keserűségemet és panaszomat a fejére zúdítottam. Türelemmel végighallgatott, de láttam rajta, hogy a feltárt problémák zömmel ismeretlenek számára. Egyre zaklatottabb lettem, ami nagyon ritkán fordult elő velem, ő pedig nyugtatni kezdett. Feltehetőleg attól tartott, hogy a szobájában infarktust kapok. Neki is bejelentettem, hogy ilyen körülmények között nem vállalom tovább a főszerkesztői felelősséget, ő célzott a SZER-nek leváltásomról szóló híradására, amely – szerinte – nem következik be, mert ha a lap helyzete „normalizálódik”, az ügyek intézése a régi kerékvágásba zökken vissza. Megállapodtunk abban, hogy Kolozsvárról – jobb idegállapotban – írásban összefoglalom a neki elmondottakat, s ő ígérte, hogy a felső fórum elé terjeszti.

Barátaim (Gálfalvi, Szász, Horváth), akiknek beszámoltam, úgy látják, hogy mind a belső, mind a külső feltételek kedvezőtlenek, nem tudok

velük megküzdeni, s így mindenféle szempontból tönkremegyek. Éppen azért ők azt javasolják, hogy mondjak azonnal le. Domokos Géza nem csatlakozott ehhez a véleményhez, ő – kedvezőbb körülmények között – folytatja a maga küzdelmét.

Február 25.

Három nappal ezelőtt, Kacsó Sándor temetésének napján, délután 2 órakor Stoica telefonált, hogy megtudta, Ditrói Ervinnek, aki kivándorolni készül, cikke van a már többször átalakított évkönyvben. Ki kell venni. Erre valóságos hisztéria tört ki a szerkesztőségben, mert ez a követelmény a már kinyomtatott borítót használhatatlanná tette, és pénzügyileg is szörnyű helyzetet teremtett volna. Valamilyen gyakorlati megoldást kerestem és találtam, s ebben – szerencsére – Rácz is segített, mert ő is tudott a dologról.

Mikor ezt az újabb bonyodalmat sikerült elrendezni, megírtam Miteának a megbeszélrt terjedelmes levelet.

A kolozsvári magyar főkonzul búcsúfogadást rendezett, s ez alkalom volt arra, hogy érezzem: az értelmiség krémje támogat a számomra már gyakran Don Quijote-inak tűnő küszködésemben. Ott kibékültem Panekkel, akivel a „Csipkerózsika-ügy” óta gyakorlatilag nem érintkeztem. Ennek örültem, mert nem vagyok haragtartó, és szeretem a normális kollegiális-emberi kapcsolatokat.

Talán nem érdektelen mostani tudati-lelki állapotomat elemezni. Tény, hogy eljutottam az idegellenállás utolsó szakaszába, s ennek felismerése döntő kell hogy legyen a továbbiak szempontjából. Minden energiám összeszedésével tudom csak állni a sarat, s a napi feladatokat jól-rosszul ellátni. De arra már képtelen vagyok, hogy a legjobb megoldásért izguljak, és törjem magam. Mintha lelkileg már elszakadtam volna a laptól. A mindennapos szerkesztőségi munka – a bizonyosra vehető stresszmennyiség perspektívájában – már tehernek, nyűgnek számít. Sikerült megutáltatni velem a szerkesztést, s akik erre törekedtek, elérték céljukat. Éppen ezért már nem lesz nehéz a távozás; a lemondást szorgalmazó barátaim nyitott kaput döngetnek.

Huszonhét év után azonban – úgy érzem – kötelességem még néhány ügyet rendezni, ha ez egyáltalán lehetséges. Megvárom Mitea választát, hátha valamilyen kedvezőbb fordulatot hoz. Kérdés persze: lesz-e ilyen válasz? És az sem közömbös, mennyi idő alatt tudom szellemi erőimet regenerálni. Tudok-e a jelenlegi körülmények között közölni – és mit?

1981. december 28.

Eltelt ez az év is; a mérlegkészítés most sem könnyű. Lehetséges-e egyáltalán? Szűkebb és tágabb világunkat – a mindent átható válsaggal a háttérben – a lengyel tragédia határozza meg. Nagyon nehéz, szinte lehetetlen egyértelmű véleményt megfogalmaznom. Ki és hol hibázott? Hol lehetett, hol kellett volna megállítani? Volt-e más, reális kiút? Hic et nunc szintén távlatvesztés, baljós előjelek a közvetlen jövőt illetően. A lap viszonylatában egy sötétbe való ugrás előtt állunk. Senki sem tudja, milyenek lesznek az új árak, miként alakul majd a példányszám, az előfizetők tábora stb. Még mindig függőben maradtak az esedékes kinevezések. Hivatalos beiktatás nélkül is azonban Herédi Guszti lelkiismeretesen, ambiciózusan dolgozik a főtitkári beosztásban. Noha filozfi pontosság tekintetében nem éri utol Ritoók János teljesítményét, máris dinamikus, politikus összefogónak mutatkozik.

A nyomda továbbra sem képes kellő időben kihozni a számokat, de az állandó késés – a többi súlyos probléma mellett – még nem életveszélyes. Fékező tényező továbbra is a műszaki részlegen belüli széthúzás.

Most lépünk a 25. évfolyamba, én pedig a nyugdíjkorhatárhoz érkezem. Ami a jövő évi terveket illeti, ezek biztatóak, ám kérdés, hogy mit hoz a bejelentett új ideológiai plenáris ülés. E nyugtalanító gondokkal együtt nehéz szakaszt éltem át a „sajátosság méltóságával” kapcsolatban. Képtelen vagyok megérteni és megemészteni, hogy olyan kiváló emberek, mint Cs. Gyimesi Éva és Láng Guszti nem ismerték fel a szellemi-erkölcsi ellenállás benne rejtőzködő üzenetét. Elkészerít az a morális harakiri, amelyet néhány tehetséges fiatal kivándorlása jelent, s ennek hatását az itthon maradottak körében tért hódító elközömbösödés fokozza fel. Jellemző, hogy Gaál Gábor, Sütő András, Szász János, Bodor Pál, Tóth Sándor, Beke György gyermekei is mennek. Milyen hitele lehet még az itthon maradásra buzdító felhívásoknak? Írtam erről Sütőnek, akit mélyen foglalkoztat az anacionális szemlélet térhódítása, a sajátos érdekeket fumigáló irányzat lassú eluralkodása pedig nagyon aggaszt.

Megjelent egyébként **Az erkölcs dilemmái** című esszégyűjteményem a Dacia Könyvkiadónál. Még nem fogyott el, hiszen mostanság nem ez a problematika foglalkoztatja elsősorban az embereket. Nem tudom, milyen fogadtatásban részesül majd, főként a fiatalok részéről. Lesz-e visszhangja? A magam részéről – mindenképpen – lezártam vele egy szakaszt, amely után sokkal kritikusabban és szkeptikusabban kell megnyilvánulnom. A napokban nekiülök a kelet-európai értelmiségről szóló új könyvnek. Egyik lehetséges címváltozata: „Ébresztők és mandarinok...”

Nemrég olvastam el Molnár Guszti újabb cikkét, s ez Tóth Sándor és Székely János vitájához kapcsolódva, rám is vonatkozik. Továbbviszi – a Szász Jánossal együtt kezdett – reflexiónkat az ötvenes évekről. Molnár – noha nem fejt ki explicit módon – nem tartja kielégítőnek önvizsgálatunkat, mert bármiféle marxizmust és szocializmust elutasít. Ez a tagadás a hatvanöt esztendő történelmi tapasztalatok alapján érthető, még ha ebben az egyértelmű negációban Guszti nem sok türelemről tanúskodó felfogása nyilvánul is meg. Az írást mégis hasznosnak tartom, mert – többek között – Tóth Sándort is figyelmezteti a G. G.-vel kapcsolatos szinte kritikátlan álláspontjának tarthatatlanságára. Ugyanakkor Molnár Gusztira szintén jellemzőnek kell tekinteni, hogy – a pluralizmusra való állandó hivatkozások után – mit fogad el (a történelmiségre is figyelmezve) G. G. korabeli legjobb teljesítményéből.

A Molnár-féle cikk élményét mostani olvasmányaim és meditációim erősítik fel. Lev Kopelev, Milovan Gyilas, Manès Sperber könyveit átböngészve még nyugtalanítóbban kell azzal a kérdéssel szembesülnöm, hogy ifjúkori elköteleződéséből s a választott értékekből mi maradt érvényes. A választ nagyon nehezen találhatom meg, de az máris nyilvánvaló, hogy Auschwitz, a Gulag és Hiroshima után gyakorlatilag alig vannak olyanok, akik teljesen ártatlannak érezhetik magukat. Noha a társadalmi igazság, a néptestvériség, a szociális és nemzeti szabadság eszményei nyilván továbbra is vonzóak, elfogadásuk nem igazolható – visszamenő hatállyal is – mindent és mindenkit. Éppen ezért számomra egyelőre nem marad más, mint az önigazolás kísérlete nélkül folytatott további önvizsgálat s a tanulságok levonása.

Apropó, tanulás, tanulságok levonása. Manès Sperber múltidézése újból és drámai módon tudatosította bennem, hogy a szélsőbaloldali értelmiségiek legjobbjai is féltek a tényektől. Nem akartak a múltból tanulni, szemet hunytak vészjósló tünetek fölött. Ezt annak idején, a fasizmus győzelmes előretörésének éveiben magam is tapasztalhattam. A hit, a tan követelményei erősebbnek bizonyultak, mint a valóság s a tárgyilagos megismerés adatai.

Visszatérve Molnár Guszti cikkére, ha másokban is hasonló gondolatmeneteket serkentett, „képrombolása” termékenyítő volt.

1982. január 12–13.

Az új év a szerkesztőség munkájában nehezen indul. A decemberi szám még nincs a piacon, az új árat sem ismerjük, s az előfizetések sem kezdődhetnek meg kellő lendülettel. Herédinek, sajnos, rosszak az idegei, gyakran kiborul.

A plenáris előtt bizonytalan a léghő, a kilátások sem biztatóak. Állandósult a „túltermelés”, sokkal több anyagot szedetünk ki, mint amennyi a lapba befér, s ez a helyzet állandó idegfeszültséggel jár, súrlódásokat, konfliktusokat okoz. Ebben a hangulatban minden törekvés

és tervezgetés feleslegesnek tűnik. A küszöbön álló nyugdíjba vonulás távlatában főként az elméleti munka igényesebb folytatása foglalkoztat. Gondot okoz a megfelelő tartalmi és fogalmi megoldások kialakítása. Aradi Jócó közvetítésével érzékelhettem, hogy kategóriáim, noha a „reneszánsz” jegyeit viselték magukon, erkölcsi kopást szenvedtek. Radikális átértékelésre, újrafogalmazásra szorulnak. Marcuse tétele a kontesztációt kifejező fogalmak hatalmi bekebelezéséről és hitelvesztéséről arra figyelmeztet, hogy egész fogalomtáramat fel kell újítanom. Ez az esetleges hatékonyság abszolút követelménye!

Talán nem érdektelen emberi-szellemi kapcsolataim alakulását is regisztrálni. Alaptörekvésem: az atomizálódás és elszigetelődés elleni küzdelem – ember mivoltom megőrzése végett is! A partnerek azonban mintha cserbenhagynának. Persze, mások sem mentesek a mindent felörlő dilemmáktól, s a válaszok elmaradásához a posta és a más szervek „hozzájárulását” is számításba kell vennem. Ugyanakkor vannak biztató közeledések, kapcsolatok is. Például a Cs. Gyimesi Évával való együttműködés ígéretesnek mutatkozik. Azt azonban már látnom kell, hogy ha nem kezdeményezek, ha nem jelentkezem kitartóan, engem is előbb-utóbb légüres tér, a Nagy Nihil vesz körül. Erre utal néhány – számomra teljesen megmagyarázhatatlan és elfogadhatatlan – rövidzárlat, amelyek jónak vélt és érzett nexusokat szakítottak meg. Nem szabadna azonban miattuk annyit rágódnom...

Január 18.

Ahhoz, hogy ezek az egyéni és közösségi önreflexiók ne torzuljanak önmarcangolássá, bizonyos felülemelkedettségre, történelemfilozófiai távlatokban való elmélkedésekre van szükség. Az utóbbi időben nagy segítséget kaptam ehhez Enrico Berlinguertől, aki éppen a lengyel eseményekkel kapcsolatban szögezte le határozottan, hogy a „létező szocializmus” rendszere csődöt mondott.

Január 22.

Azt hiszem, jól sikerült a továbbképzést záró megbeszélés. A szerkesztőség okosan, becsületesen szerepelt. Füleli, aki a Művelődési Bizottságban a lapot ellenőrzi, és jóhiszemű embernek mutatkozik, elmesélte, hogy amikor átvette ezt a szerepkört, ott találta az előző cenzor (egy Popa Margit nevű, filozófiát végzett volt hallgatónk) 28 oldalas jelentését, illetve feljelentését. Mikor kerülnek majd napfényre az ilyen dokumentumok, amelyekből az adott helyzetben érvényesülő nonkonformizmusunk is kiderül?

Február 27.

Több mint két hete tart a „szükségállapot”, amelynek két meghatározó összetevője, tényezője van: 1) belső szempontból a felemelt ár; 2) külső

vonatkozásban a magyarországi kapcsolatok felfüggesztése. Együtt és külön-külön ezek a mozzanatok, a maguk sosem-volt jellegével, rendkívül súlyos következményektől terhesek, s ha nem változnak meg, fatálisok lehetnek – egyéni, szerkesztőségi és nemzetiségi vonatkozásban. A háttérben pedig a romániai, kelet-európai, sőt globális válság, a maga változatos megnyilvánulásával. És (legalábbis pillanatnyilag) kiúttalanságával.

Két napja itt van Molnár Guszti, akivel folytattuk az **Igazság** szerkesztőségében kifejtett munkámról készülő magnó-beszélgetést. A „fejemre olvasott” idézetek – főként nemzetközi-munkásmozgalmi tárgykörben közölt írásaimból – még tudatosabbá tették, milyen szellemi, erkölcsi és stiláris romlást idézett elő nálam is a dogmatizmus. Felelőtlen, felületesen magabiztos nyilatkozatok, az akkoriban kötelezőnek vélt címkézésekkel együtt. Tudatállapotom talán valaminő ideológiai holdkórossághoz volt hasonlítható. A lágerből szabadulva megvalósulni láttam chiliasztikus várakozásaimat, s ez az eddigi történelem folyamán kevés „millenaristának” adatott meg. Ábrahám kebelén, „otthon” éreztem magam, s a „vörös hold” vonzásában nagy lendülettel ítélkeztem. Mindezt pedig legmélyebb hajlamaim és régebbi nézeteim ellenére tettem. Mintha tényleg valamilyen tudathasadás uralkodott volna el bennem.

Március 10.

Szerkesztői pályám legválságosabb s ami újszerű, legkilátástalanabb heteit éltem át. Abszolút premierként erős levertség is jelentkezett. Az ún. „rentabilizálással” (mintha egy ilyen folyóirat fenntarthatná magát előfizetésekből és példányonkénti eladásból), az új árral kapcsolatos huzavona még tart. A 25. évfordulón ez a fejlemény, amelyet nem gazdasági okok, hanem politikai célok határoztak meg, felborította mindazt, amit előfizetők, olvasók verbuválásában eddig elértünk. Ez az állapot egyrészt leszerelően hat, hiszen tehetetlenségre kárhoztatottként szenvedem végig a bajokat, másrészt viszont – ellenhatásként – kezd ismét a cselekvésre, ellenállásra való készítés erősödni. Akár „végső csata”-ként is, mint több évtizedes közéleti tevékenységem záróaktusa.

A tartalmi javítások s az új előfizetők gyűjtése során ki fog tűnni, mennyire ragaszkodik a közönség a laphoz, és milyen áldozatra hajlandó. Ez a próba természetesen csak a szerkesztőség aktivizálódásának a körülményei között alakulhat kedvezően. Döntő tehát a kezdeményezés, a cselekvés; az inercia s az önfeladás csábításai nem lebecsülhetők.

Március 18.

Még mindig tart a jövedelmezőség és az új árak körüli idegörlő bizonytalanság. (Mintha ez is lenne a hivatal szándéka?)

Közben Bukarestbe kellett utaznom, ahol a központi sajtóosztályon ezekről a kérdésekről tárgyaltunk. Inkompetencia, zűrzavar – esetenként

kifejezett rosszindulattal keverve. Florescu főfunkci „jóvótából” veszélybe került a külföldi (főként magyarországi) előfizetésekből összeálló jövedelem. Itt a rossz szándék nyilvánvaló volt.

Sajnos, a naponként érkező Hiob-híreket, a romboló ukázokat egyre nehezebben viselem el, teljesen megbénítanak. Muszáj azonban erőt vennem magamon, már csak azért is, hogy az egyetlen emberhez méltó módon, a helyállással, az ellenállással válaszoljak a kihívásokra. Nem én kerestem ezeket a konfliktusokat, de ha rám kényszerítik ebben az ellenem is irányuló formában, nem térhetek ki előlük, mint a múltban nemegyszer tettem. Ez az egész borzalom-komplexum felidézi bennem G. G. két világháború közötti sziszifuszi küzdelmét a **Korunk** életben tartásáért. Nem tudom – megőrizvén az arányokat –, kinek a helyzete és erőfeszítése volt emberileg-erkölcsileg elviselhetőbb.

Ma ötlött fel bennem, hogy – a tűzbiztonsági-kiürítési tervek és helyrajzok mintájára – nekünk szintén fel kellene készülnünk (több variánsban is) a várható vészekre. Végre valami ösztönző élményben is részem lehetett: március 15-i tévébeszélgetésemnek jó volt a visszhangja.

Május 10.

A napokban lett vége (ideiglenesen) az új árral s a létszámmal kapcsolatos, feszültségekkel telített, rendkívül nehéz szakasznak. Az ár: 12 lej, a létszám is: 12, tehát senkit sem kell utcára tenni.

A példányszám felső határa: 4500, de most csak négyezret nyomunk. Ebből több mint 2000 példány Magyarországra megy. De mi lesz, ha Florescu beváltja fenyegetését, s csak önköltségen (31 lej) engedélyezi a kivitelt? A másik csapás: levágták a külföldi tiszteletpéldányokat, s így „hírünk a nagyvilágban” ezentúl csak egyéni pénzekből lehet némiképp fenntartható. Sajnos, legalábbis eddig, a szerkesztőség nehézkesen reagál a fokozott lapterjesztési tevékenység igényére. Mintha nem egyéni létérdekükről is lenne szó...

Ha a jövedelmezőség elérésére irányuló akció lezárulása némi nyugalmat hozott, a Lăncrănján-könyv megjelenése s mindaz, ami körülötte felszínre került, szörnyű izgalmakat váltott ki. Leverő minden: maga a tény, hogy legfelsőbb ösztönzésre, rövid idő alatt – más magyarellenes és antiszemita megnyilvánulásokkal együtt – ez a förmedvény napvilágot láthatott; és az is, hogy az ajnározó hírverést (a kolozsvári pártaktivistáknak történt beajánlása) a Méliusz-féle cáfolat közlésének elsabotálása, a Domokos Géza és a Kriterion elleni támadás követte. Nem kevésbé leverő a tiltakozások gyér száma, az atomizáltság, a román értelmiség hallgatása, az autogén-tréning alkalmazói elleni hecckampány. Mindez az ötvenes évek legrosszabb emlékeit eleveníti fel.

Voltak pozitív mozzanatok is: Bugnariu nagyszerű egyetemi előadása az antifasizmusról, míg a lap szempontjából a Bolyai-díj kiosztása volt sikeresnek tekinthető. Egyénileg kedvező esemény volt, hogy a **Valóság**

4. számában megjelent a Tóth Pál Péterrel készített interjúm, a Magvető Kiadó pedig elhatározta, hogy kiadja könyvemem.

Július 27.

Lassacskán eltelik a nyár, amely – a baljós előjelekkel ellentétben – viszonylag nyugodt heteket hozott. Meghatározó volt természetesen a kultúrkongresszus, amely a júniusi plenáris szellemében nem indított el valamilyen új „kulturforradalmat”. Nem tudni, milyen erők léptek működésbe, kik kerekedtek felül, de tény, hogy a nacionalista-antiszemita offenzíva nem zárult áttörő sikerrel. Kiváltotta viszont az első csoportos tiltakozásokat, s ez rendkívül fontos nívumot jelent.

A magam egyéni frontján bátorító volt, hogy Radu Ioanidnak sikerült megvédenie általam irányított doktori disszertációját a román fasizmus ideológiájáról. A Bugnariu-féle előadás után ez is egy fasizmusellenes egyetemi megnyilvánulás volt, de – sajnos – kis közönség előtt. Állást foglalt viszont Iorgu Iordan akadémikus, Bugnariu, aki levelező tag, és Valter Roman. Egy hétre rá azonban Eugen Barbu lapjában, a nacionalisták egyik orgánumban, már megtámadták Radut, mert azt merte állítani, hogy volt román fasizmus, és tömegalappal is rendelkezett. A „gang” tehát hatékonyan működik, miközben a Lăncrănjan-féle uszítás semmilyen komoly elutasításban nem részesült.

Ráczy Győző egy hónapig a klinikán volt súlyos depresszióval, ami az adott körülmények között a lehető legrosszabbkor jött, s tovább bonyolítja az amúgy is komplikált helyzetet, kettőnk romló viszonyát. Mi lesz ebből?

Megjelent az 1982-es évkönyv **Metamorphosis Transsylvaniae** – kissé pretenciózis – címmel, de szerencsére néhány jó valóságfelmérést tartalmaz. A fülszövegen jeleztem, hogy a 25 évvel ezelőtt elvetett magból, igaz, későn, de biztató termést arathattunk be. Most indul a **Korunk**-füzetek 1. számával az új vállalkozás, készül a képzőművészeti albumunk is. Talán nincs minden elveszve...

Ugyanakkor a szerkesztőségen belüli személyi ellentétek egyre inkább zavaróak. Rácznak, miután kijött a klinikáról, mintha megváltozott volna személyiségképlete. A hatalom szervei Kántor Lajos fejét követelik, benne látják minden – számukra – rossz kútforrását. A vele szemben megnyilvánuló nagyfokú bizalmatlanság persze ellenünk is irányul.

December 30.

November elején Bukarestben voltam, ahol Fejessel, Vinczével, Florescuval és a Művelődési Bizottság országos alelnökével, Ștefănescuval találkoztam. Nála a leállított Tamási-cikkemről, a szerkesztőség gondjairól volt szó – inkább pozitív szellemben. Viszonylag jó hangulatban tértem haza, mert úgy láttam, hogy még van némi el nem használt szellemi-politikai tőkém, amit jobban és hatékonyabban lehetne/kellene a lap érdekében bevetni. Itthon ez a „sikerélmény” 24 óra

alatt semmivé foszlott. Decemberben mind a szerkesztőségben belül, mind a lap helyzetében újabb kedvezőtlen jelenségek, rossz kilátások bukkantak elő. Aradi Jócó állása veszélybe került, mert felesége Nyugatra disszidált, a novemberi szám csak most jelent meg, de kivették belőle az Illyés Gyulával kapcsolatos anyagot (eredetileg interjú lett volna). Decembertől átkerültünk Koppándi Sándor ellenőrzése alá, s a számot ötször kellett átalakítani, ő kivette – minden magyarázat nélkül – az elidegenedésről szóló nagyobb írásom harmadik (a nemzeti elidegenedést tárgyaló) részét. A Tamási Áronról írt esszémnek **A Hétből** való kidobása miatt konfliktusba került Huszárral, sőt állítólag a Művelődési Bizottsággal is, ám ennek árnyéka ránk is vetül. Úgy látszik, míg a Kritérionnak sikerült a mélypontról kiemelkednie, s ez – többek között – annak köszönhető, hogy nem tartozik Florescuhoz, a mi jövőnk nagyon kérdéses.

Január folyamán még egyszer elmegyek Bukarestbe, hogy javítani próbáljak a helyzetünkön. Várom – ezzel kapcsolatban – Domokos Géza értesítését, akit Enache központi propagandatitkár fogad, ő pedig fel akarja vetni mind **A Hét**, mind a **Korunk** tarthatatlanná váló helyzetét.

A búcsúzó év mérlege deficitese, s az 1983-as kilátások sem biztatóak. Marginalizálásom egész évben folyt, ami az adott szituációban nem is baj. Sőt! Elhatározásom, hogy nem adom olcsón a bőröm, nem akarok mások, de főként magam előtt szégyenkezni.

1983. február 1–2.

Az új év a szerkesztőségben viszonylag csendben, a magam és a lap jövőjét tekintve azonban teljes bizonytalanságban kezdődött. A decemberi s a januári szám: teljes csőd minden vonatkozásban, de ez talán még nem egészen konkludens a jövő szempontjából. Feltehetően teszt-érvényű lesz a februári szám sorsa. Azon fogom lemérni, hogy lehet-e még lapot csinálni a Koppándi-féle cenzorság alatt. Vállalhatom-e még a szerkesztést?

Februárra maradt a bukaresti út, hogy még egy nagyobb erőfeszítést tegyek. Eddig semmit sem sikerült elintézni, minden rétes tézstaként a végtelenségbe nyúlik. A lap állandó és nagybodó késésekkel kerül az olvasóhoz, késik az új évkönyv, valamint a 2. sz. füzet is. Levélben fordultam több barátomhoz (Bodor, Szász, Veress, Méliusz), beavattam őket a lappal kapcsolatos gondjaimba. Okos ötleteket, javaslatokat kaptam tőlük. Méliusz pedig egy legfelsőbb helyre kerülendő beadványt javasol.

Komoly nehézségek mutatkoznak a **NyIrK**-nél is.

Az évnyitó szerkesztőségi értekezleten – „mi a teendő?” jelisével – bizonytalanságban tapogatózva, mélyen a hullámvölgyben, egy „entrópiaellenes” szerkesztésről, terjesztésről beszéltem. Úgy látszik – mondtam – véget vetettek a nemzetiségi problematika nyílt taglalásának, s ezért az ilyen jellegű témákat implicit módon kell tárgyalni. Számításba vehetnénk egy megújított transzszilvanizmus jegyében

kialakított „szellemi kisebbségvédelem” tervének kikovácsolását, amely továbbra is az együttélés alternatívájára épülne. (Felkértem Veress Danit, dolgozzon ki erről egy távlatos koncepciót.) Muszáj felfrissítenünk a korszerű információt biztosító szolgálatunkat, de tudom, hogy ez egyre nehezebben valósítható meg. Mindehhez, persze, idő és ember szükségeltetik. Csak legyen még kifutási időnk...

Március 5.

Ötónapos kötélhúzás után, sorozatos egyezkedések „eredményeként” végre megjelent **A Hétben** a Tamási Áron és az erdélyi népi irányzat kapcsolatát bemutató írásom. Sajnos, komoly árat kellett érte fizetni. Kivették a Szabó Dezső elfogulatlan, árnyalt elemzését megkísérlő passzust. A februári és márciusi számokra adott „nihil obstat”-okkal együtt most úgy tűnik, hogy a „húzd meg – ereszd meg” váltógazdaságban pillanatnyilag lazábbra engedték a gyeplőt. De meddig?

A szerkesztőséget újabb komoly veszteség érte: Aradi bejelentette, hogy – felesége után – most ő is kivándorol. Vele az az ember távozik, aki, noha a szerkesztésben nem volt gyors és operatív, jó világkitekintést biztosított, s a nonkonformista fiatalokkal egész Erdélyben kitűnő kapcsolatokat teremtett. Kivel lehet őt helyettesíteni?

A jelzett javuló tendenciával szöges ellentétben – és nyilván ez a valóban jellemző és meghatározó irányzat – utasítást kaptunk, hogy a hazai történelmi tárgyú írásokat külön ellenőriztessük. Muszat, az ismert udvari, nacionalista történész lett a főcenzor: tényleg kecskére bízták a káposztát. Ezzel az intézkedéssel a történelem kisajátítása újabb stációhoz érkezett. Mindez pedig a két ország közötti kapcsolatok romlásának a feltételei között történik. Nagyon aggasztó Bori Imre cikke Illyés Gyula ellen, ami minket közvetlenül is érint, mert tőlünk kivették a születésnapja alkalmával készült interjút.

Ilyen körülmények között sem mondok le arról a kissé Don Quijote-i igyekezetről, hogy a román értelmiség elérhető elitjével megőrizsem az érintkezést, és valamilyen párbeszédfélét fenntartsak. Ezért mentem bele a Bugnariuval való levélváltásba. Persze az is dolgozhatott bennem, hogy „dixi et salvavi animam meam”.

A múlt hetekben ült össze a **NyIrK** szerkesztőbizottságának bővített ülése, hogy a folyóirat 25. évfordulója kapcsán mérleget készítsen. Személyi döntéseket is kellett hozni Kelemen Béla halála után. Szabó Zoltán a nyelvészeti, Antal Árpád az irodalomtörténeti anyagokért felel, a magam szerepét kizárólag abban látom, hogy a szakembereknek segítsek. Ezért is maradok továbbra a posztomon.

Augusztus 30.

Tegnap nyomták ki a júliusi számot, amely majd szeptember első felében kerül az olvasó kezébe. Tartalmilag nem nagyon vonzó, s ez még

fokozottabban elmondható az augusztusi számról, hiszen tele lesz fanyelven írt ünnepi szövegekkel. Közben, az új „tisztogatások” okán mélyül mindenütt a szorongás, a bizonytalanság. Régi emlékek kísértének, egy olyan gyakorlaté, amelyet már túlhaladottnak hittünk. Az involúció a hetvenes évek elején kezdődött, az ún. „mini-kultúrforradalommal”, de hosszabb időn át még maradt bizonyos játékterünk. Most viszont a romlás folyamata felgyorsult, s általános távlatvesztést idézett elő. A sok baj között is dolgozom az új könyvön, de a körülmények nem a legösztönzőbbek.

Ilyen viszonyok között kell a novemberi (Kós Károlynak szentelt) s a decemberi (65 év Nagy-Románia megszületése óta) számot előkészíteni. A Kós-centenárium egyrészt szervesen beilleszkedhet a transzszilvanizmus, G. G. körüli vitákba, másrészt máris látható, hogy komoly akadályokba ütközünk. Teljesen érthetetlen és önkényes módon kivették a lapból a Fábíán Ernő új könyvére való hivatkozásokat azzal a megjegyzéssel, hogy „ünnep előtt ez a könyv nem említhető”, hiszen elmarasztalja Gaál Gábort. Egyidejűleg post mortem – feljelentették Kóst, aki 1941-ben a kolozsvári **Ellenzék**ben a bécsi döntést magasztaló cikket közölt. Meglátjuk, mi lesz mindezeknek a következménye a **Korunk** novemberi számának viszonylatában. Nem kisebb gond előzi meg a decemberi, évfordulós számot sem, hiszen az együttélés és ideológiája mélypontján kell összeállítani, mégpedig úgy, hogy Isten és császár is megkapja benne a magáét. A magam részéről Bălcescut, az eszményi ébresztőt, a néptestvériség apostolát készülök felidézni.

A jövédmezőség továbbra is Damoklész-kardként lebeg a fejünk felett. Képtelenség elérni, de a megvalósíthatatlan feladat szempontjából sem volt haszontalan, hogy Nagy Györggyel, Balázs Sándorral és Beke Györggyel tanácskoztam, és – érzésem szerint – megszilárdítottam velük a kapcsolatot.

Szeptember 18.

Tegnap nyomták ki, de még nincs a piacon az augusztusi szám. Mint előre látható volt, gyengécskének sikeredett, de a szeptemberi összeállítás jobbnak ígérkezik.

Ceaușescu máris vészjósló légkört teremtett. Mangaliai beszédét, amely az eszmei terror újabb szakaszát nyitotta meg, most mindenütt feldolgozzák. Ez a Kolozs megyei pártbizottságnál is lezajlott, a gyűlés végén pedig felolvasták a nyáron nálunk is járt brigád konklúzióit. A **Korunk**at is – mint várható volt – elmarasztalták, ám ez a szöveg szöges ellentétben van azzal, amit akkor nekünk mondtak. Ezt szóvá is tettem, a propagandatitkár viszont azt felelte, hogy még örülhetek ennek a változatnak, mert az igazi verdiktum sokkal keményebb volt. Mit lehetett erre válaszolni? Egyébként őt is nagyon elővették „mangaliai szellemben”, s ennek hatása alatt az eddiginél sokkal éberebb és harciasabb lett. De nem rosszindulatú.

Akció bontakozott ki az egyetemen működő magyar csoportok megmentéséért. Balogh Edgár és Demeter János a felsőbb hatóságokhoz fordult; Vlad Ion, a rektor, korrektül viselkedett. Összehozta őket a minisztérium potentátjával, de ez még semmire sem biztosíték. Pascu is támogatja a magyar nyelvű történelemoktatás folytatását. Ezek a kezdeményezések – a magyar zeneiskola megvédésével együtt – azt mutatják, hogy erélyesebb fellépéssel még mindig el lehet érni valamit.

Közben az egész kurzus egyre deprimálóbb. A legújabb merénylet és botrány egy Barbu Zaharia nevű zugirónak **Ademenirea** (Csábítás) című, a kolozsvári Dacia-Könyvkiadónál megjelent könyve, amely a Lăncrănjan-féle szellemben tárgyalja az 1944-es észak-erdélyi eseményeket.

Szeptember 28.

Nincs, úgy látszik, nem is lesz béke az olajfák alatt. Barbu Zaharia könyve az irredentizmus vádjával ítéli el az 1944–1950 közötti magyar baloldalt, ám található benne jogos kritikai észrevételek az akkori pártpolitikában érvényesülő anacionális vonallal szemben.

Tegnap találkoztam Csetri Elekkel, akitől megtudtam, hogy az idén a történelem szakon mégsem lesz magyar nyelvű előadás. A magyar diákcsoportok minimális létszámát megszabó rendeletet szigorúan betartják. Ezek szerint a remények újból délibáboknák bizonyultak: mégsem lehet elintézni semmit.

Október 16.

E hó 7-én – háromhetes várakozás és egy intervenció után – fogadott az új megyei első titkár. Újabb illúzióval lettem szegényebb. A beiktatását követő hetekben tanúsított jovialitása, a közellátásra fordított látványos figyelme – népszerűséget hajhászó fogások voltak. A beszélgetésből kiderült, hogy sem az értelmiség, sem a kisebbségek kérdése nem érdekli komolyan. A fogadtatás részéről tartózkodó volt, de inkább bizalmatlanságot, mint ellenséges viszonyulást árult el. Voltak oldottabb pillanatok (mosolyok kíséretében), de érdemben nem jutottam semmire. Elvi jelentőségű problémákban (a Zaharia-könyv, az egyetem) merev visszautasításban volt részem. Érveit a beolvadást igazoló, a sajátosságokat lebecsülő tételekből válogatta össze. Nem találtam megértésre a lapból kivett anyagok ügyében sem. Várakozásom tehát, hogy az elődje által körém vont vesztegzárból kijutok, ismét naivitásként érvényesült.

Sajnos, most már odaát Magyarországon is aggasztó jelenségekkel találjuk magunkat szembe. Hajdú János cikke az **ÉS**-ben, amelyben durván megtámadja Csoórit, nagyon elszomorító.

Folytatom a levelezést Egyed Péterrel. Ez nyilván pótcselekvés, de talán valami ösztönző hatása mégis lesz.

Október 24.

Fokozódik a rossz irányú eszkaláció: Huszár Sándornak és Horváth Andornak **A Hét** éléről való leváltása új szakaszt nyit. Holnap megyek Bukarestbe, hogy átvegyem az évkönyv szétverése után megmaradt résztliket, s ezt az utat arra is fel akarom használni, hogy részleteket megtudjak. Kirúgásuk hírére azonnal felhívtam mindkettőjüket, hogy szolidaritásomat kifejezzem. A helyükre kinevezettek – legalábbis számomra – ismeretlenek.

Október 30.

Bukarestben egy traumatizált társaságot találtam. Le vannak törve **A Hétnél** történtek és a Zaharia könyve miatt. Mindkét esemény baljós perspektívában értelmezendő. Mi és ki következik? Demény Lajos szerint: én. Ezt Fejestől hallotta, aki a Magyar Dolgozók Tanácsának egyik feje. Meglátjuk. Az adott szituációban ez lenne a legjobb. Az évkönyvből sikerült valamit megmenteni, de a pénzügyi kalkulációk felborulnak.

Nagy kérdőjel továbbá, hogy mi lesz a Kós-centenáriummal, illetve a novemberi számmal.

Az ellenem irányuló támadás előjeleként kikezdték a Mikó-kötethez írt bevezetőmet. Ezt két forrásból is tudom (Francisc Păcurariu és Lusztig Olivér). Átolvastam újból a szöveget, megállapíthattam, hogy csak nagyon nehezen minősíthető a horthyzmus védelmének. Megpróbálom az ügyet tisztázni, és Păcurariu segítségét is igénybe venném, ha erre hajlandó lesz.

November 9.

5-én, szombaton elindult megyei szinten is a Kós-botrány. A propagandatitkár indulatosan megvádolt, hogy úgy adagoltam a centenárium és az egyesülési évforduló anyagait, ami bizonyos tendenciát fejez ki. Ilyen hangon – hivatalos helyről – még senki sem beszélt velem. Eljött számukra a rég várt alkalom pillanata?

A boszorkányüldözésnek mutatózó akció nem csupán intézmények és személyek, hanem eszmei fogódzók, jelképek ellen is irányul. Úgy látszik, megkezdődött az egész ún. nemzetiségi ideológia lebontása. Ez a fordulat egész munkásságomat érinti. Mit tegyek?

November 10.

Megjött a verdiktum: nincs, nem is volt Kós Károly. Ezt újításnak is lehet tekinteni. Eddig, a „gettóban”, a magunk esze és becsülete szerint értékeltük, illetve újraértékeltük hagyományainkat. Jól vagy rosszul. Most ezt kívülről teszik. Az a kő, amelyet Raoul Șorban dobott el, már sok mindent tört össze útján, és kérdés, hogy hol áll meg.

November 12.

Meghalt Valter Roman, s ezzel – Miron Constantinescu után – elvesztettem a másik régebben a felső pártkörökhöz tartozó embert, aki időnként segítő szándékú érdeklődést tanúsított a **Korunk** iránt. Ez a figyelem – marginalizálódásának mértékében – nőtt az utóbbi években. Amikor utoljára, néhány percre, találkoztunk a Kisseleff úton, felfelé mutatva jelezte, hogy honnan és kitől jött a bátorítás a R. Zaharia-féle könyv megjelentetésére. De azt is mondotta (valószínűleg önmagát is bátorítva), hogy talán itt-ott még mindig lehet valamit csinálni. De hol és mit?

December 3.

A BBC és a SZER románul és magyarul közölte, hogy – Huszár és Horváth után – engem is menesztenek, sőt már le is váltottak. Mi ez? Rémhír vagy a valóság megelőzése? Az elkövetkező napok megmutatják.

December 23.

A dolgok „logikájába” tartozik, hogy napokkal ezelőtt az utcán rosszul lettem. Az EKG bizonyos elváltozásokat mutat, de ezek súlyosságát nem tudom megítélni. Valószínű, hogy gyógyszerekkel és „megfelelő” életmóddal a nagyobb bajokat még el lehet kerülni.

1984. január 23.

Ezt az életmódot biztosítják számomra a sorozatos feljelentések és valóságos nyomozások, amelyekre – Keszi-Harmath Sándornak a kalotaszegi egykéről meghirdetett, de a szerkesztőségnek nem engedélyezett előadása után – egy Stoica nevű megyei apparatcsik irodájában került sor. A laptól jelen volt még Herédi, Szilágyi Júlia, Rácz. Stoica – a nyomozó és vádló pózában – bűneinket olvasta fejünkre. A célpont főként én voltam. Ezek szerint: a) nem foglalkozunk eléggé a pártfeladatokkal, az évfordulókkal, nem mozgósítunk magyar személyiségeket, szerzőket, és nem vagyunk elég harciasak a polgári ideológiával szemben; b) a múlt évben kb. 60 írást vettek ki.

Nekem szóló szemrehányások: a) „becsempésztem” a Jaspersről szóló esszémet(?); b) leadtam a **NyIrK**-ben Beke megemlékezését az elhunyt Kurkó Gyárfásról, amelyet előzőleg a **Korunkból** már kiemeltek; c) meglepetésszerűen kitűztem Keszi-Harmath előadását, noha előzőleg már eltanácsolták; d) a legsúlyosabb, hogy névtelen feljelentés érkezett, amely szerint a kidobott Kós-anyagokat Magyarországra akarjuk kicsempészni. (Néhány napra a cikkek valóban eltűntek a szerkesztőségből, de aztán előkerültek. Valahol a szeku keze benne van a játékban.); e) a februári számban közölni készülünk Faragó József írását, noha ő „adatokat szolgáltatott ki a külföldnek”. Stoica vádbeszéde és érvei teljesen az ötvenes évek autodaféit idézték fel: „Keszit évekkel ezelőtt már kitették az

egyetemről”, „Faragó gyanús”, és Balázs Péter „le volt tartóztatva”, de én mégis közöltem a Szervátiuszról írt cikkét stb. stb.

Herédi a demográfiai törekvéseinket védte, Julika a névtelen feljelentők erkölcsiségét firtatta, Rácz pedig alátámasztotta a vádakat.

A helyzet, helyzetem valóban tarthatatlanná vált.

ZÁRÓAKKORDOK

1984. június 4.

Az elmúlt hét a záróakkordoké volt. R. Gy. visszajött Bukarestből a szétvert májusi számmal. Kivették Balogh Edgár cikkét Benedek Elek levelezéséről, a Gazdáét Vita Zsigmond könyvéről stb. A megye által kidobottakkal együtt kb. 2 ív.

Az ISIAP igazolást kért az évkönyv többlet-költségeiről, R. Gy. nem volt hajlandó aláírni a levelet. Újabb inszinuálás: velünk közölték az eltanácsolt részeket, de mi nem hajtottuk végre az utasítást. Kedden telefonáltak a megyétől, hogy olvassam el a büro jelentését, majd szerdán vegyek részt az ülésen. A jelentés (Stoica műve) kizárólag a **Korunkat** támadja, teljesen elferdítve a tényeket. Nem foglalkozunk a hazai társadalmi kérdésekkel, a pártpolitika nincs jelen, elszigetelődünk, nem tükrözzük a románság problémáit. Még aznap beadtam írásban a lemondásomat, kérve az egyetemre való áthelyezésemet is. Áadtam egy másolatot a rektornak. Az ülésen nem olvasták fel a jelentést. Az első titkár joviális volt, Sasu propagandatitkár semmitmondóan szólalt fel. Én megvédtem a lapot két fő kérdésben. A zárszóban Moga első titkár ugyancsak „joviálisan” kijelentette, hogy a jelen levő négy főszerkesztő közül csak én megyek el a gyűlésről elégedetlenül. Nem konkretizálta, hogy ezt mire érti. Feltehetően arra, hogy nem engedik meg a lapnak a honi magyar tematika tárgyalását.

Vajon mikor reagálnak a lemondásra és hogyan?

Június 23.

Az agónia kínosan elhúzódik. Sehonnan semmilyen válasz. A légüres tér teljesen körülvesz, a hivatal nem áll velem szóba, egyetlen kérdés sem oldódik meg. A karkai **Kastély** – ehhez képest – egy racionális, minden irányban kommunikáló helynek számít.

A beavatkozás eskalációja folytatódik. Tegnap, miután hetekkel ezelőtt összes terveinket (szerzők neveivel) előzetesen jóváhagyták, utasítás jött, hogy a júliusi–augusztusi számokat teljes egészében az évfordulónak kell szentelni. Minden kommentár felesleges.

Mondják, hogy a természet legtöbbször kegyes hozzánk, amennyiben az öregedés folyamán fokozatosan csökkenti, illetve megszünteti számos szükségletünket, s így nem fáj, hogy nem is tudjuk őket kielégíteni. Mutatis mutandis: így múlik el tőlem a szerkesztés. Mindig, még a legnehezebb

szakaszokban is találtam valami értelmeset ebben a munkában. Most már teljesen értelmetlenné vált számomra. Teher, sőt kín minden ott töltött nap. Csak most kezdem átérezni a legtöbb ember türelmetlen vágyát, hogy nyugdíjaztatásával megszabaduljon az értelmetlen, kellemetlen munkahelyétől.

A lap degradálódása elválaszthatatlan az olvasóközönség, az értelmiségi közvélemény teljes atomizálódásától, sőt megszűnésétől. A cikkek visszhang nélkül maradnak, nincs beszéd vagy vita körülöttük. Itt is a légtüres tér terjed. Szörnyű Nihil uralkodik el. Mit lehetne csinálni e folyamat megállításáért? A tehetetlenség bénító, demoralizáló hatása egyszerűen elviselhetetlen!

A romlásnak ebben a folyamatában egyetlen pozitívumként mutathatjuk fel az antropológiai évkönyvet (1983–1984). Benne megjelent az etnikumról szóló tanulmányom. Az évkönyv elfogyott, s az **ÉS**-ben szép méltatást kapott. Ez a „búcsú a fegyverektől” is jelzi, hogy, annyi sikanéria ellenére, mit lehetett még egy évvel ezelőtt létrehozni.

Július 7.

Comedia infinita... Tegnap végre fogadott Sasu titkár; sajnós, Stoica jelenlétében, ami megváltoztatta a beszélgetés jellegét. Kérdeztem, mit döntöttek az egyetemre való visszatérésemmel kapcsolatban. Kijelentette, most nem tud választ adni, mert meg kell beszélnie az egészet az első titkárral. Egyébként szombaton eljönnek a szerkesztőségbe, hogy konkrétan megtárgyaljuk a sürgős problémákat.

Ez a megbeszélés „szívélyes hangulatban” zajlott le. Ismét felvettem a legégetőbb és legsürgősebb gyakorlati kérdéseinket. R. Gy. nem nyomatékositotta megoldásuk fontosságát – kivéve a Veress Magda felvételét. (Egyébként lehetséges, hogy ez valamilyen formában rendeződik.)

A titkár a „nyájas beolvasztó” szerepében lépett fel.

Civilizált, jó modorú fiatalembernek mutatkozott, aki filozófiai adjunktus és kutatóintézeti igazgató is volt...

Egyébként már látszik, hogy az egyetemre való visszatérésem nem fog sikerülni. Mind országos, mind helyi vonatkozásban nem kedvezők a körülmények, s a rektor ígéretei is ígérek maradtak. Így bízzál bennük...

A **Tiszatáj** 7. számában megjelent Vekerdí túlzottan elismerő recenziója a könyvemről, amelyben pozitívan elemzi a Bretterrel való viszonyomat. Ez nagyon fontos.

Július 13.

Tegnap a rektor közölte, hogy Mogával és Sasuval folytatott megbeszélése után csak annyit mondhat, hogy kitértek a válaszadás elől. Nem nyilatkoztak sem a **Korunk**tól való távozásomról, sem az egyetemre való visszatérésemről, ő nem tudja tanári működésemet

meghosszabbítani. Ezzel véget ért ez a pályám, amelyet 1949 óta hol félnormával, hol egész munkakörben (1952–1957) láttam el. Valószínű, hogy az említett taktikával Moga és Sasu meg akarta akadályozni az egyetemen való maradásomat, s efelől biztosak is kívántak lenni arra az esetre, ha a szerkesztőségben kiadják az obsitos levelem.

Nem érdektelen felidézni a szerkesztői és tanári munkám – gyakran változó – egymáshoz való viszonyát, amelyen belül, korszakonként, hol az egyiket, hol a másikat tekintetem fő tevékenységemnek. Az utóbbi időben azonban valaminő egyensúly és termékeny interferencia jött létre közöttük. Ezt néhány jó egyetemi évfolyam, illetve kitűnő hallgató is biztosította. A szerkesztői, tanári és a szerzői (kutatói) munkám között jó összhang alakult ki. Most a három közül csak az utóbbi marad meg, de – sajnos – a teljes bizonytalanságban a közlést illetően. De meg kell tanulni így is dolgozni...

Közben totálissá vált a szerkesztőség fölötti ellenőrzés. A jövőben minden rendezvényt előre be kell jelenteni és engedélyeztetni. Ez a szabály érvényes a kiállításokra is olyan értelemben, hogy csak előzetes zsűrizés alapján fogják mindegyiket engedélyezni. Tehát nem csupán a lap minden egyes számának a megjelentetése kerül sziszifuszi erőfeszítésbe, de minden kiegészítő tevékenység (**Korunk**-füzetek, évkönyvek, kiállítások stb.) hatalmas energiátöbbletet követel, és roppant nehézségek legyőzését igényli. Nagy kérdés, érdemes-e.

Szept. 28. du. 3 óra

Finita la comedia! Most jövök Sasu titkártól, aki – feketekávé mellett – közölte, hogy lemondásomat elfogadták. A tónus ismét nyájas volt. Kijelentette, hogy szeretné, ha a távozás „szépen menne végbe”, ő egy kis szerkesztőségi gyűlésre gondol, ahol megköszönnék szolgálataimat stb.

Azt válaszoltam, hogy régóta vártam ezt a fordulatot, a lemondó levelemben viszont az egyetemre való visszatérésemet is kértem. Ezt a rektor – rájuk hivatkozva – nem teljesítette. Ilyesmi velem fordul elő először az egyetem életében. Ami a szerkesztőséget illeti, nyugodt a lelkiismeretem, néhány, szinte elkerülhetetlen mulasztást, hibát leszámítva, úgy érzem, hogy becsületesen szolgáltam a román–magyar barátságot. Éppen ezért nagyon megdöbbenett, amikor a nyáron egy torzító, hamis jelentést terjesztettek a büró elé. Ettől eltekintve, két éve furcsa módszereket is alkalmaznak velem szemben. Megkerülnek, hátam mögött intézkednek. Az is nagyon rosszul esett, hogy egyszer sem talált alkalmat arra, hogy fogadjon, s a kérdéseket mélyebben megtárgyaljuk.

Ez a kis jegyzetfüzet épp időre telt meg, a következő szakaszban új krónikát kell kezdenem. (Ha lesz kedvem hozzá...)

Szept. 29.

Talán jelképes, hogy a „búcsúikkem” a lapban a **Korunk** antifasiszta hagyományait idézi fel, nem kevésbé szimbolikus az sem, hogy K. 85 (nyolcvanöt) sort húzott ki belőle.

A szimbolikához tartozik az is, hogy néhány nappal az obsit átvétele után jutott el hozzám Huszár Istvánnak, a budapesti társadalomtudományi intézet igazgatójának a véleménye, amelyet a bukaresti aug. 23-i díszfelvonulás tribünjén mondott el. Huszár elmondta egy közös ismerősnek, hogy ő hűséges olvasója volt a lapnak, de kb. egy fél éve szomorúan konstatálja a romlást. Ezt a folyamatot igazán nem lehetett tovább zsirálni. Talán már eddig sem lett volna szabad...

Epilógus

Október 3-án reggel 1/2 9-kor megvolt az „ünnepélyes őrségváltás”. Csak azért mentem el, hogy kifejezzem a kollégáknak a köszönetemet. Tényleg el kellett tőlük búcsúznom.

A titkár „méltatta” munkámat, s említette, hogy saját kérésemre mentenek fel stb. Én a G. G.-hagyatékra hivatkoztam, kiemeltem a magyarságtudat s a román kultúrával való jó kapcsolatok további ápolásának a szükségességét. Megköszöntem a kollégáknak a jó együttműködést, s arra kértem Sasut, adják meg a lapnak azt a segítséget, amelyre szüksége van, s amelyet nekem nem adtak meg.

R. Gy. átvette az „örökséget”, hivatkozott az általa átértett „történelmi felelősségre”, sőt – horribile dictu – a lapfejlesztésben szerzett érdemeimre is utalt. Felszólított, járjak be a szerkesztőségbe, éppúgy, mint Edgár.

Summa summarum: R. Gy.-nek nagy része volt az utóbbi két évben a lap tönkretételében, a Kántor s az ellenem indított hajszában. De ha már ő kerül a helyemre, ő még tudja, hogy ki volt G. G., és lehet, hogy végtelen hiúságában jó lapot próbál csinálni. Az is lehetséges, hogy akik ezt nekem nem engedték meg, neki bizonyos mértékig kedvezni fognak.

Október 19.

Az elmúlt két hét folyamán többen is jelezték, kifejezték „szolidaritásukat”. Így járt el Nagy György, Cs. Gyimesi Éva, Benkő Samu, Tóth Sándor, Szász János, Ritoók Emma, Balla Zsófi. Kifejezetten „közösségi” szószólóként Horváth Bandi köszönte meg munkám.

R. Gy., akit a nyugdíjaztatás bürokratikus intéznievalói kapcsán fel kellett hívnom, kijelentette, hogy ama pénteki naptól fogva ő a főszerkesztő, és mivel ketten nem lehetünk ebben a funkcióban, én okt.1-től fogva nyugdíjas lettem. Megjegyeztem, hogy kb. október 6-ig még törvényes évi szabadságomat töltöttem, erre ő „nagyvonalúan” beleegyezett abba, hogy nyugdíjba vonulásomat okt. 15-től számítsák.

JEGYZETEK

I

Az újraindulás előzményei

1. *Bolyai János élete és műve*. Buk., 1953.
2. *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1955*. Buk., 1956.

Rajtolás és tűzkeresztség

1. *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Buk., 1957.
2. Huszár Sándor: *Sorsom emlékezete*. Buk., 1982. 171–172.
3. Csögör Lajos: *Előszó A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben* című kötethez. Bp., 1990. 12.

A Valóság ösztönző példája

1. Kőrösi József: *Harminchárom év a Valóság rabságában*. Valóság, 1993. 10, 11.
2. Pomogáts Béla: *Kuncz Aladár*. Bp., 1968. 113.
3. Schöpflin Gyula: *Szélkiáltó*. Bp., 1991. 105.
4. *Lőcsei Pál: Szembesítem egy találkozással – szembesülésem egy tiltakozóval*. Népszabadság, 1993. nov. 2, 3, 4.
5. Puntea, Bp., 1992. 1.
6. Gáll Ernő: *Társadalmi valóság és társadalomkutatás*. Korunk, 1957. 1.
7. Valóság, 1993. 11. 110.
8. Hegedüs András: *A történelem és a hatalom igézetében*. Bp., 1988. 208.
9. Georg Lukács: *Die Budapester Schule*. Praxis, Edition internationale, 1973. 2–3.
10. Tóth Sándor: *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*. In: *Rólunk van szó*. Buk., 1980. 114–132.
11. Alföld, 1991. 2.; Látó, 1991. 3.
12. Látó, 1991. 3. 357.
13. Vitányi Iván: *Búcsú és remény*. Valóság, 1991. 4.
14. Tóth Sándor: *A Korunk újraindulása 1957-ben*. Korunk, 1993. 1.
15. Ágh Attila: *A kiábrándulás kora*. Valóság, 1993. 10. 72.
16. Gáll Ernő: *Értelmiség, nemzetiség, erkölcs*. Tiszatáj, 1991. 11.

18. Szelényi Iván: *A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai; Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata. In: Új osztály, állam, politika. Bp., 1990. 51–99.*

Tánczos Gábor köreibben

1. Színvonalas, esszészzerű megoldásokat alkalmazó publicisztika mellett Erdéllyel más műfajokban is foglalkozott. Írt rövid jegyzeteket az *Új Tükör*be, s ugyanitt közölte (1978-ban) fényképekkel illusztrált riportsorozatát Kovászna megyéről. Ezek a nem kis műgonddal elkészített riportok a vidéket történelmi, gazdasági, népművészeti szempontból mutatták be. A sikerre kiéhezett Tánczos örömmel tudatta velem 1978. március 22-én kelt levelében: „Soha még ennyi gratulációt nem kaptam, mint Háromszékért.”

2. „Érthető”, hogy a román államnacionalizmus képviselői a nagy magyar író – egyébként visszafogott, mértéktartó – megnyilvánulásaira dühödtek támadásokkal válaszoltak. E kampány stílusát volt alkalmam megtapasztalni, amikor egy tévé-kerekasztal résztvevője a nekünk bemutatott forgatókönyvtől eltérve, a kamerák előtt célba vette Illyést. Az adást és – Demény Lajos történésszel együtt elszenvedett – helyzetünket így reagálta le Molnár Gusztáv (Bíró Péter álnéven) a párizsi *Magyar Füzetek* 1979/5. számában: „Gáll Ernő, a Korunk főszerkesztője és Demény Lajos, a Nicolae Iorga Történelmi Intézet magyar osztályának vezetője rettenetes kínok között, de mégiscsak statisztált. Szubjektív becsületességükhöz nem férhet kétség, de ez az eset mindennél jobban igazolja, hogy ez ma már egyáltalán nem elég.”

3. Ceaușescu nacionalizmusa, magyarellenessége nyíltan már 1959-ben a két kolozsvári egyetem „egyesítését” kimondó gyűléseken megmutatkozott, ahol durva, erőszakos természete is gátlástalanul megnyilvánult. Utána mindig visszafogta, álcázta volna magát, de Simó Gyulától, aki együtt ült vele a doftanai börtönben, hallottam, hogy ezek a vonásai már akkor, a harmincas évek végén kiütözköztek. Persze, a rendszer belső logikája volt és maradt a döntő, az ő jellemvonásai csupán kiteljesedhettek.

4. Ezzel kapcsolatban mondotta – bírálati fenntartásokkal – Cs. Gyimesi Éva a debreceni értekezleten tartott vitaindítójában: „...Csapody Miklós a hetvenes évek második korszakalkotó jelenségét a morálfilozófiának abban a megújulásában látja, melyet mindenekelőtt Gáll Ernő tanulmányai képviselnek. A hatvanas évekhez viszonyítva valóban új jelenségekről van szó, hiszen a sajátosság méltóságának vezéreszméje körül – a második világháború után – most először kerül sor egy kisebbségi ideológia megfogalmazására. Az előzményei ott vannak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és

Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi éthosz szellemi hagyományában, tehát Gáll Ernő valójában a megszakadt folytonosságot teremtette újra.”

A Vásárhelyi Találkozótól a Szárszói Konferenciáig

1. Borbándi Gyula: *Népiség és kritikai önismeret*. Helikon, 1993. 12.
2. Bibó István: *Levél Borbándi Gyulához*. In: *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1986. III. köt. 333–334.
3. Nazis-P.C.P.: *Maintenant on sais tout!* Le Nouvel Observateur, 1993. július 12–21.
4. *Levél Hatvany Lajosnak*. In: Gaál Gábor: *Levelek*. Buk., 1975. 436–437.
5. *Levél Remenyik Zsigmondnak*. I. m. 425.
6. Bata Imre: *Gaál Gábor és Veres Péter kapcsolata*. In: *50 éves a Korunk*. Bp., 1977. 208–213.
7. Pomogáts Béla: *A Korunk és a népi irodalom*. I. m. 201–208.
8. Kántor Lajos: *Magyarok Romániában – és a Független Újság*. In: *Itt valami más van...* Bp., 1992. 115–132.; Cseke Péter: *A metaforától az élet felé*. Korunk, 1992. 9.
9. Grezsa Ferenc: *Gaál Gábor és Németh László*. I. m. 314–320.
10. Uő: uo. 319.
11. Tamási Áron: *Cselekvő erdélyi ifjúság*. Brassói Lapok, 1936. április 5., 6., 10., 11., 12.; Tamási Áron: *Virrasztás*. Bp., 1943. 261–287.
12. Uő: *Virrasztás*. 287.
13. Balogh Edgár: *Szolgalatban*. Buk., 1978; Nagy István: *Szemben az árral*. Buk., 1974; Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap fölött*. Bp., 1985.
14. Csatári Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*. Bp., 1967; Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó*. Buk., 1977.
15. Nagy István: *A Vásárhelyi Hitvallás nevében*. Cluj, 1939.
16. *Levél Méliusz Józsefnek*. In: G. G.: *Levelek*. 409–410.
17. Idézve Csatári Dániel: *I. m.* 92.
18. Nagy István: *A Vásárhelyi Hitvallás nevében*. 31.
19. Tóth Sándor: *G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Buk., 1971. 213–218.
20. Uő: *I. m.* 215.
21. Balogh Edgár: *I. m.* 257.; Nagy István: *I. m.* 488–498.
22. Balogh Edgár: *I. m.* 267–268.
23. Gáll Ernő: *Tamási Áron és az erdélyi népi irányzat*. In: *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések*. Bp., 1987. 144–164.
24. Kántor Lajos: *A Termés és az „uralkodó eszmék”*. In: *Itt valami más van...* 136.
25. *Termés* 1943. nyári kötet.
26. Nagy György: *Korszerűtlen példázat*. Helikon, 1993. 11–12.
27. Balogh Edgár: *Szolgalatban*. 260.

29. Szabédi László felszólalása. In: *Szárszó 1943*. Bp., 1983. 330–332.
30. Balogh Edgár: *Levél Szárszóra*. In: *Szárszó*. 182–183.
31. Asztalos István és Bözödi György felszólalása. *I. m.* 235, 333.
32. *Régészeti néprajz és magyar őstörténelem*. László Gyula előadása. *Szárszó*. Magyar Élet kiadása. Bp., 1943. 109–132.
33. Idézve: *Hitel*. Bp., 1991. I. 99.
34. Balogh Edgár: *I. m.* 267–268.
35. Nagy István: *Ami kiderült egy népi konferencián*. In: *Mérték*. Munkásírók kiadása. Bp., 1943. 43–54.; idézve: *Szárszó 1943*. 373, 375.
36. *Korunk*, 1967. 10.
37. Nagy György: *Alkalmi asszociációk a közéleti szó hiteléről*. *Korunk*, 1977. 11.
38. Gáll Ernő: *Nemzetiség, erkölcs, értelmiség*. Bp., 1978; *Az erkölcs dilemmái*. Kolozsvár-Napoca, 1981; *A sajátosság méltósága*. Bp., 1983; *A kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések*. Bp., 1987.
39. Balogh Edgár: *Szárszóra várva*. Tiszatáj, 1993. 6.

II

Találkozások az egzisztencializmussal

1. Lukács György: *Az egzisztencializmus*. Fórum, 1946.
2. Uő: *I. m.* Újraközölve: *Utam Marxhoz*. Bp., 1971. II. 128.
3. Hanák Tibor: *Az elmaradt reneszánsz*. München, 1979. 49.
4. *Gesprache mit Georg Lukács*. Reinbek bei Hamburg, 1967. 104.
5. Hans Mayer: *Ein Deutscher auf Wiederruf*. Frankfurt am Main, 1982. 391.
6. Edgar Morin: *Autocritique*. Paris, 1970. 81–82.
7. Adam Schaff: *Marx oder Sartre?* Frankfurt am Main, 1966. 16–17.
8. Fehér Ferenc–Heller Ágnes: *Egy forradalom üzenete*. Bp., 1989. 87.
9. Tordai Zádor: *Egzisztencia és valóság*. Bp., 1967.
10. Márkus György–Tordai Zádor: *Írányzatok a mai polgári filozófiában*. Bp., 1964. 29–140.
11. Jean-Paul Sartre: *Egzisztencializmus*. Bp., 1991. 37.
12. Uő: *uo.* 37.
13. Uő: *uo.* 38.
14. Régis Debray: *Cela s'appelait un intellectuel*. Le Nouvel Observateur, 1980. április 21–27.
15. Gáll Ernő: *Intelectualitatea și viața socială*. Buc., 1965.
16. Gáll Ernő: *Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések*. Bp., 1987.
17. Sükösd Mihály: *A paradicsom kapuja*. Bp., 1983. 174.
18. Gáll Ernő: *A humanizmus viszontagságai*. Buk., 1972.
19. Edgar Morin: *I. m.* 83.

20. Szilágyi Júlia: *Camus*. In: *Mit olvas ön, Hamlet herceg?* Buk., 1993. 100.
21. Leszek Kolakowski: *Die Gegenwartigkeit des Mythos*. München, 1973.
22. Bretter György: *Ikarosz legendája*. Korunk, 1967. 3.
23. Egyed Péter: *Mítosz és módszer*. Korunk, 1975. 6.
24. Szilágyi Júlia: *Csömör és Szabadság*. Korunk, 1965. 1.
25. Ernst Fischer: *Kunst und Koexistenz*. Reinbek bei Hamburg, 1966. 71–72.
26. Veress Dániel: *Franz Kafka és a „kafkaizmus”*. Korunk, 1963. 7.
27. Szász János: *A színhely és a tettes*. Buk., 1985.
28. Gáll Ernő: *Kierkegaard és Tavasz*. In: *Pandora visszatérése*. Buk., 1979. 179–189.
29. Balázs Sándor: *Sors és magatartás*. Korunk, 1972. 2.; *Tavasz Sándor filozófiája*. Buk., 1982.
30. Roth Endre: *Alhuser önkritikája*. Korunk, 1975. 8.
31. Raymond Aron: *Le spectateur engagé*. Paris, 1981. 172–183.
32. Claude Mauriac: *A desannées-nuit de nous*. Le Nouvel Observateur, 1980. ápr. 21–27.
33. Jean-François Lyotard: *Grabmal des Intellektuellen*. Graz-Wien, 1985. 9–20.
34. Bernard-Henri Lévy: *Éloge des intellectuels*. Paris, 1987. 126.

Polémia az irodalomközpontúságról

1. Benkő Samu: *A romániai magyar tudomány helyzete és az Erdélyi Múzeum-Egyesület feladatai*. Bp., 1993. 12.
2. Pomogáts Béla: *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*. Bp., 1987. 61.
3. Gáll Ernő: *Szilveszteri párbeszéd*. Korunk, 1969. 1.; *Párbeszéd a múlttal*. 1969. 8.; *Monológ vagy párbeszéd?* 1969. 12.
4. Für Lajos: *Kisebbség és tudomány*. Bp., 1989. 116.
5. Dr. Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében*. 1914–1934. Bp., 1935. 77.
6. *Debreczeni László vallomásai*. In: Cseke Péter: *Látóhegyi töprengések*. Buk., 1979. 125.
7. Gáll Ernő: *Monológ vagy párbeszéd?* Korunk, 1969. 12.
8. Utunk, 1970. 9.
9. Korunk, 1970. 1.
10. Marosi Péter: *Először vágják, aztán számolnak*. Utunk, 1970. 11.
11. Benkő Samu: *Merre keressük művelődésünk súlypontját?* Korunk, 1970. 1.
12. Korunk, 1970. 1.

13. Bretter György: *Tézisek irodalomról, bölcsletről és ideológiáról*. Korunk, 1970. 3.
14. Balogh Edgár: *Mi is az a központúság?* Korunk, 1970. 3.
15. Csapody Miklós: *Értelem és remény*. Alföld, 1987. 12.

Erdélyiség? „Romániaiság”?

1. Izsák József: *Merjünk felejteni*. Romániai Magyar Szó, 1994. július 6.
2. K. Lengyel Zsolt: *Kristóf György az erdélyiség és romániaiság keresztútjában*. Korunk, 1992. 8.
3. Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des früheren Transsilvanismus 1918-1928*. Verlag Ungarisches Institut. München, 1993.
4. Kallós Miklós: *A Korunk és szerkesztője*. Korunk, 1964. 7.
5. Gaál Gábor: *Válogatott írások*. Buk., 1964. I. 698.
6. *A nemzetiségek egyenjogúságának útján, Joó Rudolf beszélgetése Demeter Jánossal*. Bp., 1983. 44.
7. Bányai László: *Hosszú mezsgye*. Buk., 1974. 178.
8. *Metamorphosis Transsylvaniae*. Cluj, 1937.
9. Méliusz József: *A Korunk irodalma*. In: *Az új hagyományért*. Buk., 1969. 119.
10. Gaál Gábor: *Levelek (1921–1945)*. Buk., 1975. 432–433.
11. Gáll Ernő: *Irodalmunk története és ami mögötte van*. Korunk, 1971. 122.
12. Gáll Ernő: *A romániaiság szociológiai alapvetése*. Korunk, 1971. 1.
13. Gáll Ernő: *Valóban, erről van szó...* Korunk, 1972. 4.
14. Bodor Pál: *A „romániaiság” mai értelmezése*. Korunk, 1971. 3.
15. *Korunk Évkönyv 1973*. 41–52.; újraközölve Tóth Sándor: *Rólunk van szó*. Buk., 1980. 199–213.
16. Tordai Zádor: *Boszorkányokról és egyébekről, amik nincsenek*;
E. Fehér Pál: *A boszorkányok helyett – a realitásokról*. Kritika, 1973. 11.

A Venczel-modell kisugárzása

1. Venczel József: *Az önismeret útja*. In: *Az önismeret útján*. Buk., 1980. 104.
2. Benkő Samu: *Széchenyi István közjóra való törekvései*. In: *Őrszavak*. Buk., 1984. 232.
3. Cseke Péter: *A kisebbségi értelmiségnevelés ihletője*. Korunk, 1991. 9.

4. Nagy György: *Széchenyi az erdélyi magyar szellemi életben a két háború között*. Erdélyi Múzeum, 1992.1–4.
5. Venczel József: *Metamorphosis Transsylvaniae*. In: *Hitel. I.* Bp., 1991.166.
6. Uő: *Az önismeret útja. I. m.* 105.
7. Albrecht Dezső: *A második kör*. In: *Hitel. I.* 81.
8. Venczel József: *Metamorphosis Transsylvaniae*. I. m. 70.
9. Tóth Sándor: *Művelődésünk struktúrájáról és hatékonyságáról*. In: *Rólunk van szó*. Buk., 1980. 114–132.
10. Tóth Sándor: *I. m.* 128.
11. Uő: *Uo.* 129.
12. Venczel József: *I. m.* 67.
13. Szabó T. Attila: *A transylvan magyar társadalomkutatás*. In: *Hitel. II.* 13–32.
14. Uő: *Uo.* 28.
15. Venczel József: *Az önismeret útja*. In: *I. m.* 102.
16. Balázs Sándor: *Szociológia és nemzetiségi önismeret*. Buk., 1979; Ernő Gáll: *Dimitrie Gusti și sociologii maghiari din România*. In: *Dimitrie Gusti*. Buc., 1980. 372–390.
17. Szabó Zoltán: *A társadalomkutatás célja*. In: *Hitel. II.* 11–12.
18. Szabó T. Attila: *I. m.* 30.
19. Balázs Sándor: *I.m.* 191.
20. Záhony Éva: *Bevezető tanulmány*. *Hitel. I.* 39–40.
21. Gáll Ernő: *A tudomány helye és szerepe művelődésünkben*. *Korunk Évkönyv*. 1973. 18.
22. Benkő Samu: *Az utolsó 70 év erdélyi magyar tudományossága*. Magyar Tudomány. 1993. 2.
23. Für Lajos: *Kisebbség és tudomány*. Bp., 1989. 137–191.

III

A Csipkerózsika-vita és utóregzései

1. Sütő András: *Csipkerózsika*. *Korunk*, 1978. 11.
2. Panek Zoltán: *Írjon Ön is írül*. *A Hét*, 1978. 35.
3. Kántor Lajos: *A magunk mindennapi revíziója*. *Korunk*, 1979. 1–2.
4. Sütő András: *Kinek gondja – kinek kacagása*. *Igaz Szó*, 1978. 9.
5. Gáll Ernő: *„Mangalia” előtt és után*. *Látó*, 1993. 7.
6. *50 éves a Korunk*. Bp., 1977.
7. *Korunk Galéria, 50*. Kolozsvár-Napoca, 1976.
8. Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből*. Párizs, 1989. 8–11. 79–91.
9. Görömbei András: *A hetvenes évek romániai magyar irodalma*. Alföld, 1981. 9.

10. Sütő András: *Csipkerózsika*. Alföld, 1987. 4.
11. Uő: *I. m.* 22–23.
12. Bajor Andor: *Válasz Láng Gusztávnak*. Igaz Szó, 1978. 11.
13. Szász János: *Sajátosság és egyetemesség*. Igaz Szó, 1978. 11.
14. Láng Gusztáv: *Egy régi vita kísértete*. Igaz Szó, 1978. 9.
15. Balogh Edgár: *Az őszinte Korunk-kép*. NyIrK, 1978. 1.
16. Balogh Edgár: *Régi vita, új vita*. Igaz Szó, 1978. 10.
17. Tóth Sándor: *Balogh Edgár Korunk-képe*. NyIrK, 1977. 2.
18. Farkas Árpád: *Egy fölöslegesnek tűnő vitához*. Igaz Szó, 1978. 10.
19. Kiss Gy. Csaba: *Nemzet és érték nem alternatíva*. Új Forrás, 1979. 4.
20. Cs. Gyimesi Éva: *Premisszák a vitához*. Alföld, 1991. 2.
21. Gálfalvi Zsolt: *Közös gond és felelősség*. Igaz Szó, 1979. 1.
22. Pomogáts Béla: *Irodalmunk egysége*. In: *Noé bárkája*. Bp., 1991. 88–89.
23. Babits Mihály: *Európaiság és regionalizmus*. Erdélyi Helikon, 1930. 1.
24. Panek Zoltán: *I. m.*
25. Gáll Ernő: *A „felemelt fő” dramaturgiája és filozófiája*. Korunk, 1978. 6.
26. Gáll Ernő: *I. m.* 118.
27. Molnár János: *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*. Szeged, 1993. 46.
28. Ion Lăncrăjan: *Cuvînt despre Transilvania* [Beszéd Erdélyről]. Buc., 1982.
29. Molnár János: *I. m.* 305.

Szárhegy: fórum és botránykő

1. Beke György: *Kriterion-írotábor Gyergyószárhegyen*. Utunk, 1980. 25.
2. Kántor Lajos: *Szárhegy: jelképből fórum*. Korunk, 1980. 9.
3. Silviu Brucan: *Generația irosită*. Buc., 1992. 141–148.
4. Michael S. Voslenskiy: *Nomenklatura*. Wien-München-Zürich-Innsbruck. 1980. 410–411.
5. Vlad Georgescu: *Istoria românilor*. Buc., 1992. 293.
6. Uő: Uo. 294.
7. Benkő Samu: *Az utolsó 70 év erdélyi magyar tudományossága*. Magyar Tudomány, 1993. 2.
8. *Aki hidat épít – békét épít*. A Hét, 1980. június 27.
9. Dávid Gyula: *Találkozások*. Kolozsvár-Napoca, 1976.
10. Kántor Lajos: *Levéltárlat*. In: *Függőhíd*. Pécs, 1993. 143–283.
11. Idézve Kántor Lajos: *I. m.* 219. alapján.

12. Hannah Arendt: *Elemente totaler Herrschaft*. Frankfurt am Main, 1958. 255–280.

Kísérletek a nemzedéki párbeszédre

1. Gálfalvi György: *Marad a láz?* Buk., 1977.
2. Molnár Gusztáv: *Az elmélet küszöbén*. Buk., 1976.
3. Tamás Gáspár Miklós: *A teória esélyei*. Buk., 1975.
4. Szövegek és körülmények. Buk., 1974.
5. Bretter György: *Bevezetések és kísérletek recenziója*. Korunk, 1977.
6. Balogh Edgár: *Üdvözlet, nem bírálat*. Korunk, 1977. 11.
7. Tamás Gáspár Miklós: *Bírálat, nem üdvözlet*. Korunk, 1978. 5.
8. Bodor Pál: *Hová peregetek szét?* Korunk, 1978. 2.
9. Tamás Gáspár Miklós: *Erdélyi múlt, román jelen, magyar jövő*. In: *Másvilág*. Bp.; 1994. 38.
10. Uő: *Kisebbségből kisebbségbe*. In: *I. m.* 62.
11. Szász János: *A tehetségek órája*. A Hét, 1980. 44.
12. Garai László: „...Elvegyültem és kiváltam”. Bp., 1993. 48–49.
13. Martos Gábor: *Marsallbot a hátizsákban*. Bp., 1994.
14. Bertha Zoltán: *Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években*. Tiszatáj, 1990. 3. Idézve In: Martos Gábor: *i.m.* 151.
15. *Rendhagyó levélváltás 1984-ből*. A Hét, 1991. 24–27.; Cs. Gyimesi Éva: *Honvág a hazában*. Bp., 1993. 111–139.
16. *Levélnkonferencia, Csíkszereda–Kolozsvár*. Helikon, 1991. 9.
17. Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből*. Párizs, 1989. 104–105.
18. Görömbei András: *A csehszlovákiai magyar irodalom*. Bp., 1982. 5–7.
19. *Múlt és jövőkép a Vajdaságban. Tóth Pál Péter beszélgetése Varga Zoltánnal*. Magyar Tudomány, 1992. 4.
20. Gáll Ernő: *Kortársakként*. Korunk Évkönyv, 1981.
21. Kós Károly: *Kalotaszegi vállalkozás*. Korunk, 1971. 10.
22. Pomogáts Béla: *Az Erdélyi Szépmíves Céh két évtizede (Beszélgetés Kós Károllyal)*. Korunk, 1972. 1.
23. Balogh Edgár: *Kós Károly vitája*. Korunk, 1973. 11.
24. Nagy György: *A kezdeti transzszilvanizmusról*. Korunk, 1973. 11.

TARTALOM

I

1. Az újraindulás előzményei 7
2. Rajtolás és tűzkeresztség 40
3. A Valóság ösztönző példája 68
4. Tánczos Gábor köreinkben 79
5. A Vásárhelyi Találkozótól a Szárszói Konferenciáig 94

II

1. Találkozások az egzisztencializmussal 107
2. Polémia az irodalomközpontúságról 121
3. Erdélyiség? „Romániaiság”? 128
4. A Venczel-modell kisugárzása 140

III

1. A Csipkerózsika-vita és utóregzései 155
2. Szárhegy: fórum és botránykő 169
3. Kísérletek nemzedéki párbeszédre 177

Függelék

Feljegyzések a szerkesztőség életéből

1. „Meggzúnt” a cenzúra 193
2. „Mangalia” előtt és után 205
3. Utóvédben 212
4. Záróakkordok 225

Jegyzetek